

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI
HALK KÜLTÜRLERİNİ ARAŞTIRMA VE GELİŞTİRME
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI
GELENEK, GÖRENEK VE İNANÇLAR DİZİSİ

: 1954
: 260
: 24

KUZEY AZERBAYCAN - DOĞU ANADOLU
VE
KUZEY IRAK'DA
ESKİ TÜRK DİNÎ İZLERİ
- DİNÎ FOLKLORİK TABAKALAŞMA -

Dr. Yaşar KALAFAT

Ankara - 1998

SUNUŞ

İletişim teknolojisi son yıllarda inanılmaz bir hızla gelişmiştir. Artık haberleşme, uzaya yerleştirilen uydular aracılığı ile yapılmaktadır.

Bu gelişmenin, sağladığı pek çok kolaylık yanında, bazı sakıncaları olduğu da bir gerçektir. Teknolojik bakımdan güçlü olan ülkelerin kültürleri, diğer ülkeleri etki altına almaktadır. Teknolojisi gelişmiş ülkeler bile, bu durumdan daha az etkilenmek için tedbirler almaktadırlar.

Ülkemiz, teknolojik kültür yayılmacılığının etkisini en fazla hissettirdiği yerlerden birisidir. Çok zengin tarihi birikim, tek başına yeterli olmamaktadır. Örtülü duran kültür zamanla önemini ve etkisini kaybediyor. Artık milli kültürlerin yerini, tarihi köklerden yoksun bir teknoloji kültürünün alması söz konusudur.

Teknoloji kültürü konusunda sinema, görüntülü basın ve bilgisayar en önemli rolü oynuyorlar. Sinemalarda gösterilen filmler, TV'lerde yayınlanan programlar, filmler, belgeseller; bilgisayarda internet aracılığı ile masanızın üzerine gelen çeşitli dökümanlar, hep bu teknoloji kültürünün hakimiyetini göstermektedir.

Görünüşte rengarenk, sihirli bir alem izlenimi veren bu harikalar dünyasının temelinde, yine kitabın yattığını düşünmek ve bilmek zorundayız. Sinema, TV ve bilgisayar programlarının hepsi kitaba ve sonuçta o kitaplarda kullanılan dilin mükemmel oluşuna dayanıyorlar.

Bizim yapmamız gereken teknolojiyi reddetmek değil, ondan faydalanmaktır. Kültürel zenginliklerimizi teknoloji yoluyla hem yaşatmak, hem de bu yolla evrensel kültüre katkıda bulunmak zorundayız.

Çağdaş dünya ülkeleri arasında şahsiyetli bir yer alabilmek, "önce kendimiz kalabilmeyi başarmakla" mümkündür. Milletimizin tarihi boyunca oluşturduğu zengin ve renkli bir kültürü vardır. Bu kültürden, yani gelenekten faydalanmayan sanatçılar ortaya orijinal eserler koyamazlar. Dolayısıyla sanat ve edebiyatta geleneği ortaya çıkarmak, ondan faydalanmayı, yeni ve orijinal eserler üretmeyi kolaylaştıracaktır.

Türk kültürünün zenginlikleriyle beslenmiş, Türkçe'nin geniş ifade gücüyle yazılmış yeni eserler, bizim teknoloji kültürümüzün temelini oluşturabilirler. Biz de dünya sinema ve TV'lerinde, kendi ürettiğimiz film ve belgesellerimizi gösterime sokabiliriz. Uzaya yerleştirdiğimiz uydular, dünyanın her tarafına Türk kültürünü tanıtabilir. İnternet yoluyla Türk Kültürü, dünyada bilgisayar bulunan bütün evlere taşınabilir... Bütün bunlar mümkündür.

Ama, önce kitap... Bütün bu çalışmaların temelinde bizim dilimizle yazılmış, bizim kültürümüzü taşıyan kitaplar olacaktır. Biz kitaba ağırlık verişsek, milli kültürümüzü ve edebiyatımızı önemsersek mutlaka başarıya ulaşırız.

Yunus Emre, yedi yüzyıl önce "Her dem yeni doğarız, bizden kim usanası" demişti. Kullandığı güzel Türkçe, Yunus'u bugün bütün canlılığı ile yaşıyor. Dilimize sahip çıkar ve güzel eserler ortaya koyarsak yarın bizi de yaşatacaktır. O zaman her dem yeni doğacağız ve bizden kimse usanmayacaktır.

ISBN : 975-17-1848-1

Kültür Bakanlığı'nın 17.11.1997 tarih ve 4201 sayılı onayı ile 3.000 adet bastırılmıştır.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	II
GİRİŞ.....	III

BİRİNCİ BÖLÜM BÖLGENİN SİYASÎ VE DİNÎ TARİHİ

A. SİYASÎ TARİHİ.....	1
1. HAZAR TÜRKLERİ	1
2. AZERBAYCAN TÜRKLERİ	5
3. KARAY TÜRKLERİ (KARAİMLER).....	7
4. ANADOLU TÜRKLERİ	11
5. IRAK TÜRKLERİ	11
B. BÖLGENİN TOPONOMİSİ.....	13
C. DİNÎ TARİHİ	19
1. GÖK TANRI İNANÇ SİSTEMİNDE DİNÎ HAYAT.....	20
2. HAZARLAR'DA DİNÎ HAYAT	23
3. SAKA-İSKİTLER'DE DİNÎ HAYAT	25
4. KARAİMLER'DE DİNÎ HAYAT	27
5. GAGAUZLAR'DA DİNÎ HAYAT	29
6. GREGORYANLAR'DA DİNÎ HAYAT	32

İKİNCİ BÖLÜM MİTOLOJİK MALZEMENİN TAHLİLİ

A. TENGRİ/TANRI	37
B. İYELER.....	43
1. AK VE KARA İYELER	43
2. GÖKYÜZÜ İYELERİ.....	58
a. Gök, Güneş ve Ay.....	58
b. Yıldızlar.....	68
3. YERYÜZÜ İYELERİ	69
a. Dağ İyesi.....	69
b. Taş ve Kaya İyesi	71
c. Yer İyesi.....	72

ÖNSÖZ

Günümüzde, "kültürel farklılıklar" ile çeşitli tartışmalar ve mücadeleler olmaktadır. Din olduğu gibi bugünde din, bu tartışmalarda, öne çıkan faktörlerden biridir. Çünkü din, kültürün en temel unsurlarından biridir. Bundan dolayı öne çıkarılan hep "din", "din anlayışı" ve "din olgusu"dur.

Tarihin hiç bir devrinde herhangi bir din, diğer dinlerden bağımsız olmamıştır. Buna din olgusunun mayası yol açmıştır. Dinler bağımsız olamazlardı, zira onlara mevzuat veren merkez ve merkezdeki yüce güç bir tane idi. Bu herşeye kaadir olan "Ululuk" kendisi ile ters düşmezdi. Diğer taraftan din, bir sosyal vak'adır, kendisinden evvelkilerden ve çağdaşlarından etkilenmemesi, aynı zamanda komşu dinleri ve kendisinden sonraki dinleri etkilememiş olması mümkün değildir.

Şu halde uğruna toplu kavgalar edilegelen bir din ve bu dinin kesin çizilemeyen sınırları vardır. Sınırların net konulmaması ve bu sınırlarda ortak görüşün genellenemeyişi, asgari halk sofisinde görülmektedir. Halk inançları ve dinî pratikleri hakikatten dinlerin muhteva ve mahiyet sınırlaması itibarıyla kalın çizgilerle belirlenmemektedir. Bu, dinlerin ve bilhassa halk inançlarının doğasından kaynaklanmaktadır ve bu iki unsurun karşılıklı olarak birbirlerine müdahale etmeleri özel bir önem arz etmektedir. Nitekim bugün milletlerin hatta zümrelerin yaşadıkları, ekonomik, askeri, siyasi mücadelelerin altındaki inançtan kaynaklanan mücadelelerin bilinmesi, tanınması ve tanıtilmesi ancak bu yolla mümkündür. Bu yol bizi, Dinler Tarihi disiplini kapsamında dinî tabakalaşmanın şuurulu tayinine götürür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu topraklar, ilk insanla birlikte, yaşama alanı olmuştur. Bu topraklar nice bin yıldır insanlığın bu bölgede tanınmış olduğu yüzlerce farklı dine, bunların değişik mezheplerine ve bunlardan pay kapmış tarikat türünden inançlara yurt olmuştur. Günümüz Türk insanı bunlardan hangilerini ne nisbette yansıtmakta ve yaşatmaktadır, bunların bilinmesi günümüzün kültür savaşının altındaki inanç farklılıklarının bilinmesi ile mümkündür. Kültürümüze yönelik misyoner faaliyetleri kendi misyonunu tayin etmeden değerlendirilemez.

Türkiye Cumhuriyetine yönetilmiş kültür savaşı, Cumhuriyetimizin Anadolu toprakları üzerinde kurulmuş olmasına rağmen, siyasi sınırlarla belirlenememektedir. Kültür sınırları ve bilhassa dinî kültür sınırları resmi sınırlara bağlı değildir. Bu realite araştırma alanımızı Doğu Anadolu'nun dışına taşımıştır.

Yaptığımız araştırmanın, bazı eksiklikleri olduğunun farkındayız. Esasen bu tür bir çalışmanın, yani böylesi geniş bir coğrafi alanda, din tabakalaşmasının tesbiti gibi derin ve iddialı bir konunun bir çalışma ile ve müferit olarak yürütülmesi mümkün değildir. Biz bu gerçeği çalışmaya başlamadan önce de biliyorduk. Ancak bu tür çalışmaya bir yerinden başlanması ve bir plan etrafında bir "ilkin" olması gerekiyordu. Biz bunu yapmaya ve elimizdeki malzemeyi bir plan dahilinde işlemeye çalıştık, kaynaklarımızı ve tesbitlerimizi tanıtmayı amaçladık, tahlillerinize yer verdik ve bu alandaki çalışmalarımıza yeni bir halka eklemiş olmayı gaye edindik.

Benim ve çalışmalarım için fevkalade önem arzeden Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden gördüğüm destek ve teşviki şükranla zikretmek zorundayım. Başta tez yöneticim Prof. Dr. Şaban KUZGUN Bey'e ve Erciyes Üniversitesi'nden, Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nden, Ankara Üniversitesi'nden sayın hocalarıma saygılarımla teşekkür ediyorum.

Yaşar KALAFAT

d. Yol İyesi.....	73
e. Su İyesi.....	74
f. Ağaç / Orman / Bitki İyesi.....	76
4. EV-OCAK-OD / ATEŞ-AĞIL İYELERİ.....	77
a. Ev İyesi.....	78
b. Ocak - od/Ateş İyesi.....	80
c. Ağıl/Ahır İyesi.....	85
5. KİŞİÖĞLU, APA / ATA - ARVAK / ARBAK (RUH).....	86
a. Kişioğlu.....	86
b. Apa / Ata ve Arvak / Arvak.....	95
6. KAM / ŞAMAN / OYUN / OZAN.....	98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM HAYATIN SAFHALARI

A. GEÇİŞ DÖNEMİ TÖREN VE İNANÇLARI.....	101
1. DOĞUM DÖNEMİ (Evveli - Esnası - Sonrası).....	101
a. Ad verme.....	105
2. EVLENME / DÜĞÜN DÖNEMİ (Evveli - Esnası - Sonrası).....	117
3. ÖLÜM (Evveli - Esnası - Sonrası).....	141
a. Ölüm.....	141
b. Mezar.....	146
c. Ağıt.....	150
ç. Yuğ.....	153
d. Yas.....	154
B. BEREKET TÖREN VE İNANÇLARI.....	154
1. KURBAN.....	155
2. SAÇI.....	161
3. YAĞMUR DUASI.....	168
4. MEVSİM MERASİMLERİ.....	175
SONSÖZ.....	178
BİBLİYOGRAFYA.....	181
DİZİN.....	216
RESİMLER.....	230

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
A.T.M.A.S.	: Anadolu'da Türk Mühürü Ahlat Sempozyumu
C	: Cilt
D.A.S.İ.M.S.	: Doğu Anadolu'nun Siyasî ve İktisadî Meseleleri Sempozyumu
D.T.C.F.	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
E.Ü.T.S.T.İ.D.G.A.S.	: Erciyes Üniversitesi Türk Kültür ve Siyasî Tarihi içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu
E.Y.İ.F.H.E.E.S.	: Erciyes Yöresi II. Folklor,Halk Edebiyatı ve Etnografya Sempozyumu
H.B.H.	: Halk Bilgisi Haberleri
H.K.F.D.	: Harran Kültürü ve Folklor Dergisi
H.Ü.S.B.E.	: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Hz.	: Hazreti
İ.Ü.E.F.T.D.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
M.F.H.E.S.B.	: Milletler Arası Folklor ve Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri
M.H.E.F.K.	: Milli Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi
M.K.	: Milli Kültür
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
M.A.H.K.K.B.	: Milletler Arası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri
M.T.F.K.B.	: Milletler Arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri
M.T.K.	: Milli Türkoloji Kongresi
P.	: Page
S.	: Sayı
s.	: Sahife
T.D.A.	: Türk Dünyası Araştırmaları
T.D.E.K.	: Türk Dünyası El Kitabı
T.D.T.D.	: Türk Dünyası Tarih Dergisi
T.F.A.	: Türk Folklor Araştırmaları
T.H.H.S.B.	: Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri
T.K.	: Türk Kültürü
T.K.T.D.S.	: Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu
T.M.T.T.M.K.	: Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kongresiyumu
Trc.	: Tercüme
T.S.T.A.İ.	: Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
T.Y.A.S.B.	: Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri
U.F.H.E.S.B.	: Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri
U.T.F.K.B.	: Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri
U.T.F.S.B.	: Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri
U.T.T.K.B.	: Uluslararası Türk Tarih Kongresi Bildirileri
V.	: Volume
vb.	: ve benzeri

GİRİŞ

Halk inançları ile 1988 yılından itibaren ilgilenmekteyim. Bu konudaki çalışmalarımın ilk bölümünü "Doğu Anadolu'da eski Türk inançlarının izleri"⁽¹⁾ başlığı altında toplamıştım. Bu çalışma, Halk Bilimi disiplini içinde yürütülmüştü. Bu araştırmamda, Türk Dünyası'nın, çeşitli kesimlerinden örneklemeler yapılmış ise de, çalışmamda daha çok Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu üzerinde durulmuştur. Çalışmamda, eski Türk inançları ifadesiyle, Gök Tanrı inanç sistemini kastediyor ve bu sistemde yer alan güçleri, hiyerarşik düzende ele alıp, onların, hayatın muhtelif safhalarına, inançlar ve dini pratikler üzerine yansımalarını incelemeye çalışıyorum.

Anılan çalışmam bittiğinde gördüm ki; konuyu, Dinler Tarihi disiplini ile ele alıp tekrar incelemem, eksikliklerimi tamamlamam itibarıyla yararlı olacaktır. Bu kez araştırmamın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan inanç kültürü itibarıyla daha geniş bir coğrafi alanı içermeli diye düşündüm ve araştırma alanı olarak **Kuzey Azerbaycan** ve **Kuzey Irak** bölgesini de içine almalı idi. Türkler, bu bölgede, **Gök Tanrı** inancından İslamiyete muhakkak doğrudan doğruya girmemişler, bazı hallerde **Musevî** ve **İsevî** de olmuşlardı. Türklerin eski dinlerinden bir kısım **Lamaizm**, **Budizm** gibi dinler, coğrafyanın bu bölümünde müntesip bulamamıştır. Bir kısım Türkler, **Karailer** olarak Musevilikle tanışmışlar İsevîlikle de **Ortodoksluk** ve **Gregoryanlık** gibi Hristiyanlık mezhepleri ile ilişkili olmuşlardır.

Biz bu çalışmamızda Kuzey Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'da yaşamakta olan halk inançları itibarıyla, Gök Tanrı dininin izlerini takip ve tespit ederken; Karailik, Ortodoksluk ve Gregoryanlık süreçlerini de dikkate almaya çalıştık; halk inançları itibarıyla yaptığımız karşılaştırmada bu üç mezhebin karakteristiklerini de göz önünde tuttuk. Bu çalışmamızı beş müstakil proje halinde

1. Yaşar KALAFAT, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1990

ele aldık. Bunlar; "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançları'nın İzleri"⁽²⁾; "Kuzey Azerbaycan'da Eski Türk İnançları'nın İzleri"⁽³⁾; "Doğu Anadolu ve Çevresinde Karaim Hazar Türkleri'nin Dinî İzleri"⁽⁴⁾; "Doğu Anadolu ve Çevresinde Gregoryan Türkleri'nin Dinî İzleri"⁽⁵⁾; "Doğu Anadolu ve Çevresinde Ortodoks-Gagauz Türkleri'nin Dinî İzleri"⁽⁶⁾ konularıdır. Her projeden elde edilen malzeme, Doğu Anadolu halk inançları ile karşılaştırılmıştır. Bu bölgelerin incelenmesinde Karaim, Ortodoks ve Gregoryan Türkleri'nden hareketle, halk inançları **Gök Tanrı İnancı - Müsevilik - İsevilik ve Muhammedilik** kronolojik sıralaması içinde değerlendirilmiştir. Söz konusu beş araştırma projesinde coğrafi alanlar ve din-mezhep farklılığı esas alınmamış; fakat bunlarla ilgili tespit değerlendirme ve düşünceler göz önünde tutularak topluca değerlendirilmesine gidilmiştir. Gök Tanrı İnancı, "Sistem" olarak esas alınmıştır. Buna göre; Tanrı, Ak ve Kara İyeler, Yardımcı İyeler, Gök, Güneş, Ay, Yıldızlar, Yer-Sub, Ocak, Kişioğlu, Ata/Arvak, Kam sıralamasına riayet edilmiştir. Çalışmamızın birinci bölümü böylece tamamlandıktan sonra, ikinci bölümde de, keza; coğrafi alanlar ve din mezhep farklılığı planlamada esas alınmaksızın hayatın; doğum, evlilik ölüm ve yas ile bereket törenleri içinde ele alınan kurban-adak ve saç gibi safhaları ile ilgili, dinî pratik ve inançlar üzerinde karşılaştırmalar yapılmıştır.

Türklerin, Kuzey Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'da ilk sahneye çıkış dönemleri ile; Ortodoks, Gregoryan ve Karaim Türkleri'nin bölgedeki tarihlerine dair bilgiler evvelki çalışmalarımızda ele alınmış olduğundan dolayı burada bu mezheplerin zaruri tarihçeleri kısa tutulmuş ve bu arada Karaim, Ortodoks ve Gregoryan inançlarına dair inançların özellikleri hakkında açıklamalar yapılmıştır.

2. Y. KALAFAT, Kuzey Irak'ta Eski Türk İnançlarının İzleri, *İçel Kültürü*, İçel, 1992 s. 19-22.
3. Y. KALAFAT, "Kuzey Azerbaycan'da Eski Türk İnançlarının İzleri", *E.Ü.T.K.S.T.İ.D.G.A.S.*, 30 Nisan 01 Mayıs 1992, Kayseri.
4. Y. KALAFAT, "Doğu Anadolu ve Çevresinde Karaim Hazar Türkleri'nin Dinî İzleri", *A.T.M.A.S.* 20 - 23 Ağustos 1992, Ahlat. Ankara 1993 sh. 67-125.
5. Y. KALAFAT "Doğu Anadolu ve Çevresinde Gregoryan Türkleri'nin Dinî İzleri", *E.Ü.T.S.T.İ.D.G.A.S.*, 7 - 9 Mayıs 1992 Kayseri. / *Van Gölü Havzalarının Yeri Sempozyumu*, Ahlat 1993 sh. 91 - 105.
6. Y. KALAFAT, "Doğu Anadolu ve Çevresinde Ortodoks, Gagauz Türkleri'nin Dinî İzleri", sh. 53 - 97. *Anadolu'nun Kapısı Türkiye'nin Tapusu*, Ankara, 1994.

Eski Türk inançları üzerinde bir çok araştırma yapılmıştır. Biz araştırmamızın bu kısmında konu ile ilgili olarak çalışmalar yapmış olan bilim adamlarını ve çalışma alanlarını kısaca belirtmeyi faydalı buluyoruz. Türkiye'de bu konuda araştırma yapmış olan değerli bilim adamları şunlardır;

İbrahim Kafesoğlu, Bahaddin Ögel, Emel Esin, Ziya Gökalp, Abdulkadir İnan, M. Fuat Köprülü, Hikmet Tanyu, Mehmet Eröz, S. Divitçioğlu, Osman Turan, F. Sümer, Haluk Karamağaralı, R. Fırlalı, N. Diyarbakırlı, S. Buluç, S.V. Örnek, D. Yıldırım, Ş. Kuzgun, A. Caferoğlu⁽⁷⁾ gibi bilim adamlarının fikirleri çalışmamıza öncülük etmişlerdir. Eski Türk inançlarının Kuzey Irak ve Azerbaycan Türkleri arasında izleri, Ata Terzibaşı, G. Paşayev, Suphi Saatçi, Nefi Demirci, Sakir Sabir, Zabit, Mahmut Tuyciyev, Toktorbayev Satı, H. Wamber, E. Ahundov, T. Mirzaev, Vagif Veliyev, A. Amanmirat Baymuradov, Kamil Veliyev, Samet Elizade, Cavat Heyet, Sofrun (Elman Ağaoğlu), S. Safoveva, Marife Hacıyeva, K. Yesbayeva, Allahverdi Mehmedli,

7. İ. KAFESOĞLU, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987; *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1971; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1989; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988; *Erzurum Anıtlarında Türk Sanatının İzleri*, Erzurum 1947; E. Esin, *Türk Kozmolojisi*, İstanbul 1979; *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi*, İstanbul 1978; Burkan ve Mani Dinleri Çerçevesinde-Türk sanatı, C.2 Kısım: La İstanbul 1972, S. 211-410; Ziya Gökalp, *Türk Devletinin Tekamülü*, Ankara 1962; A. İnan, *Tarihde ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972; *Makaleler ve İncelemeler* Ankara 1968, *Eski Türk Dinî Tarihi*, İstanbul 1976; *Makaleler ve İncelemeler* C.II. Ankara 1991; M. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966; *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966; Hikmet Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, İstanbul 1978; *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, İstanbul 1986; M. Eröz, *Türklerde Alevilik ve Bektaşilik*, İstanbul 1977; *Eski Türk Dinî Tarihi* (Gök Tanrı İnancı) ve *Alevilik, Bektaşilik*, İstanbul 1992; S. Divitçioğlu, *Kök Türkler*, İstanbul 1987; Ş. Kuzgun, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985; Ö. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1978; F. Sümer, *Seçuklu Devrinde Türk Boylukları*, IV. T.D.A.V. Sayı: 71, Nisan 1991 s. 9-17, "Çapniler", T.D.T., Dergisi, Temmuz 1991. Sayı: 55 - s. 3-9; Eski Türklerde Yağmur ve Kar Yağdırma Adetleri, *Resimli Tarih Mecmuası* 1953, C.IV. S.44, s.33-35 "Eski Türklerde İsim Koyma Geleneginde Alsız", *Türk Halk Edebiyatı ve Folkloründe Yeni Görüşler*, Ankara 1985, C.II. s.23-37; H. Karamağaralı, "Ahlatla Bulunan Timulus Tarzındaki Türk Mezarları", *Ön Asya*, C.5, s.59-60 Temmuz-Ağustos, 1970, s.4-5; R. Fırlalı, "Tarih ve Din" *Tarih Metodolojisi ve Tarihinin Meseleleri* *Kollekyumu*, Elazığ 1990 s.67-70; N. Diyarbakırlı, "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", *T.S.T.A.İ. II*, İstanbul 1969, s. 112-204, "Orhundan Geliyorum", *Türk Kültürü*, s. 198-199, Nisan-Mayıs 1979, s. 321-384, *Hun Sanatı*, İstanbul, 1972; S. Buluç, "Şamanizm" *Türk Amancı*, 1942, s. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 seri yazı; S. Veyis Örnek, *Anadolu Folkloründe Ölüm*, Ankara 1971; "Anadolu Folkloründe Yas" *Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, Ankara 1974, s. 399-409; D. Yıldırım "Kök-Türk Çağında Tanrı mı, Tanrılar mı Vardı?" *İV. U.T.F.K. Antalya* 1991 s. 351 - 363; "Kök-Türklerde Kaanlık Süreci Yağış / Kaldırma, Kötürme ve Olurma" *IX.U.T.T.K.B. Ankara*; A. Caferoğlu, "Türk Teatrinin Hukukuna Ait Notlar", *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976.

Mevlut Süleymanlı, Ağıt Abbasoğlu, M. Seyidov, S. Çemsidov, A. Nebiyev, M. İbrahimov, B. Abdullayev, Rasim Efendiyev, H. A. Bayat gibi araştırmacıların eserlerinden⁽⁸⁾ de, istifade edilerek incelenmiştir.

İncelememizde ismi zikredilen araştırmacıların yayınlarının yanı sıra; Türk Amacı⁽⁹⁾, Azerbaycan Yurt Bilgisi⁽¹⁰⁾, Türk Yurdu⁽¹¹⁾, Halk Bilgisi⁽¹²⁾, Folklor Postası⁽¹³⁾, Türk Folkloru⁽¹⁴⁾, Türk Folklor Araştırmaları⁽¹⁵⁾, Folklor Doğru⁽¹⁶⁾, Halk Bilimi⁽¹⁷⁾, Sivas Folkloru⁽¹⁸⁾, Erciyes Dergisi⁽¹⁹⁾, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi⁽²⁰⁾, Türk Dünyası Tarih Dergisi⁽²¹⁾, Türk Kültürü

8. Ata Terzibaşı, "Irak Türkmenleri Arasında Yağmur Duası Törenleri" L.U.T.F.K.B., Ankara, 1976, C. IV: 61-86 Kerkük Hoyratları ve Manileri, İstanbul, 1975; G. Faşayev, Kerkük, Bakü, 1987; Kerkük Folklor Antolojisi, Bakü 1980; Suphi Sanatçı, Kerkük Çocuk Folkloru, İstanbul, 1984; "Harput ile Kerkük Yöresi Halk Edebiyatı Ürünleri Arasındaki Benzerlikler", F.H.F.E.S., Elazığ 1985, s. 263 - 267; "Kerkük Folkloründe Dügün Geleneği" III. U.T.F.K.B., Ankara, 1987 C.IV; Nefi Demirci, "Mum Kimin Yanan Kerkük", İstanbul; Şakir Sabir Zabil, Irak'da Türkmenler, C.I, Bağdat 1960; Kerkük'de İhtimai Hayat Folklor, C.I, Bağdat, 1964; Mahmut Tuyciyev, Nevruz ve Tabiat Sırları, Taşkent, 1991; Tokturbayev Satı, Öspürümdor Oyunları, Biskek 199; Herman Wambery, Buhara Yahut Maveranuhendir Tarihi, Taşkent 1990; E. Ahundov, Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, Ankara 1978; Tura Mirzaev-Mamatkul Juraev, Nevruz, Taşkent 1992; Amanmırat Baymuradov, Yedi Hanım-Yedi Yıldız, Havdiler, Masallar, Samanacılar, Yanılmaçlar, C.I-II, Türkmenistan 1989; Vagif Veliyev, Azerbaycan Folkloru, Bakü 1985; Kamil Veliyev, Elin Yaddaşı, Bakü 1988; Samet Elizade, Oğzuname Bakü 1987; Cavad Heyel, Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı, Bakü 1990; Safrun (Elman Ağaoğlu), Yeni Oğuz Sözü, Bakü 1991; S. Safroeyeva, Sumalak-Nevruz Tacmi, Taşkent 1991; Marife Harciyeva, Folklor ve Çağdaş Şiir Süreci, Bakü 199; K. Yevbayeva-T. Canuzakov, Kazak İsimleri, Alma Ata 1988; Allahverdi Mehmedli, "Neredesin Gök Oğuz, Stepan Kuroğlu ile Bir mülakat Kardeş Edebiyatı, Erzurum 1983; M. Süleymanlı, Göç İstanbul 1990; A. Abbasoğlu, "Ahıska Türklerinin İnançlarında Ağaç ve Su Külleri", Erciyes, S. 157, Ocak 1991, s. 10-11; M. Seyidov, Azerbaycan Halkının Soy Kütüğünü Düşünürken, Yazıcı 1989; Azerbaycan Millî Tefekkürünün Kaynakları, Yazıcı 1983; Ş. Çemsidov, Kitab-ı Dede Korkud, Ankara 1990; A. Nebiyev, Nağmeler, İnançlar, Alkışlar, Bakü 1988; M. İbrahimov (Heyel), Azerbaycan Klasik Edebiyatı Kütüphanesi, C.XX, Bakü 1982; B. Adullayev, Arazom Kupe Benbek, Yazıcı 1986; Rasim Efendiev, Daşlar Danışır, Neolit Devirden, XIX. Yüzyıldaki, Gençlik, Bakü 1980; Samet Elizade, Oğuzname, Bakü 1987; Necefoğlu A.H.Beyat, "Kırımçaklar" Türk Kültürü, Ağustos 1992, s. 352 s. 474 - 485.
9. Türk Amacı, (1942) 9 sayı çıkmıştır.
10. Azerbaycan Yurt Bilgisi, (1932 - 1954) 37 sayı çıkmıştır.
11. Türk Yurdu (1911 -), Farklı zamanlarda ve farklı tertiplerle yayın hayatına devam etmektedir.
12. Halk Bilgisi Haberleri (1929 - 1947) 125. Sayıda kapanmıştır.
13. Folklor Postası (1994-1946) 19 sayı çıkmıştır.
14. Türk Folkloru (1979 - 1984) 64. sayıda kapanmıştır.
15. Türk Folklor Araştırmaları, (1949 - 1980) 365 sayı çıkmıştır.
16. Folklor Doğru, (1969 -) Yayın hayatına devam etmektedir.
17. Halk Bilimi (1973 - 1979) 52 sayı çıkmıştır.
18. Sivas Folkloru (1973 - 1979) 78 sayı çıkmıştır.
19. Erciyes Dergisi (1967 -) Yayın Hayatına Devam etmektedir.
20. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (1979 -) Yayın hayatına devam etmektedir.
21. Türk Dünyası Tarih Dergisi (1987 -) Yayın hayatına devam etmektedir.

Dergisi⁽²²⁾ gibi dergilerle Türk Kültürünün çeşitli boyutlarını irdeleyen seminer ve kongre tebliğlerinden istifade ettik⁽²³⁾. Ayrıca Halk İnançları itibariyle geniş malzeme içeren; öğrenci Lisans Tezlerini⁽²⁴⁾; Güllü Muhtaroglu, U. Tavkul, A. Tacemem gibi araştırmacıların Yüksek lisans Tezlerini⁽²⁵⁾ R. Araz'ın Doktora Tezini⁽²⁶⁾ araştırmamızda gözönünde bulundurduk.

22. Türk Kültürü Dergisi (1961 -) Yayın hayatına devam etmektedir.
23. I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri, Ankara, 1974; I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri Ankara, 1976; Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri (27 - 29 Ekim 1975 Konya) Ankara 1976; II. Milletlerarası, Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1982, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11 - 13 Eylül 1984 Ankara) Ankara 1984; F.H.F.E.S.B., Elazığ 1985; I. Millî Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi; Sultan Baba ve Köroğlu (sempozyumu), Elazığ 1987; III. M.T.F.K.B., (23 - 29 Haziran 1986 İzmir) Ankara 1986; Doğu Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Meseleleri, Sempozyumu (Bildiriler), Ankara, 1986; X. T.T.K. (22-26 Eylül 1985) Ankara; VIII. Millî Türkoloji Kongresi (14 - 18 Eylül 1987) İstanbul 1988; Fırat Havzası II. Folklor ve Etnoğrafya Sempozyumu, Elazığ 1989; Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1989; Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri (27 - 30 Eylül 1988) Denizli 1989; Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolekyumu, Elazığ 1990; II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1 - 3 Haziran 1988) Samsun 1990; IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri (6 - 11 Mayıs 1991 Antalya) Ankara 1992.
24. M. Yaşar Başçı, Tarihte Silvan, Fırat Üniversitesi, Fen-Ed. Fak. Tarih Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1989; Muhyettin Boydaş, Her Yönüyle Karakoçan, Fırat Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Tarih Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1980; Nuran Çiftçi, Çemişgezik'in Tarihi, Fırat Üniversitesi Fen-Ed.Fak. Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1989; I. C. Çelebi, Ömer Hanlı Köyü, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F. Fakültesi Basılmamış Mezuniyet Tezi, Ankara 1979; Yakup Çelik, Türk Millî Kültüründe Urfa, (Mukayeseli Şanlı Urfa Folkloru) Atatürk Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Erzurum 1986; Mehmet Erden, Dere Köyü, Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Antropoloji, Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1978; K. Dere Dumrul Köyü Kültürel Yapı, Değişme, Basılmamış Seminer Çalışması A.Ü.D.T.C. Fakültesi, Ankara 1981; E. Helvacioğlu, Ovabey Köyünün Kültür Değişmesi Bakımından İncelenmesi Basılmamış Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi D.T.C.Fak. Etnoloji Kürsüsü 1982; Ramazan Korkmaz, Çıldır Folklor ve Etnoğrafyası, Atatürk Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Basılmamış Lisans Tezi, Erzurum 1985; M.C. Kapaklı, Tümen Köyü, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fak. Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1981; Mualla Özcan, Çömlek Ovası Köyünün Kültür Değişimi Bakımından İncelenmesi, Ankara Üniversitesi D.T.F. Fak. Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1977; Ali Özer, Burukan Aşiretinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapısı, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1978; M. Polat, Mazgirt ve Yöresi, Fırat Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1988; I. Uçar, Tarih Kültür ve Folkloru ile Atmalı Aşireti, Fırat Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Tarih Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1989; E. Zekiogulları, Türk Tarih ve Kültür Bütünlüğü İçerisinde Tunceli, Fırat Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Tarih Bl. Lisans Tezi, Elazığ 1984.
25. Güllü Muhtaroglu, Doğu Anadolu Düşünleri, Hacettepe Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Halk Bilim Anabilim Dalı basılmamış Mastır Tezi, Ankara 1968; U. Tavkul, Karayca Malkar Topluluklarında Sosyal Yapı ve Değişim, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991; Ahmet Tacemen, Bulgaristan Türkleri Mevsim Törenlerinin Silsilesi, Erciyes Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1992.
26. R. Araz, Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği, Gazi Üniversitesi Sos. Bilim. Enst. Türk Dili ve Edebiyatı Bl. Doktora Tezi, Ankara 1991.

Yabancı araştırmacılarından M. Eliada, W. Radloff, D. W. Eberhard, gibi bilim adamlarının eserlerinden ve İbn Fadlan Seyahatnâmesi'nden yararlandığımız gibi⁽²⁷⁾, bu alanda yaptığımız derlemelerde Kuzey - Irak'dan ülkemize gelen Kırmıncı ve Türkmenlerden Hikmet Nurettin, Kemal Abdülkadir Ahmet, Selahattin Hamit, Mustafa Agoren, Kadir Abdullah Osman, Tahsin Muhammed Ahmet, Pakize Reşit Tütüncü, Mustafa İsmail Poşvan isimli şahıslardan⁽²⁸⁾; Azeri Türk halk ozanlarından Aşık İhsan Erdener⁽²⁹⁾ ve Aşık Murat Yıldız'dan ve Malatya'lı Alevi Dede Babası Muharrem Naci Orhun ile Tuncelili Alevi Dedesi Gündüz Cevahir'in araştırmalarından ve tasavvulla ilgili incelemeler yapan Sabahattin Güngör'ün notlarından yararlandık.

Araştırmamızın eksiksiz olmadığının farkındayız. Bu alandaki çalışmalarımızı sürdürmek ve eksiklerimizi gidermek ümidimizdir. İncelememiz ilerledikçe eksiklerimizin giderileceğine inanıyoruz.

27. M. Eliade, *Shamanism*, Princeton 1974; *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu* (Çev. M. Aydın), Ankara 1990; W. Radloff, *Sibiryadan, İstanbul 1934 - 1957*; "Kazak Türklerinin Koyunculuk Hakkında Notlar" (Trc. A. Temir) *Türk Kültürü* 1983 s. 240, s. 238-41; D.W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942; *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (Hz.R.Şeşen) İstanbul 1975.

28. Hikmet Nurettin 1964 Erbil Doğumlu, Batı Dilleri Okulu Mezunu Filolog, Üniversite Mezu- nu, Öğrendiklerini Yakın muhılinden Öğrenmiş, Kırmıncı; Kemal Abdülkadir Ahmet, Erbil 1957 Doğumlu Elbiseçi, Lise 3. den Ayrılma, Öğrendiklerini Yaşıyarak Öğrenmiş; Selahattin Hamit mustafa Agoren, Kerkük, 1949 Doğumlu, Güzel Sanatlar Fakültesi Me- zunu, sanatkar; Türkmen, Kadir Abdullah Osman, Erbil 1935 Doğumlu, Kebapçı Lise Son Sınıftan Ayrılmış, Öğrendiklerini Bizzat Yaşamış Kırmıncı; Tahsin Muhammed Ahmet, Erbil, 1953 Doğumlu, Demirci, Orta Okul 3. Sınıftan Ayrılma, Öğrendiklerini Biz- zat Yaşamış, Kırmıncı; Pakize Reşit Tütüncü, Kerkük 1942 Doğumlu, Ev Hanımı, Okula Gilmemiş, Öğrendiklerini Bizzat Yaşamış, Türkmen; Mustafa İsmail Poşvan, Ker- kük 1955 Doğumlu, İşçi İlkokul Mezunu, Türkmen.

29. Aşık İhsan Erdener, 65 Yaşının Üzerinde Kars'lı, Okur-Yazar; Aşık Murat Yıldız, 65 Yaşının Üzerinde Kars'lı, Okur-Yazar; Av. Muharrem Naci Orhan, Alevi Dede-Babası, Alevilik-Bektaşılık konusunda Yayınları var. İstanbul'da Yayınlanan Cem Dergisinin yazar- larından Malatya Doğumlu Olup, İstanbul'da İkamet Etmektedir; Gündüz Cevahir, Alevi Dede-Babası, 65 yaşlarında Tunceli'li Okur-Yazar; Ayten Kalafat, 50 Yaşında Sankı- mışlı, Lise Mezunu Ev Hanımı.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN SİYASÎ VE DİNÎ TARİHİ

A. SİYASÎ TARİHİ

Bölgenin, siyasî tarihine dair bilgi verirken; Bölge 'deki Türk dö- nemi itibarıyla dinî tabakalaşmaya geçmeden Türklerin bölgeye geliş tarihlerini anlatmayı amaçladık. Böylece, halk inançları itiba- rıyla bölgenin kültürel kimliğini belirlemeye çalışırken; bu inançları bölgeye taşıyan ve bölgede onları yaşatan Türklerin bölgeye geliş şekli ve dönemine dair bilgi vermeyi amaçladık.

1. HAZAR TÜRKLERİ:

Hazar-Türk Devletinin sınırlarının bilinmesi ve bu sınırlar içine; incelemeye aldığımız Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ın hangi dönemde girdiğinin belirtilmesi önem arz etmektedir. Karadenizin Kuzeyi ile Hazar Denizi arasındaki geniş alanda Hazar İmparatorluğu olarak yaşayan Hazarlar VII-X.yy. arasında parlak çağlarını sürdürmüş XII-XIII yy.da imparatorluk yıkılmış olmasına rağmen nüfuzunu devam ettirmiştir⁽¹⁾ Hazar ülkesinin kuzeyi Don ve Volga, güneyini Kafkas Dağları, batısını Karadeniz, doğusunu Hazar Denizi ile çevrilidir. O dönemde Kafkaslar'dan Aral Denizine, Ural Dağlarından Kiev'e, Ukrayna Steplerine kadar uzanan geniş alan, Hazarlara bağlıdır. Bulgarlar, Oğuzlar, Macarlar, Kırımın Got ve Yunan kolonileri, Kuzey batı ormanlarında yaşayan Slav- lar Hazar egemenliğinde bulunmakta idi. Ayrıca, Hazarlar zaman zaman Gürcistan ve Ermenistan'ın içlerine kadar akınlar düzen- lemiş, bütün Doğu Anadolu ile birlikte Musul'da bulunan Arap Hali- felîğinin topraklarına girmişlerdir.⁽²⁾

İnceleme bölgemiz olan alan, Hazar Türklüğünden çok daha evvel diğer Türk unsurlarla tanışmıştır. "Yedinci Yüzyılın başlarında bölge üç büyük gücün denetimi altındadır. Bizanslılar, Persler ve

1. H. Tanyu, *Tarih Boyunca Türkler ve Yahudiler*, İstanbul, 1976, c. I.S. 90.

2. A. Koestler, *Onüçüncü Kabile, Hazar İmparatorluğunun Mirası*, İstanbul, 1977, s. 17.

karşı olan savaşları 711'den 818'e kadar, yani Hazar Hakanının Müslüman oluşuna kadar sürmüştür.⁽¹⁴⁾ Arap-İslam Orduları Azerbaycan'a girdiği sırada merkez Erdebil olmak üzere burası Hazar Hakanlığına bağlı idi.⁽¹⁵⁾ Hazarlar 765 yılında Astarhan'ın Komutasında 100.000 kişilik bir Hazar Ordusu ile Kafkas dağlarını aşarak tekrar güneye indiler ve Azerbaycan ile Ermeniyeye eyaletlerini zaptettiler.⁽¹⁶⁾

Hazarlar, 798 yılında Ermenistan'ı işgal ederek, 50.000 esir aldılar.⁽¹⁷⁾

D.M.Dunlop, Hazarların dinsel etkilerinin, güneydoğuya doğru ilerlediğini, Oğuzların başkanı **Tutak**'ın Hazar Kağanlarının yanında yetiştiğini, Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu olan Tutak'ın oğlu Selçuk'un Hazar sarayında büyüdüğünü belirtiyor. O, ayrıca Selçuk'un oğullarının **Mikail, Yunus, Musa**, İsrail gibi isimler taşıdığını ve bu isimlerin Tevrat'daki erkek isimleri olduğunu iddia ediyor. Ancak bazı Türk tarihçileri bu teze açıkça karşı çıkıyor.⁽¹⁸⁾

Hazar ve Selçuklu Türkleri arasında yönetim seviyesinde organik bağın bulunduğu konusunda kesin ifadelerle açıklama yapmak kolay değildir. Ancak her iki Türk devletini meydana getiren tebedda ortak olan Türk urukarını görmekteyiz. Selçuklular, İran'a Oğuz ve **Kıpçak Türkleri** olarak girmişlerdi. 1066'da Alparslan Aral gölü kıyısında, başıbozuk Kıpçak Türkmenleri ile savaştı. **Müslüman Kıpçaklar**, Selçuklular'a iltihak ettiler. **Hristiyan Kıpçaklar** ise, Kafkasya yolu ile Gürcistan'a geçtiler. Türkistan, Gök Tanrı inançlı Kıpçaklar'ın sığınak yeri idi. Gök Tanrı inancına mensup Kıpçaklar'ın Hanı **Alpdirek** veya diğer adı ile **Alpkara**, Harzem'e gelip **Tekeş'e** (1172 - 1200) itaat etti.⁽¹⁹⁾

Anadolu'ya Hristiyan Oğuzlar olarak giren Türk boylarından **Uzlar** da vardır.⁽²⁰⁾ Alparslan'la karşılaşmadan evvel **Romanos Diogenes**'in Ordusunda **Peçenek, Uz, Kuman** hatta **Hazar Türkleri** de vardı.⁽²¹⁾ Sultan **Alparslan**, Selçuklu Vasalı **Şeddadoğulları** ve **Şirvanşahların** memleketini, **Alan, Hazar, Kumuk** gibi Türk kavimleri ile 1065 yılında istila etmişti.⁽²²⁾

14. M.A. Kaşgarlı, a.g.e. s. 45

15. W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan" trc. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1970 - 1974 s. 14 - 23; sh. 77-78.

16. A. Koestler, a.g.e. s. 103.

17. Bkz. M.A. Kaşgarlı a.g.e. s. 21.

18. *Kıpçak Türk Ansiklopedisi*, XXII/40

19. Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Ankara, 1991, s. 23.

20. Ali Sevim, a.g.e., s. 27.

21. Ali Sevim, a.g.e., s. 10 - 21.

2. AZERBAIJAN TÜRKLERİ

Kuzey Kafkasya'da bugün bağımsız olan, ayrıca İran İslâm Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan ve İran yönetimince kasıtlı olarak **Sehend** ve **Savlan** olarak değiştirilen ve Türkler tarafından Azerbaycan adı verilen topraklar, M.Ö. IV. yüzyıl başlarından itibaren idarî ve siyasî bir bölge haline gelmiştir. Bugün Kafkas dağlarından Ermenistan toprakları dahil, İran'ın Hazar sahilleri ile Tahran yakınlarındaki Kazvin'den başlayarak, Zencan ve Hemedan'ı içine alan, Mehabad'ın güneyinden Irak'a kadar uzanan geniş coğrafyaya Azerbaycan adı verilmesinde tarihçiler ve coğrafyacılar ittifak etmişlerdir.

Global anlamda sınırları verilen Azerbaycan topraklarında bugün 20 - 25 milyon civarında Türk yaşamaktadır. Azerbaycan'ın Türklerle tanışması M.Ö. IV. yüzyıla kadar inmektedir. Bölgede yoğun Türk yerleşimi ise M.S. VIII. yüzyıldan itibaren Saka Türkleri gerçekleştirmiştir.⁽²³⁾

M.S. IV ve V. asırlarda Güney Kafkasya ve Azerbaycan'a Hun Türkleri gelmiştir. Bu arada Doğu Avrupa'nın en eski Türk unsurları olan **Bulgarlar, Hazarlar, Ağaçeriler** ve **Sabirler** bölgeye yerleşen en köklü Türk kavimleridir.

VIII. yüzyılda İslamiyetle beraber Arap fetihlerine maruz kalan Azerbaycan'ın Türkleşmesi bu dönemde de devam etmiştir. Arap hilâfet merkezine bağlanan Azerbaycan, hilâfetin içine düştüğü iç sarsantılar esnasında yerli sülâleler arasında parçalanmış, **Saciler, Şeddadiler, Revvadiler, Sellariler** ve **Caferiler** arasında yerel yönetimlere bölünmüştür.

Orta Asya'dan gelen öncü Türk boyları XI. asrın başlarından itibaren burada boy göstermeye başlamış, önceleri küçük zümreler halinde, Selçuklu döneminde ise büyük kalabalıklar halinde Azerbaycan'a akmaya başlamışlardır. **Horasan**'dan gelen 10 bin hanelik Türkmen grubu bu akış içerisinde yer almıştır.

Dandanakan Zaferi'nden (1040) sonra batıya doğru yönelen Selçuklu fetihleri sırasında bölge Türkmen deposu haline gelmiş, muhtelif Türk grupları Malazgirt Zaferi'ni (1071) müteakip Sir Derya

23. Rasim Efendiev, *Dağlar Danışır, Neolit Devrinden, XIX. Yüzyıladek, Kenglik Baki*, 1980.

M.A. Kaşgarlı'ya göre, "Bugün Kırım Karaim Ayinleri dinlendiğinde; Yahudilik, Hristiyanlık ve genellikle İslamiyetin karışımı, dünyaya açık ileri bir dinle, adeta dördüncü semavî dinle karşılaşılır. Hatta Yahudiliğin ünlü kelime-i Şهادeti, Selam İsrail, Tanrı birdir, bizim Tanrımızdır şeklinde iken, Kırım Karaylarında, Selam Sema Ülgen Gök Tanrı Tanrı Hepimizindir. şekline dönüşmüştür.⁽³¹⁾ Bilindiği gibi, Ülgen; Türklerin Gök Tanrı inancındaki yegâne Tanrı'dır.

Hazar Türk Karailiğinin temel inançları, bir kaç noktada toplanır. Bunlar, Evrenin cismani olmayan Tek Tanrı tarafından yaratılmış olması, Tanrı'nın güzelliği, ebediliği ve O'nun güzellik ve iyilik simgesi oluşudur.

Kırım Karayları'nın Ülgen olarak tanımladıkları Tanrı ve O'nun yasasını; **Musa Peygamber** tarafından beşeriyete bildirmiş, fakat, yalnız Musa Peygamber'le yetinmeyerek **Hz. İsa, Hz. Muhammed** ve diğer peygamberler vasıtası ile de bu yasayı bütün insanlara ulaştırmaya devam etmiştir, şeklinde tanımlarlar.

Ülgen'in etimolojisi bizi şu tahlile götürüyor: Çince "İli" Allah demektir. "Ken", kelimesi genç; günç, kenz, kens, şekilleriyle "en kıymetli şey" anlamına gelmektedir. Buna göre Ülgen "Allah Hazinesi" anlamına gelir. Ayrıca "Ken", her yeri kaplamış, kuşatmış anlamına da gelmektedir. Buna göre de "her yerde hazır (ve nazır) olan ili" anlamına gelir ki, bize göre Ülgen bu olabilir.

Peringer'e göre, Karayları'nın dili Tatarca veya daha çok Türk-Kıpçakca'dır. Karayların **Kenasa** ve okullarında bu dil kullanılırdı.⁽³²⁾ Polonya'daki **Karay Türleri, Kuman-Hazar Türkleri**'nin bakiyesidirler. Hazar Karaileri ile Kuman Karaileri iki ayrı Türk lehçesi kullanmalarına rağmen, inanç bakımından ortaklıkları, hemen kaynaşmalarını sağlamıştır. Karay Türkleri'nin Dili, Kıpçak ve Hazar Türkleri'nin dilinin karışmasından meydana gelmiştir.

Arkaik Hazar Türkçesi ile konuşan Karay Türkleri'nde "K" sesi "H" ile "K" arasında bir sestir.⁽³³⁾ Bu özellik Doğu Anadolu'da birçok **Kırmanç** aşiretinde vardır.

Karay Türkçesi'ne; Yeh-Kün, Yeh-Baksün, Seher, Avaz, Fıryat, Pırlık, Hasta, Vakt, Zeval, Kuvvet, Akıl, Sır, Din, Ummat, İneyet, Kenesa, Kurban gibi kelimelerin Anadolu Türkçesi'nde ve Kırmanç aşiretlerinde de yaşamaktadır.⁽³⁴⁾

Karaim Türkleri'nin gün isimleri; Şabat-Kün (Cumartesi) Yeh-Kün (Pazar), Yeh Baskün (Pazartesi), Orta-Kün (Salı) Kan-Kün (Çarşamba), Kiçieyne-Kün (Perşembe), Eyne-Kün (Cuma)⁽³⁵⁾ olarak kullanılmaktadır. Gehinom, Şabat kün gibi kelimeler Karay Türkçesine **İbranice**'den geçmiştir.⁽³⁶⁾ Hazar coğrafyasının Kafkas bölgesi Türlerinden sadece **Karaçay, Malkar** dialektinde rastlanılan bazı kelimeler şunlardır. Bazlık-Huzur, Berne-Hediye, Borla=Üzüm, Boşatmak=Bağışlamak, Yüz=Silit, Kertme=Armut, Oraç=Ada.⁽³⁷⁾ Yaygın Karay şahıs isimlerinden bazıları şunlardır: Tomalay, Akbike, Aytulu, Manok, Beylik, Hnke, Altıncı, Severgeline, Biana, Tombul, Yalpacık, Sağdakçı, Çapak.⁽³⁸⁾ Doğu Anadolu'da içinde "ay" bulunan Gülay, Aydemir, Ayla, Ayhan, Akbike'nin ayrıca, Aybike, Günbike, Kızbike, Gülbike, Bey, Beyler, Özbeyler, Beytimur, Han, Hanlar, Hancı, Hasanhan ve Altıncı gibi isimlerin yanısıra Altun, Altunay, Günaltun..... gibi şahıs ve aile isimlerine çok rastlanır.

Kırım Karay Türkleri'nde erkek isimleri: Toktar, Toktamış (Duran Durmuş anlamında ailenin son çocuğuna verilen isim) Kadın isimleri: Aytoli (Dolunay), Akbike (Beyaz prenses), Bike, Buke (Prensese) Arzu, Nazlı, Sultan, Simit (Susam anlamında) Aile adları: Kalmuk, Komen (Koman), Hayvan isimlerinden esinlenen soyadları: Börü (Kurt), Bata (Dev), Calbörü (Kurşunî renkte kurt) Çegirke (Çekirge), Ferik (Horoz), Karga, horoz, Kırgı (Altınmaca) Toklu, Tokluğ, (Bir yaşında kuzu), Soyadı olarak kullanılan yer adları: Kaleli, Kefeli, (Kaffal) Korsu (Kersonlu), Meslek adlarından gelen soyadları: Çavuş (Usta), Kalfa, Kapıcı, Koycu (Çoban), Saatçi, Fizikî görünüşe uygun soyadları: Alyanak, Karakaş, Şişman: Ahlaki meziyetleri sergileyen soyadları: Kocak (Cesur), Oynak (hafif

31. M.A. Kaşgarlı, "Uygurluk Tarihi Açısından Ortaçağ Bizans-Ermeni İlişkileri", 1990 (Gayri Matbu 60 Sahife) s. 36.

32. A. Zajaczkowski, Karaims in Poland, p. 44.

33. M.A. Kaşgarlı, Türk Hazar İmparatorluğu, s. 28.

34. A. Zajaczkowski, a.g.e., s. 10.

35. R.S. Karaşemsi, Hazar Türkleri, s. 52.

36. A. Zajaczkowski, a.g.e., s. 19.

37. A. Zajaczkowski, a.g.e., s. 19.

38. R.S. Karaşemsi, Hazar Türkleri, s. 52.

39. M.A. Kaşgarlı, Türk Hazar İmparatorluğu, s. 27-28.

neşeli) yemek isimlerinden alınan soyadları: Katlama (Katmerli börek), Katık (yoğurt), Pesmet (Kurabiye), Tursu; renkleri konu alan soyadları: Pempek (Pembe), Sarık (Sarı)⁽³⁹⁾ dir.

Hazarlar'ın eski dinlerinin **Şamanizm** olduğu iddiaları doğru değildir.⁽⁴⁰⁾ Esasen Şamanizm bir din değildir. Türkler bu inanç yapısını din olarak kabul etmediler. **Hikmet Tanyu, Gök Tanrı** dininin **Hz. İbrahim**'den gelen hanifilik inancına benzeyen bir inanç olduğunu belirtmektedir.⁽⁴¹⁾ Hz. İbrahim'in Türk dinî hayatındaki yerine tasavvuf kayıtlarında da rastlanmaktadır.⁽⁴²⁾ **Vanî Mehmet Efendi**'nin Araisu'l-Kur'an isimli eserinde **Zü'l Karneyn**'in Oğuz Han olarak tefsir edildiği kaydedilmektedir.⁽⁴³⁾

Ş. Kuzgun, Tanyu, Ögel, Zajaczkowski, Artamanov ve Kafesoğlu'na atıf yaparak, Hazar Türkleri'nin eskiden beri Tek Tanrı'ya inandıklarını, Gök Tanrı, **Ulu Tanrı**'ya iman ettiklerini belirtiyor.⁽⁴⁴⁾

İbn Kesir, Zü'l Karneyn'in Hz. İbrahim (a.s.) zamanında yaşadığını, O'na inandığını, Kâbe'nin yapımında O'na yardım ettiğini belirttikten sonra Zül Karneyn'in aslen himyer'li bir melik olduğunu belirtiyor.⁽⁴⁵⁾

İbn Saad'ın rivayetine göre, Hz. İbrahim (a.s.) oğullarından bir kısmına, Allah'ın isimlerinden bir isim öğretip, **Horasan** taraflarına doğru göndermiştir. Onlar gittikleri yerin ahalisine Allah'ın adını öğretmişler, Hazarlar'ın Meliki, Hz. İbrahim'in soyundan gelen bu çocuklarla karşılaşmış ve bu çocuklar ona Allah'ın emirlerini öğretmişler ve bu Melik'e "Hakan" adını vermişlerdir.⁽⁴⁶⁾

Ş. Kuzgun'a göre Haniflik inancı, Türklere ve Hazarlara, **Zü'l Karneyn** kanalı ile gelmiş olabileceği gibi, bizzat Hz. İbrahim'in çocukları ve onların soyu vasıtasıyla de gelmiş olabilir.⁽⁴⁷⁾

40. L. Rasony' *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri, Hazarlar*, Ankara, 1983, s. 115; A. Koestler, a.g.e. 17, Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1977, c. II/s.192.
41. H. Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, s. 21.
42. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara, 1990 s. 52.
43. Ş. Kuzgun, a.g.e. 88.
44. Ş. Kuzgun, a.g.e., 88.
45. İmadüddin Ebu'l Fida İsmail b. Ömer b. Kesir ad-Dimeşki, *El-Bidaye ven-Nihaye Beyrut* 1966, II/102 Beyrut, s. 102.
46. Ebu Abdullah Muhammed b. Saad, *et-Tabukatü'l Kübra*, Beyrut, 1960 I/47-48.
47. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 90, Genel Bibliyografya için bkz., Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980; Ziya Kazıcı-Mehmet Şeker, *İsam Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1982; Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara 1971.

4. ANADOLU TÜRKLERİ

Anadolu Türk Tarihini'nin Azerbaycan ve Kuzey Irak Türk tarihinden farklı düşünmek mümkün değildir. Gerek bölgeye gelen Türk unsurların boy adı ve gerekse tarihi dönem itibarıyla bölge; Türk kimliğine aynı çağda kavuşmuştur.⁽⁴⁸⁾ Anadolu Türk Tarihini **Z.V. Togan, Saka Türkleri** ile başlatmıştır. Başka bir ifade ile O, Sakalar'ın yayılma alanı içerisinde Anadolu'yu özellikle Kuzeydoğu, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'yu göstermektedir.⁽⁴⁹⁾ Ayrıca bölgede Hunlar'ın, mevcudiyeti de görülmektedir.⁽⁵⁰⁾ Görüldüğü gibi Anadolu Medeniyetinin Ermeni ve Yunanlılar ile başladığında ısrar etmek, düzeltilmesi gereken yanlış bir yaklaşımdır.⁽⁵¹⁾

Anadolu'ya gelen **Turanî kavimler** ve yönetici hanedanı Türk olan federasyonlardan sonra Anadolu'ya Müslüman Türklerden evvel "kopuk göçler" halinde de gelmeler olmuş ve Anadolu Kağansız ve Klansız Türk göç dönemi yaşamıştır. XI. asırda tazelenmiş Türk göçü ile 1071 tarihi, İslam olan Türkler'in Anadolu'daki kardeşlerine kavuşma tarihidir⁽⁵²⁾ denilebilir ki, İslamiyete, ilk giren Türkler Doğu ve Güneydoğu Anadolu Türklüğüdür. Zira, İslamiyet diğer Türk ellerine ulaşmadan evvel bu bölgeye girmiştir. İslamiyet bu bölgeye girdiği zaman bir kısım Türkler, bu bölgede meskun idiler.⁽⁵³⁾

5. IRAK TÜRKLERİ

Türklerin Irak'a girişleri, Anadolu'ya gelmelerinden daha önceki bir zamana dayanmaktadır. Tarihçilere göre Türklerin Irak'a ilk gelişleri Emeviler döneminde gerçekleşmiştir.

48. Z. Volidi Togan, "Sakalar", 1969 yılında Tahran'da Yapılan Reşideddin Seminerinde Verdiği Tebliğ, Daha Sonra "Sakalar" *B.T.T. Dergisi*, s. 17-23, İstanbul, 1987; H.K. Türközü "Türk Sakalar İskitlerin Batıya Göçleri ve Türklerin Ön Asya'da Doğuşları" *T.K. Dergisi*, s. 226, Şubat, 1982 s. 232-237; T.Tahran "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *Tarih Dergisi*, İstanbul, 1969, s: 23 s. 145 - 169.
49. T. Tarhan "Anadolu'nun Bozkır Kavimleri Kimmerler ve İskitler" *Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler*, 02 Mayıs 1984, İstanbul, (Radyo konuşması)
50. A. Çay, "Anadolu'nun Türkleşmesi I "Selçuklu Öncesi" *Türk Kültürü Dergisi*, Mart, 1983, Ankara s. 239, s. 183 - 188.
51. Türkkaya Alaöv, *A. Brief Clance at the Armenian Guestion*, Ankara, 1984, s. 7 - 8.
52. A. Afet İnan, "Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış", 2. T.T.Kongresi, İstanbul, 1943.
53. Abdurrahman Güzel-Ş. Kaya Seferoğlu, "İslamiyet'e Anadolu'da Giren Türkler" *Milli Kültür* s. 54, Eylül 1986, Ankara, s. 32-40.

Abbasiler'in iktidara gelişi ile Arap olmayan müslümanlara da çeşitli görevlerin verilmesine başlanmıştır. Bu münasebetle halifelerin hassa askerleri ve inzibat birlikleri arasında Türkler de yer aldı. Bunlar; **Fergana, Taşkent** ve **Maveraünnehir**'den VIII. yüzyılın ikinci yarısında az sayıda, IX. yüzyılda kalabalık aileler halinde gelenlerdi. 675 - 680 yıllarında Horasan valisinin emrinde iki bin Türk okçusu vardı. Abbasi'lerde, Türklerden özel muhafız birlikleri teşkiline **Halife El-Me'mun** zamanında başlanmıştır. 694 yıllarında Küfe Valisi **Haccac Bin Yusuf** kendisine Türklerden müteşekkil bir ordu kurmuş, bunlardan askeri amaçlara hizmet için özel bir kuvvet teşekkül ettirmişti. Bunların yerleşmeleri için bugünkü Vasıt (Kut) Vilayeti yakınlarındaki Bedre Kasabası uygun görülmüştü.

Abbasi Halifesi **Cafer El-Mansur**, Bağdat'ı inşa ettikten sonra özel bir garnizon kurarak Türklerden bir alay oluşturmuştur. Ayrıca Abbasi ordusunda önemli Türk Komutanlar bulunmaktaydı. Abbasi'lerde Türklerle tahsildarlık vb. sivil vazifeler yanında valilik, haciblik gibi yüksek idari makamlar da veriliyordu (754 - 775) Daha sonra Halife **Harun El-Reşit**'in (786 - 809) askerlerinin vefakâr, çalışkan olmalarından dolayı muhafız birliğini Türklerden oluşturduğu da tarihi bir gerçektir.⁽⁵⁴⁾

Halife **Mu'tasım**, Türk askerlerinin cesaretine hayran kalarak, ağabeyi Me'mun'un Fars kökenli askerlerine karşı, kendi etrafına Türk askerlerini toplatmıştır. Halife Mu'tasım'a bağlı birliklerde Türk sayısının artması üzerine, bunların bozulmamaları için, Bağdat'a 120 km. mesafedeki Samarra şehri inşa edilerek aileleri ile birlikte 40 bin Türk buraya yerleştirilmiştir. Böylece Türklerin yerleşmek için Irak'a girmeleri Halife Mu'tasım döneminde gerçekleşmiştir. 935 yılında yönetim içindeki Türk nüfusu küçümsenmeyecek bir siyasal güç unsuru haline gelmiştir. **Büveyhiler**, 945 yılında, Bağdat'a girdiği zaman Türkler vasıtasıyla halife adına her şeyi kontrol altına almışlardır. O arada Azeri askerler de Irak'a getirilmiştir.⁽⁵⁵⁾

54. **Claude Cahen**, *Türklerin Anadolu'ya ilk Girişleri (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)* çev.Y.Yücel B. Yediyıldız, Ankara, 1988; Oğuz Unal, *Türkiye Tarihine Giriş Horasan'dan Anadolu'ya*, Ankara, 1980.

55. **Coşkun Alptekin**, *The Reign Of Zangı (1127-1146)*, Erzurum, 1978.

Irak'a Selçuklular tarafından yapılan ve Türk göçünün esasını teşkil eden büyük göç akımı 1050 yılından sonra gerçekleşmiştir. 1055 yılında Bağdat'a girmiş olan Selçuklular döneminde Türkler Kitleler halinde Irak'a gelmişlerdir. Bunlar Tavuk (Dakuk) bucağı etrafında yerleşim merkezleri kurmuşlardır. Türk göçleri **Karakoyunlular** (1350) ve **Akkoyunlular** (1470) döneminde de devam etmiştir.⁽⁵⁶⁾

Selçuklular, İlhanlılar, Erbil Atabeyleri, Karakoyunlular, Akkoyunlular zamanında bölgenin Türkleşmesinin hızlandığı tesbit edilmektedir. Ayrıca **Yavuz Sultan Selim** Musul bölgesini 1516 yılında topraklarına katmış, **Kanuni** 1534'te Bağdat'ı alarak bölgenin tamamının Osmanlı İdaresine girmesini ve buradan yoğun bir Türk yerleşiminin gerçekleşmesini sağlamıştır.

B. BÖLGENİN TOPONOMİSİ

Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesi ile bu bölgenin yakın çevresinde Gök Tanrı İnancı ve Karai izlerini ararken Hazar Türk toponomisinden de yararlanılma cihetine gidilmiştir. Hazar Türkleri'ni meydana getiren çeşitli Türk oba ve oymakları düşünüldüğünde, Türkler'deki "**Vatanla göç prensibi**"ne⁽⁵⁸⁾ uygun olarak yer adı da olabilen bu Türk boy isimlerine diğer Türk bölgelerinde rastlanılmaktadır. Buna göre Hazar bölgesindeki Türk yer isimleri, Hazarlar'ın devlet kurdukları bölgeye gelmeden evvelki yurtlarında da kullanıyorlardı. Nitekim Hazarlar'ın Doğu ve Güney Doğu ağırlıklı olmak üzere Kuzey-Güney doğrultusunda Anadolu'ya yayıldıklarını, buralara verdikleri yer isimlerinden takip edebiliyoruz. Prof. Dr. **A. Mecit Doğru**, "Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerinde Bir Araştırma"⁽⁵⁹⁾ isimli eserinde, bu kapsama giren birçok yer ismi tesbit etmiş ve bunların Türkçe manalarını, etimolojilerini ve Türk coğrafyasındaki yerlerini onomastik itibarıyla tartışmıştır.

56. **Mehmet Köymen**, "Irak Selçukluları Devleti" (1118-1194), *Tarihte Türk Devletleri I. Ankara*, 1987, s. 415 - 421

57. **Osman Turan**, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971.

58. **D. Yıldırım** "Coğrafya'dan Vatana Geçiş ve Vatan ile Göç Ediş Problemi," *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984, Ankara)* Ankara, 1984, s. 157- 168.

59. **A. Mecit Doğru**, *Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul, 1985.

Yazar yer isimleri itibarıyla taradığı sahayı, "Yukarı Kür Boyları deyimi ile Göleden çıkıp Hazar Denizi'ne dökülen Kür Nehri'nin Türkiye ve Ahıska'da kalan kısmı"⁽⁶⁰⁾ olarak tanımlamakta ve bizim de katıldığımız şu teşhisini açıklamaktadır;

"Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu, Selçuklular daha bu bölgeye gelmeden çok önceleri Türkleşmiştir. Şöyle ki, daha miladî ilk asırlarda Kafkas Dağları'nın kuzeyinden dalga dalga Bulgar, Kıpçak ve Hazar akınları gelerek çok aşağılara kadar indiler. Ne varki bunlar Hristiyanlığa girdikten ve ilk Türklerin buralara müslüman olarak geldikleri zannedildiğinden, Türklük gerçeğini gözler görmez oldu. İşte bu gün yabancı kaynaklı olduğu zannedilen ve Oğuz Türkçesi'ne benzemeyen yer adları bunların hatıralarıdır. Bölgede Oğuzlar'ın izleri, İslamiyet öncesi Kuzey Türk kavimlerinin göre azdır."⁽⁶¹⁾

Yazarın bu teşhisini doğrulayan ve bir kısım Türklerin İslamiyete Anadolu'da geçtiklerini gösteren, Onların Anadolu'ya gelmeden evvel Gök Tanrı inancına mensup olduklarını, Anadolu'da İsevî ve Musevî bir dönem geçirdikten sonra bu topraklarda İslamiyete girdiklerini gösteren çalışmalar da yapılmıştır.⁽⁶²⁾

Hazar bölgesi cümlesinden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aranan Karai izleri, bize; **Gagauz** ve **Süryanî** konularında da bir takım ipuçları verecektir. Biz bu ipuçlarını şu örneklerle açıklıyoruz;

Adigön (Edigön), Ahıska-Gürcistan; Adagun Doğu Türkistan; Adgon, Bulanık-Muş,⁽⁶³⁾ Odigan, Yakutlarda kadın Şaman.⁽⁶⁴⁾

Agara, Ahıska-Gürcistan; Agara mahallesi Çukur köyü, Şavşat-Çoruh⁽⁶⁵⁾

Ağcakale, Reke nahiyesi-Gence; Ağcakale, Revan; Ağcakale; Çıldır.

Ahaşen, Ahıska-Gürcistan; Ahaşen, Büyük Ardahan; Ahaşen (Saçlıcaır), Hanak.⁽⁶⁶⁾

60. A.M. Doğru, a.g.e., s. 3

61. A.M. Doğru, a.g.e. s. 3

62. A. Güzel-Ş.K. Seferoğlu, a.g.m. 32-39.

63. A. M. Doğru, a.g.e. s. 4

64. Z. Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, İstanbul, 1976, s. 118 - 122.

65. Bkz. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 41 Hamza Zülfiyar, *Bitlis, Muş Yöresinde Halk Kültürü, Atatürk ve Kuvay-i Milliye Hareketleri*, Ankara, 1992, s. 9-21.

66. A.M. Doğru, a.g.e. s. 4-6.

Al, Kırım; Al, Posof; Al Mezrai, Genç, Bingöl.⁽⁶⁷⁾

Albız (Alvız); Rabat Kalesi, Çıldır⁽⁶⁸⁾; Albız, Türk mitolojisinde şeytan anlamına gelmektedir.

Ardahan, İsfahan-İran; Ardahan, köy Hekimhan, Malatya; Arthan, köy Palu-Elazığ⁽⁶⁹⁾

"Art" Yakutça'da Tanrı demektir.⁽⁷⁰⁾ Art, Tanrı olarak kabul edilince, Han-Kağan anlam birliğinden hareketle Kağan'a uluhiyet atfedilerek ard+han ve Arthan şeklinde yer ismi yapıldığı düşünülebilir.⁽⁷¹⁾

"Tov" Balkarca dağ demektir. Arda-Tov Urallarda dağ adıdır. Arda-Tov, Tanrı dağı anlamında olabilir. Türk mitolojisinde Dağın kutsiyeti bilinmektedir.

Arele (süngülü), Posof; Arele, Çıldır; Aril; Tunceli-Nazmiye ilçesinde bir oymak⁽⁷²⁾

Aşkale, Ahıska, Gürcistan; Aşkale, Erzurum.

Azgun, Ahıska-Gürcistan; Azgun, Hizan, Bitlis; Azgır, Kazakistan,

Baban, Ölçek-Ardahan; Baban, Macaristan,

Badele, Posof; Badola, Macar adı,

Bağdat, Ahıska-Gürcistan; Bağdat köyü-Urfa; Bağdat, Batı Türkistan.

Baratlı, Tiflis-Gürcistan; Barat, Yusufeli-Çoruh; Baratlı, Kıpçak adı⁽⁷³⁾

Bordusan, Meşe Ardahan'da bir yer; Bordusan, bir Kıpçak oymağı adı⁽⁷⁴⁾

Bülbülen (Bülbülan), Ardahan Ardaneu arasındaki dağlık bölge; Bulbulan, Batı Türkistan.⁽⁷⁵⁾

67. M. Eröz, *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara, 1983; A.M. Doğru, a.g.e. s. 6-24

68. M.F.Kızıoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953 s. 335.

69. A. M. Doğru, a.g.e., s. 9.

70. Z. Gökalp, a.g.e. s. 84.

71. Ö. İzgi, *Kutluk Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986 s. 15-19.

72. A.M. Doğru, a.g.e. s. 9-10.

73. A. M. Doğru, a.g.e. s. 10-11.

74. M. F. Kızıoğlu, "Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında İlk Kıpçaklar" Erzurum, 1968 sh.12; Prof. Dr. A.M. Doğru, *Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul, 1993, s. 9).

75. Bay Mirza Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, Ankara, 1946, s. 285.

Cakh Su, Posof, kelime anlamı Azakça güzel, hoş, yahşi; Cag Suhay, Doğu Türkistan; Caksu, Kırım.⁽⁷⁶⁾

Cicor (Buaklı), Göle; Cicor, Baratlı-Tiflis; Cicor, macar adı,

Cin-dağı Şavşat-Posof-Ardahan arasında; Dörbelcin, Doğu Türkistan; Şargal-Cin, Orta Asya; Cinis, Ahıska-Gürcistan; Cinis; Aşkale-Erzurum.,

Çalan, Çıldır; Çala, Ahıska-Gürcistan; Çala, Azerbaycan; Çala, Tortum-Erzurum; Çala, Kıpçak adı; Çala, Arpaçay; Çala-dırji, Midyat-Mardin; Çala-düdü, Midyat-Mardin; Çala-Kas, Karakoçan-Elazığ; Çalabozur, Erzincan,

Çalabaş, Ardahan; Çalbaş, Kırım,

Çardaklı, Göle; Çardaklı, Kerkük-İrak, Çardaklı, Taşıma Nahiyesi-Tiflis⁽⁷⁷⁾

Çiya-hor, bir mevki adı Çıldır; Çiya, Doğu Anadolu aşiret dilinde dağ; Tığa, Yakutca'da dağ; Çiyabazur, Doğu Türkistan'da.⁽⁷⁸⁾

Çıdır, Yıldırım anlamına gelen 1124'te Çıldır Gölü kenarında yerleşen bir Kıpçak oymağının ismidir. Çıldır, Bingöl'de dağ; Çıldır-Oba, Kilis Gaziantep.⁽⁷⁹⁾

Damal (Damala) Posof, Ağ-Damal, Revan; Gır-Damal, Göle; Kinzo-Damal, Ardahan⁽⁸⁰⁾

Davali, mevki, ölçek, Ardahan; Taveli, Kırım; Duvalî, Kıpçak adı

Dikan (Baştoklu), Hanak; Dikan, tepe Bingöl;⁽⁸¹⁾

Dokuzpınar Dağları, Hanak, Posof; Tokuz Bulak, Doğu Türkistan, dokuz Türk İnanç Kültüründe kutsal bir sayıdır.⁽⁸²⁾

Erince, Ahıska-Gürcistan; Erince-Çıldır; Genç, Hanak; Genç, Kırım; Genç; Özbek Türkçesi'nde kireç. Gence, Kafkasya; Gence Mezrası, Zara, Sivas; Kencek, Divani Lugatı Türk'de, bir Türk oymağının adıdır. Kazak Türkçesi'nde kence, küçük kardeş demektir.⁽⁸³⁾

Göle, (Merdinlik) Kars; Göle, Baykan-Siirt; Göle-Macaristan⁽⁸⁴⁾.

Hanak, Kars, Hanak-Atam, Doğu Türkistan; Hanakın, Kerkük-İrak; Kavak, Şarkışla-Sivas; Kavak, Samsun.

Heve, Hazar Denizi'nin kuzey doğusunda bir kasaba; Heve, (Derindere), Ardahan; Heve (Sürügüden), Göle; Heve (Erdal), Tutak-Ağırda; Heve, Batı Türkistan; Heve, Çuvaşcatâ koyun; Hive, Türkistan'da Yomut Türkmenlerinin bir kolu.⁽⁸⁶⁾

İmirhev, Şavşat; İmir, Tiflis; İmir Terekemesi, Kars dolaylarında bir Terekeme boyu.⁽⁸⁷⁾

İrak, Göle; Irak, Mutki, Bitlis.⁽⁸⁸⁾

Karatavuk, Göle; Karatavuk, Kırım; Karatavuk, Gence-Kafkasya.

Kars, Bulgar Türkleri'nin Vanad boyundan bir urug; Karsa, Kırım; Karslar, Kırım.

Kaz Dağı, Orta Asya, Kazben Doğu Türkistan; Kaz-aul, Maykop-Kırım; Kaz, Türk mitolojisinde kutsal hayvan, Kamara, Kırım; Kamaran, Memeran, Bingöl⁽⁸⁹⁾.

Kertene, (Akkiraz), Kurtkale-Çıldır.

Kert, köy Çekoslovakya, Kert kürk demektir. Kert, Pülümür-Erzincan.⁽⁹⁰⁾

Kiknet, Ahıska-Gürcistan; Kikine, köy Kırım.⁽⁹¹⁾

76. A. M. Doğru, a.g.e., s. 16.

77. A. M. Doğru, a.g.e., s. 17-20.

78. A.M. Doğru, a.g.e., s. 21.

79. M. F. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451 - 1590)* Ankara, 1976, s. 48.

80. *İçişleri Bakanlığı Meskun Yerler Kılavuzu, C.1 ve II. Ankara 1946, Türkiye Mülki İdare Bölümleri, Ankara, 1977, s. 465.*

81. A.M. Doğru, a.g.e., s. 22.

82. B. Ögel, *Türk Mitolojisi II* s. 269 - 272, Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk inançlarının İzleri*, s. 93.

83. A.M. Doğru, a.g.e., s. 25-27.

84. *İçişleri Bakanlığı Meskun Yerler Kılavuzu, C.1. II. Ankara 1946; Türkiye Mülki İdare Bölümleri, Ankara, 1977, s. 5.*

85. Necdet Sevinç, *Gaziantep'de Yer Adları ve Türk Boyları, Türk Aşiretleri*, İstanbul, 1983, s. 1-131.

86. Mehmet Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, İstanbul, 1982, s. 185 - 186.

87. A. M. Doğru, a.g.e. s. 34.

88. *İçişleri Bakanlığı Meskun Yerler Kılavuzu, Mülki İdare Bölümleri, Ankara, 1977, s. 178.*

89. A.M. Doğru, a.g.e., s. 35-37.

90. *İçişleri Bakanlığı Meskun Yerler; Köylerimiz*, Ankara, 1981, s. 712.

91. A.M. Doğru, a.g.e., s. 39.

Kirman (Güzçimen) Ardahan; Kirman çayırı, Erzincan; Kerman (Kalei-k), Kırım; Kerman, (Sarı-k) kırım; Kerman-Hey, Kırım; Kermancak, Kırım; Kerman (Sah-k), Kırım⁽⁹²⁾.

Kora, Hoçuvan-Ardahan; Kora, Kafkasya; Koran, Diyadin-Ağrı; Koran, Tutak-Ağrı; Koran, Malazgirt-Tunceli; Koran, Çatak-Can; Koradan, Kırım.⁽⁹³⁾

Kosar Ayvalı; Göle-Kiçi Kosur, Dağıstan; Ulu-Kosur, Dağıstan-Kosar, Kıpçak Türkleri'nden bir boyun adıdır.

Kotan-Gülü, Akçadağ-Malatya; Kotan-düzü, Pasinler, Erzurum; Kotan, Kangal-Sivas, Kocanlı Sarıkamış-Kars; Kotan, Doğu Türkistan; Kotan, Doğu Anadolu'da pulluk demektir.

Kür (nehir), Ardahan, Gence; Kür, (nehir) Doğu Türkistan, Kür, (dağ), Kazakistan; Kür mezraa, Pülümür-Tunceli; Kür, (köy), Bingöl, Kür, (köy) Tebriz.

Küre-veran (virane küre), Çıldır; Küre, Ortaasya; Küre, Demir-tapı-Azerbaycan; Küre, Ardanuç-Çoruh; Küreçur, Posof; Küre, Yakut Türkçesinde Tanrı demektir⁽⁹⁴⁾. Bu bir ilahi esma da olabilir.⁽⁹⁵⁾

Lori (Yokuş dibi), Ardahan; Lori çay, Çoruhun kolu; Lori, şehir Gürcistan; Lori, Doğu Türkistan; Lori-Kon, Keban-Elazığ; Lori Kan, Diyarbakır; Lor (lur), bir Türk oymağının adıdır.

Manas, Ahırkelek; Manas, (dağ) Kafkasya; Manas-i, Bayburt-Gümüşhane.

Manyok (Uzunova), Ardahan; Monyak (Munyak) Kırım.

Okra-Kotan (köy) Meşearahan; Okraya, Kırım; Divan-i Lügati Türk'de Okra, yem zamanı kişneyen at anlamındadır.

Oş-Ora, Ahıska, Gürcistan; Oş, Kırgızistan; Oş, Kırım.

Panik (Tunçoluk), Ardahan; Panik, Iğdır; Panik, Çermik-Diyarbakır; Pağnik, Kemah, Erzincan; Pağnik, Mazgirt-Tunceli; Panak-akın; Doğu Türkistan, Bişhozgom (Kazlıköy), Ardahan; Pişarga, Kırım; Purut (Eşmepınar), Çıldır; Burut, Çermiş-Diyarbakır; Burut, Tiflis; Purut, Kıpçak Türklerinden bir oymağın adı.

Sabadur Kuzukaya), Çıldır; Saba-ga, Kırım

Salot (Dereyolu), Göle; Balut, Sarıkamış; Salut, Azerbaycan; Salut, Kemaliye-Erzincan; Solu, bir Kıpçak adı.

Sarıkamış, Tiflis; Sarıkamış, Kars; Sarıkamış, Batı Türkistan; Sarıkamış, Doğu Türkistan.

Senger-tabya, Ardahan; Senger-mezraa, Kahta-Malatya; Sengir, Pötürge-Malatya; Sengir, Batı Türkistan; Sengir, Uygurcada dağ eteği demektir.⁽⁹⁶⁾

Sivin (Filizli), Göle; Sivin (Zivin), Sarıkamış-Kars; Sivin, Kozan bölgesi, Zivin-çin elik, Midyat, Mardin; Zivin-göl, Şırnak.

Tara, Tuzluca-Kars; Tura, Doğu Türkistan

Türke-Şen (Yiğitkonağı), Göle, Türkeşen, Tiflis; Türkeşen, Kerkük; Türkeşin, Gevaş, Van; Türkmənşen, Digor-Kars; Tirkeşin, Oğuzeli-Gaziantep.⁽⁹⁷⁾

Uğuz, dağ Hanak; Uğuz, dağ Kafkasya; Uğuzlu, Arpaçay, Kars; Uğuz-tepe, Kırım.⁽⁹⁸⁾

Vale, köy ahıska-Gürcistan; Vale, Porje, Gagauz köyü, Basarabya.⁽⁹⁹⁾

Vel, (Sevimli) Hanak; Vel (Cırt düzü), Şavşat; Vel, Hazar denizi kenarında; Vel, Volga nehrinin kolu.

Zeg, Çıldır; Zek, Sarıkamış; Zak, Doğu Türkistan.⁽¹⁰⁰⁾

C. DİNİ TARİHİ

Araştırmaya aldığımız bölgenin dinî tarihi itibarıyla yer verdiğimiz dinler; Türklerin bu bölgeye taşıdıkları Gök Tanrı inanç sistemi gibi dinler ile bu bölgede taraftar bulmuş olan Yahudilik ve Hristiyanlıktır.

92. A.M. Doğru, a.g.e., s. 40.

93. İçişleri Bakanlığı Meskun Yerler, A.M. Doğru, a.g.e., s. 47.

94. A.M. Doğru, a.g.e., s. 49 - 56.

95. A.M. Doğru, a.g.e., s. 55 - 68.

96. A.M. Doğru, a.g.e., s. 69 - 79.

97. A.M. Doğru, a.g.e., s. 79 - 81.

98. Harita Genel Müdürlüğü Haritaları, 1 : 200.000 ve 1.800.000 Erivan, Tiflis, Bakü, Tebriz, Paftaları.

99. Kirman Şah, Kırım Maykop, Bükreş, Çıldır ve Irak Paftaları.

100. A.M. Doğru, a.g.e., s. 86 - 88.

1. GÖK TANRI İNANÇ SİSTEMİNDE DİNİ HAYAT

İslamiyet öncesi Türk hayatı üzerinde araştırma yapan bilim adamları, Türk inançları ve dinleri üzerinde de durmuşlardır.⁽¹⁰¹⁾ Tarihi kaynaklardan, etnoğrafik malzemedan gelen bilgilerin ışığı altında yapılan değerlendirmelerde de, Türklerin hayat tarzlarına bağlı olarak tarihi süreç içinde muhtelif dinî inançlar içinde yaşadıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır.⁽¹⁰²⁾ Farklı zamanlarda oluşan ve hayata karışan bu inançları, yaşadıkları ve hayata geçirdikleri biçimleriyle ifade etmek, yazıya alınmamış olmalarından dolayı, mümkün değildir. Bundan dolayı, biz onları, ancak elimize geçen bilgiler çerçevesinde sadece tarif ve tasvir etmeye çalışabiliriz. Semavî dinlerden önceki devreye ait Türk inançlarını, bugünkü görünümlerine bakarak, biz, bir "İnanç Yumağı" şeklinde ifade etmek istiyoruz. Farklı zamanların farklı inançlarından oluşan bu inanç yumağı, tarihin bilinmeyen devirlerinden itibaren Orta Asya Türkleri'nin, atalarımızın hayatında örümeye, oluşmaya başlamıştır. Bu inançlar günümüzde de varlıklarını korumaktadırlar.

Türk dünyasının bütününe baktığımız zaman, semavî dinler içinde büyük çoğunluğun İslam dinine intisap ettiğini görürüz. Ancak, tarihi seyri içinde Yahudiliğe ve Hristiyanlığa intisap eden ve bugün de hayatlarını bu dinlere bağlı olarak sürdüren Türk toplulukları mevcuttur.⁽¹⁰³⁾ Bunların dışında yaşayan dinlerden **Budizm'e**, **Maniheizm'e** intisap etmiş Türk kitleleri mevcut olmuştur.⁽¹⁰⁴⁾ Ancak günümüzde, bu dinlere mensup Türkler, çok küçük grupları oluşturmaktadır. Ayrıca, Türk inançlarını, günümüze ulaşan biçimleri ile devam ettiren ve yaşayan Orta Asya ve Sibirya Türk kavimlerine çağımız tanıktır.⁽¹⁰⁵⁾ Şüphesiz, bu inançların, çeşitli faktörlere rağmen kendilerini korumaları, ancak, yeni dinlerin inanç sistemiyle imtizac etmiş olmaları ve bu yeni hayat içinde kendileri-

ne yaşama alanı bulmalarıyla açıklanabilir. Bu yüzden onların, aslı vasıflarını korusalar bile, değişikliklere uğradıklarını da kabul etmemiz gerekir.⁽¹⁰⁶⁾

Batılı araştırmacılar Orta Asya ve **Sibirya Türkleri** arasında tesbit edilen ve kısmen Tarihi kaynaklarla beslenen Türk dinî inançlarını, bu topluluk içinde temsil eden din adamlarını nisbetle ifade etmeyi tercih etmişlerdir.

Avrupalı etnoğraflar, **Tunguz Kavimleri**'nde benzer inançları temsil eden Şaman'ı dikkate alarak, Türk inançlarını da bu ad altında incelemeyi adet haline getirmişlerdir.⁽¹⁰⁷⁾ Bu kavram daha sonra **Şamanizm** biçimine dönüştürülerek sadece Orta Asya ve Sibirya Türkleri'nin semavî dinlerle tanışmaya kadarki dinî inançlarını değil, yer yüzünde görülen benzerlerini de ifade eden umumi bir muhteva kazanmıştır. Türkler ise, kendi dinî inançlarını temsil eden tipleri **Kam**, **Baksı**, **Ozan**, **Oyun** gibi adlarla çağırıştır.⁽¹⁰⁸⁾ Dolayısıyla, eski Türk inançlarını Şamanizm adı altında toplayıp incelemenin doğru olamayacağı düşüncesindeyiz.

Başlangıçan bu yana Türk hayatına ait inançlar, tarihî kaynakların ve günümüz etnoğrafik malzemesinin verdiği bilgiler çerçevesinde incelendiğinde onların, merkezinde Tanrı olan inanç yumağı halinde karşımıza çıktığını görürüz. Türklerin yaşadığı bugünkü coğrafi sahanın vüsatı dikkate alınır, yumağın çok geniş bir sahaya yayıldığını ve hatta dağıldığını söyleyebiliriz.

Türkler'in inanç yumağını gözden geçirir ve ana hatlarıyla ifade etmek istersek, bu inancın merkezinde Tengri vardır. Bunu yardımcı ve koruyucu iyeler, gök ve yer iyeleri, kara iyeler ve ata ruhu / arvak'lar ile tamamlamak mümkündür. Türk hayatında bu olağan üstü güç sahibi varlıklarla, insan hayatı arasında aracılık yapan din adamına Kam adı verilmektedir. Türk hayatında pek çok fonksiyonu üstlenen Kam, dinî otoriteyi temsil eder. Türkler, iyiliklerin ve kötülüklerin iyelerden ve arvaklardan geldiğine inanırlardı. Bu yüzden onları kızdırmamaya, onların yardımlarını kazanmaya, onları memnun etmeye çalışırlardı. Bu yüzden atalarımız Türkler,

101. Bkz. H. Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul, 1978 s. 27.

102. Bugün Yeryüzünde, Türklerin Büyük Çoğunluğu İslama Mensuptur. Ancak, Bunun Dışında Hristiyan, Musevi, Budist, Lamaist ve Gök Tanrı (Kamlık) İnançlarına Bağlı Olarak Yaşayan Türkler de Mevcuttur.

103. Hristiyan Dinine Mensup Türkler *Gagauzlar, Çuvaşlar, Yakutlar (Bir Kısmı), Volga-İdil Türkleri, Kazak Türkleri (Bir Kısmı), Kumanların Bakıyvesi Musevi Türkler, Karaylar (Polonya ve R.F.), Tatarlar (İdil-Yayık ve Kazan).*

104. Kansu Yöresi Türkleri *Budisttir*. Sanı Uygurlar, *Lamaistir*.

105. Başlangıçtaki Türk İnançlarını Devam ettiren Türkler Arasındaki Yakut Türkleri, Sibirya ve Altay Türkleri Görülmektedir.

106. M.Cihat Özönder, "Türk ve Kore Halk İnançları Arasında Benzerlikler", III. M.T.F.K.B. C. IV. Ankara, 1987 s. 241 - 256; A. Kelemen, "Macar Şamanizminin Psikolojik Araştırmaları Hakkında", XVI. M.T.T.K.B., Ankara, 1979 s. 183 - 193.

107. M. Eliade, *Şamanizm*, s. 3-5.

108. M.F. Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966, s. 57 - 58.

yılın belirli zamanlarında, Tengri, iyeler ve arvaklar için ayinler düzenler ve ayinlerde kurbanlar kesip şükranlarını onlara sunarlardı. Her varlığın bir iyesi olduğuna inanan Türkler, onları kurban ve saç ile kazanmaya çalışırdı.⁽¹⁰⁹⁾ Hun Türkleri, yılın ilk ayı içinde Kağan'ın sarayında ve Haziran ayında mukaddes ırmak yöresinde, Tengri, iyeler ve arvaklara, ayinle, at ve koyun kurban ederlerdi.

Hunlarda görülen bu ayin, aynı şekilde **Köktürk, Uygurlar** zamanında da **Tamir İmağı**'nın kaynağında sürdürülmüştür. Bu ayinlerde, Kağan, saygı ve baş eğme işareti olarak gündüz, güneşe, gece dolunaya yüzünü dönerdi.⁽¹¹⁰⁾

Türkler, herhangi bir işe karar vermeden önce durumlarını ayın ve yıldızların hareketlerine bakarak tayin etmeye çalışırlardı.⁽¹¹¹⁾ Hun, Köktürk ve uygar Türkleri arasında rastlanılan kurban sunma merasimlerini diğer Türk kavimlerinde de görmekteyiz.

Mesela, Tabgaç Türkleri arasında ilkbahar ve sonbahar aylarında ata ruhlarına kurbanlar kesilirdi. Kurban sunulduğunda at ve koyunların kesiminden sonra, çevreye kutlu sayılan kayın ağaçları dikilirdi.⁽¹¹²⁾

Köktürk çağında od'a ateşe, ocağa karşı da saygı gösterildiğini görüyoruz. Od'a ve Ocağa karşı Türkler'in gösterdiği saygı ve inancın köklerini tesbit etmek güç olmakla beraber, İ. Kafesoğlu, bunun Zerdüş dinî tesiriyle Batı Türklüğüne geçmiş olacağı ihtimali üzerinde durur.⁽¹¹³⁾ Buna delil olarak, bu inancın Doğu Türkleri arasında bulunmamasını gösterir. Ancak, biz Ergenekon efsanesini dikkate alarak,⁽¹¹⁴⁾ bu inancın Türkler arasında daha eski zamanlara uzandığı ve kendilerine mahsus olduğu ihtimalinin de yabana atılmayacağı kanaatindeyiz.⁽¹¹⁵⁾

Köktürk çağı Bengü Taş yazıtlarında Tanrı adına Tengri, Türk Tengrisi koruyucu iyelere ise, Umay ve Yir-Sub şeklinde işaret edilmektedir.⁽¹¹⁶⁾ Uygar Türkleri de dağ iyisine/ruhuna bereket ve huzur verici iye diye inanmıştır.⁽¹¹⁷⁾ Kutlu dağ efsanesinde bu husus açıkça görülmektedir.⁽¹¹⁸⁾

2. HAZARLARDA DİNİ HAYAT

Hazar Türlerinde dinî hayat bir hayli karışıktır. Hazar Türklerinde bir çok dini bir arada görmekteyiz. Ayrıca dini hayattaki, dinlerin gösterdiği dağılım ve etkinlik, dönemlere göre farklılık arz etmiştir.

İbni Rusteh, Hazar yöneticilerinin **Yahudi dini**'nden olduklarını halkın ise, eski Türk dinine benzeyen inançlar taşıdığını belirtmektedir.⁽¹¹⁹⁾ Bize göre sözü edilen din, Gök Tanrı dinidir. Hazar Türklerinin yönetimindeki bazı Slav kabilelerinin **Putperest** olmaları, Hazarların da Putperest olarak yansımalarına yol açmıştır.⁽¹²⁰⁾ Hikmet Tanyu, Hazarların eski dinlerinin **Tek Tanrı**'lı bir din olduğunu belirtirken; Altay ve Yakut manevi inançlarının da bütün Türkleri temsil edemeyeceğini açıklamaktadır. O, Gök Tanrı dinindeki "Gök" kelimesinin, "Yüce, Ulu" anlamına gelen bir sıfat olduğunu, Bunun **"Ulu Tanrı Dini"** olarak anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır.⁽¹²¹⁾

Ş. Kuzgun, Türk dininin, dolayısıyla Hazar Türklerinin eski dininin, ilahî bir din olduğu ve Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen **Zülkarneyn**'in Türklerle uğradığı ve onları da uyardığı konusuna inananların varlığını açıklamaktadır.

Hazarlar, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyete girmeden önce de yine tek Tanrı'ya inanırlardı. Hazarların daha sonra bu üç semavî dine girmelerine rağmen bir kısım Hazarların eski dinlerini yaşattıklarını kaynaklardan görmekteyiz.⁽¹²²⁾

109. H. Tanyu, "Eski Türklerin Dini Totemcilik ve Şamanlık Değildir", *V. Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul 1985, A. İnönü, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968 s. 245, 415 - 418.

110. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, s. 255 - 256.

111. Abdulkadir İnönü, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul 1976, s. 3.

112. İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 254.

113. İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 255.

114. E. İnönü, "Türk Destanları", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 377-89; Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, 1988, s. 77-78; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, II 58-77.

115. Ateşi Bulan ve Kağan Sözlüğü Kurucusu İlk Atanın Adı Türk Konmuştur. Bkz. S. Diviçi-oğlu, *Kök Türkler*, İstanbul, 1987, s. 73.

116. A. İnönü, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 15-19.

117. B. Ögel, *a.g.e.*, s. 59-71.

118. B. Ögel, *a.g.e.*, s. 15-19; A. Bican Ercilasın, *Türk Destanı, Büyük Türk Klasikleri*, İstanbul, 1985, II/54-55.

119. İbni Rusteh, *El-A'İaku'ne-Nefise*, s. 138.

120. İstahri, *Kitabü'l-Mesalik*, s. 108; Hamevi, *Mücem C/368*

121. Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 9-12.

122. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 84.

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamdan evvel Hazarların dini, bazı yazarlara göre Gök Tanrı inancı veya bir başka inançtı.⁽¹²³⁾ Bize göre bu din, Gök Tanrı dini idi.

Gök Tanrı inancının, bazan Şamanizm ve bazan da Putperstlik olarak kabul edilmiş olması, Gök-Tanrı dininin iyi bilinmeyişiinden kaynaklanmıştır. Gök-Tanrı inancındaki kutsal unsurlar Tanrı olarak algılanmış, böylece onun çok Tanrılı bir din olarak algılanmasına yol açmıştır. Gök Tanrı inancındaki kutsal, Yir-Sub, dağ, kaya, ağaç vb. kültler bazılarınca Putperstlik olarak yorumlanmıştır. Bu teşhise, Gök Tanrı inancına hurafe olarak katılan dinî pratikler de yardımcı olmuştur.

Hazar Kağanı, **Bulan Kağan**, Tanrı'ya halkını hak dinine döndürmesi için yakarıken, Tanrının, halkının Putperst kafa yapısını bırakması için yardımcı olmasını da diler.⁽¹²⁴⁾ Bury, Hazarları anlatırken "Hazarların başkanı Yahudi inancının bütün katılığına, sünnet dahil, kabul etmiş değildir. Bir yandan halkının inançlarını sürdürmesine, eski putlarına tapınmasına izin vermekten kaçınmadı" demektedir.⁽¹²⁵⁾ Bu kaynaklar eski Gök Tanrı inancını Putperstlik olarak kabul etmektedirler.

İbn Fadlan, Bakşirtlerin oniki Tanrısını tesbit ettiğini açıklar. O'na göre bu Tanrılar; **Kış Tanrısı, Yaz Tanrısı, Yağmur Tanrısı, Rüzgar Tanrısı, Ağaç Tanrısı, Gündüz Tanrısı, Ölüm Tanrısı ve Oturan Tanrı'dır**⁽¹²⁶⁾. Sıralanan bu isimler Gök Tanrı inancında, ya bazı iyeler veya sistemin kutsiyet atfettiği unsurlardır. Gökte oturan Tanrı ise, Gök Tanrı'dır. İslamiyet de Rüzgarları, rahmetin müjdesi olarak tanımlamıştır. Yağmur veya Rüzgar, İslamiyete göre Tanrı değil, Tanrı'nın emrindeki rahmetlerdir. Tasavvufda dört mevsim meleği vardır. Bunlar dört mevsim kuvvesi olarak bilinir. Yağmur, Rüzgar, v.s.nin kuvveleri ve ayrı ayrı isimleri vardır. Cemadat, nebâtât, hayvanât melekleri de vardır. Gökte oturan bir melek ise, **Meleği Alâ** olabilir. Bu çevrelerin izahına göre Tengri de kutsal ruhtur. Alemlerin Rabbi olan değildir.

3. SAKA VE İSKİTLERDE DİNİ HAYAT

Sakaların menşeinin Orta Asya olduğu bilinmektedir. **Atlı kavimler medeniyeti**'nin bu temsilcilerinin incelediğimiz bölgede izlerini, dinî inançlar itibariyle de takip edebiliyoruz. **Saka/İskitler**'de de ruhlarla/İyelere ve bunların **"iyi"** ve **"kötü"** olanlarına inanıldığını biliyoruz. Bunlardan iyi olanlar insanlara yardım etmekte, kötü olanlar ise işlerini bozmaktadır. İskit/Saka dininde Şamanizme ait öğeler bulan araştırmacılar çıkmıştır. Ancak bu büyücü sihirbaz anlamına gelen Şaman'dan türemiş Şamanizm daha ziyade kuzey Asya halklarının arasında yaygındır.⁽¹²⁷⁾

İskit/Sakalar'da **Tabiat, Ana Tanrıçadır**. Aynı zamanda **"Ocak Tanrıçadır"** Çadırın koruyucusu kutsal ateşidir. **"Sülale veya aile Tanrıçası", "Akarsu ve Deniz Tanrıçası", "Kılıç Tanrısı", "At Tanrısı"** gibi tanrılar vardı. Kaynakların isimlendirdiği bu kutsiyetler, Tanrı mı yoksa Tanrısal kavramlar mıydı? Bunu bilemiyoruz. Ancak Gök Tanrı inanç sisteminde; Ocak'ın, Çadır'ın, Sular'ın, Bereket'in, Gök'ün, Işık'ın, Ay'ın, Kılıç/Demir, At'ın iyeleri olduğu bilinmektedir. incelenilen bölgede bu unsurlara dair tesbiti yapılmış dinî pratikler vardır.⁽¹²⁸⁾

Kurban İskitlerde daha ziyade At'lardan oluyordu ve ölümlerinin ruhuna da kurban kesiyorlardı. Kurbanın önce ayakları bağlanır, kurbanı yapacak kimse kurbanın arkasında yer alır ve elinde tuttuğu ipi çekerek hayvanı yere yatırır, sonra hayvanın boynu ipe sıkılarak boğulması sağlanır. İskitlerin kurban etmedikleri hayvan domuzdur. Onu memleketlerinde yetiştirmek de istemezlerdi.⁽¹²⁹⁾

Saka/İskitlerde Büyü, Sihir ve Tılsım çok yaygındır. **Söğüt dalları**na bakılarak büyü yapılır. Büyücülerin kehanetlerine göre gelecektekiler haber alınır. Söğüt, bilhassa **hıdırellezde**, bugün de **kismet** ve **berreket** sembolüdür.⁽¹³⁰⁾

Saka/İskitlerde **"kan kardeşliği"** çok önemli idi. insanlar büyü ile birlikte yemin eder ve kan kardeşi olurlardı. Kan kardeşliği aşiretlerimizde hala yaşamaktadır.

123. A. Koestler, a.g.e., s. 37.

124. A. Koestler, a.g.e., s. 79.

125. A. Koestler, a.g.e., s. 69.

126. A. Koestler, a.g.e., s. 43.

127. Bkz. Taner Tarhan "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *Tarih Dergisi*, s. 23, İstanbul, 1969 s. 47; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)* Ankara, 1993, s. 25-31.

128. T. Tarhan, a.g.m., s. 149-155.

129. T. Tarhan, a.g.m., s. 156-157; Durmuş, a. g. e. s. 86.a.g.y.

130. T. Tarhan, a.g.m., a.g.y.

İskit/Sakalar keyif verici içkilere çok düşkünlüdürler. **Kısrak sütü** çok sevilirdi. Bugün de Türkler arasında içilen kırmızı eski Türklerde Başkurt ve **Kırgızların** ananevi içkisi. Ayrıca **"Meth"** denen baldan yapılmış keyif verici bir içki vardır. Bugün de incelediğimiz bölgede hayırlı işlerde bal veya şeker şerbeti içilir.⁽¹³¹⁾

İskit/Saka'larda, Devlet Başkanı ölünce tebalası merasimler yapar yüzünü kulağını keser, saçlarını yakarlardı. İtibarlı ölümler Dinyeper nehrinin başına gömülür, cenaze gömülmeden evvel kabileler arasında dolaştırılır. bu kabileler de yasa iştirak ederlerdi. İncelediğimiz bölgelerde bazı tesbitlere göre cenaze defnedilmeden evvel kasabanın sokaklarında dolaştırılır, kapılarının önüne su dökmek gibi dinî pratikler yaparlardı.⁽¹³²⁾

İskit/Sakalar'da cenaze bir takım eşyalarla birlikte ve ahçı, saki, seyis gibi yardımcılarıyla birlikte gömüldükten sonra mezara toprak atılarak tepe şeklinde olması sağlanırdı. İskit/Sakalar ölümünden sonra tekrar hayatın olduğuna dirileceğine inanırlardı.

Bu yüzden **"Ölüm Ziyafetleri"** mezarın başında yapıldı. Halktan bir kimse ölünce kırk gün akrabalarınca dolaştırılır ve her akraba ayrı ayrı yemek verir kırkıncı gün gömülürdü. **"Kurgan"** adı verilen tepe şeklindeki mezar, iskit çadırının adeta öbür dünya için hazırlanmış benzeri idi. Bu formu, Hun-Türk ve Selçuklu-Türk kültüründe de görmekteyiz.⁽¹³³⁾

İskit/Saka mumyalarında dikkati çeken bir husus da mezardaki cesetlerin üzerinde dövmelerin bulunmasıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da genç kızlar Nişanlandıktan sonra adeta bir sahiplik işareti olarak **"hal"** denilen dövmeler yaptırırlardı.⁽¹³⁴⁾

4. KARAIMLERDE DİNİ HAYAT

Karailik inancının temelini Allah'a ve **Musa**'ya inanmak oluşturur. **Anan ben David**, bütün Karai inançlarını Allah'ın birliği ve Allah'ın adelleri esaslarına dayandırmaktadır. Karai inancında her şeyi yaratan Yüce Allah birdir. Onun birliği gibi hiç bir birlik yoktur. Allah herşeye kadirdir. Hiçbir şey ona benzemez. O, bir cisim değildir. Onun maddi bir karakteri yoktur. Ezeli ve ebedidir. O önceden var idi, şimdi de vardır, bundan sonra da var olmaya devam edecektir.⁽¹³⁵⁾ Yüce Allah, Hz. Musa (a.s.)'ı peygamber olarak göndermiş olup, Musa bütün peygamberlerin başıdır. Ancak, Allah Musa'dan başka bir takım peygamberleri de göndermiştir. Bu peygamberler kendi kavimlerini doğru yola davet etmek için görevlendirilmişlerdir. Bu peygamberlerin isimleri **Tanah**'ta geçmektedir.⁽¹³⁶⁾ Tanah'da geçen peygamber isimlerinden hangisinin Türk mitolojisinde ne tür izleri kaldığı, konusu üzerinde durulmalıdır. Karailiğe ait fikirler önceleri dağınık bir halde idi. Bu dağınık fikirleri, 760 - 770 yılları arasında Anan bir araya toplayarak, önceden var olan bu esaslara bir çeki düzen vermiş ve mezhebin esaslarını tesbit ettiği **"Seferha-Mişvot"** (**Farzlar kitabı**) isimli eserinde açıklamıştır.⁽¹³⁷⁾ Dağınık iken toplanılan bu inançlardan Gök Tanrı inancı ile ortak olanlar hangileridir?

Karailer Meleklerle inanırlar. Allah'ın emir ve yasaklarını melekleri vasıtasıyla peygamberlere ulaştırdıklarını kabul ederlerdi (138). Ünlü Karai bilgini **Daniel el Kumisi**, meleklerin sadece tabiat kuvvetleri olduğu kanaatindedir.⁽¹³⁹⁾ Bazı tasavvuf ehli de bu görüştedir.

Karai mezhebinin Rabbanî Yahudilerinden ayrıldığı esas nokta kitap meselesidir. Karailer, sadece yazılı **TORA**'yla beraber Hz. Musa'dan sonra gelen peygamberlerin sözlerini de kabul ederler. Ancak onlar **sözlü TORA'yı** kabul etmezler.⁽¹⁴⁰⁾

131. T. Tarhan, a.g.m., s. 158-160.

132. T. Tarhan, a.g.m., s. 161-162.

133. T. Tarhan, a.g.m., s. 162-163; Durmuş, a.g.e s. 90

134. T. Tarhan, a.g.m., s. 164; Mary L. Henze, 19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din, Çev. A.E. Uysal, Ankara, 1984, s. 21

135. Zajaczkowski, *Karaimse in Poland*, P.27-28., S. Poznanski, *Karaites*, E.R.E. V.VII.p. 668.

136. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 194.

137. Ş. Kuzgun, a.g.e., 166.

138. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 196.

139. A. Harkawy, a.g.e., s. 441-442.

140. S. Poznanski, a.g.e., s. 662

Karailer'de günde iki defa **namaz**, sabah ve akşam namazı farzdır. Oruç tutulur, zekat vardır ve Kudüs ziyaret edilir, hacı olunur. Karailikle kutsal kitabı okumadan önce, el ve ayakların yıkanıldığı leğen de kutsaldır.⁽¹⁴¹⁾ Şarap içen bir kimsenin **Kenasa**'ya girmesi yasaktır.⁽¹⁴²⁾ Karailikte **güvercin** ve **geyik** etiyile bütün kuşların etlerinin, **balık etinin**, **çekirgenin** yenmesi yasaktır. Diğer yenilecek hayvanların kafalarının kesilmesi esastır.⁽¹⁴³⁾

Yaşayan halk inançlarımızda bebeğin ve **annenin kırkının** ve **yarı kırkının** çıkmasında "kırklan"dıklarını ve temizlenmesi istenilen kap-kacağın'da "kırklan"diğini biliyoruz. Kırklama, özel birileri tarafından usulünce yapılan bir yıkamadır. Adeta suyun kudsiyetinden istifade ile, manevi pisliklerden de arınmaktadır.⁽¹⁴⁴⁾

Karai, kutsal Kenasa'da Tanrının huzuruna, manen aklanmadan çıkmayacağı için yıkanmak ihtiyacı duyması aynı inancın farklı pratiği olabilir.

Karaim kelimesi, İbranice okumak manasına gelen Kara'dan veya Arapça K.R.A.kökünden, kraat kelimesinden gelmektedir.⁽¹⁴⁵⁾ Bize göre, eski Türk inancındaki "Kara" ile bağlantısı aranabilir. B. Ögel'in izahına göre "kara yer", "Kara Gün" gibi ifadelerdeki "Kara", "Siyah" ile ilişkisi olmayan bir muhtevanın yansımasıdır.⁽¹⁴⁶⁾

Karay Türklerinde ilk Tevrat tercümeleri XI. yy.da yapılmış, elde bulunanlar ise XIII. yy.da yapılmıştır. Dili Codex Cumanicus'a çok yakındır. Karay Türkleri, Tevrat'ın İbranicesini ellerinde tutar, bunu okumazlar. Bu metine bakarak Türkçesini okurlar.⁽¹⁴⁷⁾

5. GAGAUZLARDA DİNİ HAYAT

İslam'dan önce Türklerin mensubu bulundukları dinlerin arasında Hristiyanlığı da görmekteyiz. Ortodoks Hristiyanlık, Türkler itibarıyla bize Gagauzları düşündürmektedir. **Gagauzlar**'ın bir kısmı Göktürk inancı veya başka eski Asya dinlerinden birine mensup iken Ortodoks olmuşlar, bir kısmı hala-Ortodoks bir kısım ise İslâm dinine girmişlerdir.

Ortodoks inanlı Gagauz Türkleri, incelediğimiz; Kuzey Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan'da yaşamamaktadırlar. Ancak bu dönem, hakim unsur ve yöneten sınıf olmasalar dahi incelemeye aldığımız bölgede ortodoks Türkler ve Gagauzlar da bulunmuşlardır. Konunun bu safhasına geçmeden evvel, Gagauzlar'ın tarihi ve şimdiki coğrafyalarına dair kısa açıklamalar yapalım.

VII. yüzyılın ortalarında batı Göktürk devletinin çözülmesi sonucu batıya Peçeneklerle başlayan Türk göçü ile **Gök Oğuz (Gagauz)** izlerini görebiliyoruz. Esasen Balkanlar ve Anadolu'da **Peçenek**, **Kuman-Kıpçak** izlerine rastladığımız her bölgede Gök-Oğuz (Gagauz)'u bulmak mümkündür.

Gagauzların bir bölümü ise, 1909-1910 yıllarında Orta Asya'ya göç ederek Turfan Bölgesine; 1925 yılında da Orta Asya'ya göç edip Taşkent civarına yerleşmişlerdir.

Ortodoks Gagauz Türklerinin **Karakalpak Türkleri**'nin bir kolu oldukları görüşünü esas alır isek; Müslüman Karakalpak Türkleri, tarihte karakalpakistan ve Özbekistan'da Karapapakla ise Azerbaycan Dağıstan, Kars, Iğdır ve Ardahan yöresinde, yakın tarihte ise; Muş, Bulanık, Ağrı, Taşlıçay ve Amasya yöresinde yaşamışlardır. Müslüman Karakalpak Türklerinde tespiti yapılabilen eski Türk inancının izlerini Ortodoks Gagauz Türklerinde de görmek mümkündür.

Ortodoks Gagauz Türkleri'nin Uzlar ve Kırmancıların bir boyu oldukları görüşü ise, bizi Uz ve Kırmancı Türkleri'nin incelemeye aldığımız bölgedeki varlığını irdelemeye götürür. Bu iki Türk toplumunun Azerbaycan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'da mevcudiyetlerini İslamiyette, Bizans yönetiminde ve İslamiyetten sonra Müslüman Türkler kapsamında görebilmekteyiz. Bu noktada **Kırmancı ve Uz Türkleri** itibarıyla de bölgede Gagauz izlerinin aranılması tabiidir.

141. Ş. Şapsaloğlu, a.g.e., s. 508.

142. Y. Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara, 1965, s. 195.

143. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 203.

144. O. Acıpayamlı, *Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü*, Erzurum, 1961, s. 84 - 89.

145. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 154.

146. Bkz. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II/ S. 318-335

147. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 238-242.

Gagauzlar günümüzde; Moldavya, Rusya'nın muhtelif yerleri, Akt-yubinsk Semiplatinsk, Frunze ve Taşkent civarı, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da yaşamaktadırlar.⁽¹⁴⁸⁾

Gagauz Türkleri'nin menşei hakkında görüşler; onların Uzlar'dan Karakalpak'lardan Kırmançlar'dan, Selçuklular'dan, **Bulgar Türkleri**'nden oldukları şeklindedir.

Gagauz kelimesinin etimolojisi ise; **kara+Oğuz, Gök+Uz, Gaga+Oğuz**, şeklinde yapılabilmekte ve Keykavuz ile de irtibatlandırılmaktadır. Bazı araştırmacılar da kelimeyi Gök-Oğuz şeklinde izah etmektedir.⁽¹⁴⁹⁾

Gagauzlar XIV. yüzyılın başlarında Balık Bey liderliğinde bir devlet kurmuş bugünkü Bulgaristan sınırlarını da içine alan bu devlete, Balcık şehrini başkent yapmışlardır. Bu devlet 1417 yılında Osmanlı İmparatorluğuna katılmış, bir kısım Gagauz Türkleri bu dönemde İslamiyete geçmiştir.

Gagauz kelimesinin Keykavuz ile bağlantısından hareketle, bu Türklerin **II. İzzeddin Keykavuz**'u takiben Rumeli'ye geçtikleri tezinin doğrulanabilmesi halinde, Selçuklular döneminde Müslüman veya bir kısmı Müslüman iken, diğer bir kısmı Hristiyan olan Gagauz Türklerinin, Rumeli'de Ortodoks mezhebine girmiş olabilecekleri hatıra gelmektedir.

Gök-Oğuzların (Gagauz) Bulgar Türklerinin bir boyu oldukları görüşünden de hareket edildiği takdirde; İdil Bulgarlarının Kafkaslar üzerinden gelip Doğu Anadolu'ya yerleştiklerini biliyoruz.⁽¹⁵⁰⁾

Günümüze kadar gelen bu bölgede yaşayan yer, aile ve aşiret isimleri bu görüşe tanıklık yapmaktadır.⁽¹⁵¹⁾ 577 yılında İmparator **Justin II'nin Avar Türklerini** toplu halde Doğu Anadolu'ya yerleştirdiği⁽¹⁵²⁾ bilinirken, Avaduri (Midyat), Avakent (Kulp-Diyarbakır) Aval

(Eruh-Siirt), Avan (Şirvan-Siirt), Avanuşağı (Pazarcık-Kahramanmaraş), Avereke (Van), Avarik (Eğin) Asarik (Erciş-Van) Avasor (Muradiye-Van) gibi yer isimleri, Avar Türklerinin hatıraları olarak bölgede yaşamaktadır.⁽¹⁵³⁾

Adıyaman'ın Tilbe mezarında Gavuz Aşireti vardır. Bu isim Gagauz ismine çağrışım yapmaktadır. Gökoğuzların hatırası olabilirler. Ayrıca Adıyaman'da da Balcılar köyünün eski ismi **Kontara** veya **Kontaro**'dır. Bu isim de bize Türk mitolojisinden kantura'yı hatırlatmaktadır.

1049 yılında Kostantin Manomack Rumeliden Anadolu'ya geçirdiği **Ortodoks Peçenek Türkleri**'ni, Doğu Anadolu'yu fethe başlayan Müslüman Türklerden Selçuklular'ın üzerine sevk ediyordu.⁽¹⁵⁴⁾

M. Eröz, Kuman'lar hakkında bilgi verirken, **Moğollar**'a yenilen Kumanların bir kısmının Kafkasya çevresine ve Gürcistan'a indiğini bir kısmının da Bönek'e, Macaristan'a inip Hristiyan olduklarını belirtiyor.⁽¹⁵⁵⁾ **Rasonyi** Hristiyanlaşan (muhtemelen Ortodoks mezhebine giren) kumanların "Şamanlıktan bir türlü ayrılamadıklarını" belirtiyor.⁽¹⁵⁶⁾ "Bönek gece çadırından çıkarak **kurt** gibi uludu, kurtlar buna cevap verdi. Burdan düşmanı yeneceğini anladı"⁽¹⁵⁷⁾ diyerek Gök Tanrı inancı Kumanların Ortodoksluğa geçişini anlatıyor.

1071'de Malazgirt Meydan Muharebesi'nde, Türklük Şuuru üstün gelen, **Hristiyan Uz** ve **Peçenek**'lerin Müslüman Oğuz Türkleri'nin safhalarına katıldığını biliyoruz.⁽¹⁵⁸⁾ Gürcistan üzerinden gelen Hristiyan Kuman'lar Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e yerleşmiştir. Bizans'ın Balkanlardan getirip Anadolu'nun muhtelif yerlerine yerleştirdiği Hristiyan Kumanlar'ın Trabzon, Rize ve Artvin gibi illerimizde toponimleri yaşamaktadır.⁽¹⁵⁹⁾

148. Harun Güngör- Mustafa Argunşah, **Gagauz Türkleri, Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı**, Ankara, 1991, s. 49-54; Alanos Manof, **Gagauzlar**, çev; Türker Acaroğlu, Ankara, 1939, s. 14-15.

149. Allahverdi Memmedli, "Neredesin Gök Oğuz, Stepan Kuroğlu ile bir mülakat"(Aktaran: İbrahim Bozyel) **Kardeş Edebiyatlar**, Erzurum, 1983, s.6 s.10-16; Mihail Guboğlu, **Gagauzlar'ın Aslına Ait Faraziyeler ve Kendi Fikirleri**, IX.M.T.T.K.B.O. (21-26 Eylül, 1981) s.54-55; Coşkun Kırca; "Gagauzların Mücadelesi", **Milliyet**, 7 Kasım 1990; T. Menzel, "Gagauzlar", **İslam Ansiklopedisi**, c. IV/ s.706-707.

150. M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri)** İstanbul, 1944, s. 167.

151. Mehmet Eröz, **Hristiyanlaşan Türkler**, s. 17-29, 5-9.

152. M.H. Yinanç a.g.e., s. 167.

153. M. Eröz, a.g.e., s. 24.

154. Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1971, s. 132.

155. M. Eröz, **Hristiyanlaşan Türkler**, s. 15.

156. M. Eröz, a.g.e., s. 15.

157. Rasonyi, a.g.e., s. 139.

158. C. Cahen, "İslam Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı" **Türkiye Mecmuası**, C.XVIII, 1972, s.92-92; Zikreden M. Eröz, a.g.e., s. 26.

159. M. Eröz, a.g.e., s. 26-27.

6. GREGORYANLAR'DA DİNİ HAYAT

Hristiyanlık, Hz. İsa ile başlayıp giderek Anadolu'da yayılırken 252 - 325 tarihlerinde Doğu Anadolu'da taraftar bulur. Hristiyan dine girenler arasında, Anadolu'nun ve Doğu Anadolu'nun çeşitli ulusları ve bunların uyrukları da vardır. Bölgede yaşayan etnik unsurların büyük bir bölümü bu dine girerken, bölgenin otoktan halkı ve bölgeye İslamiyetten evvel gelmiş Sakalar, Arşaklar (M.Ö. 250 - M.S. 227), Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar gibi çeşitli Türk oba ve oymakları da kiliseye tabi oldular.

Küçük Arşaklı Oğuzhan soyundan, **Kök-Alp Han** kolundan **Bayındır Han**, Horasan'dan Kars'a geldiğinde Roma idaresindeki Armenia'nın başkenti İğdir'di. Bunlar M.S. 52'de Gürcüleri yenip Tiflis'i daha sonra da Derben'i alırlar. Destana göre o tarihte İsa Aleyhisselam göğe çekilir. Hz. Muhammed'den henüz nişan yoktur. bu dönemde 90 bin asker çıkarabilen Oğuz için kaynaklar **Din Mezhep bilmez, ancak hakka inanan Oğuz Taifesi**" tabirini kullanılmaktadır.⁽¹⁶⁰⁾

Arşaklar Türk soyundan olup Kaşgar bölgesinde III. asırda gelip Armenia'ya yerleşmiştir. Arpaçay boylarında 310 yılında gelip yerleşen Kamsarakan Hanedanı ve Armenia'ya Hristiyanlığı yayıp yerleştiren **Partlı Aziz Gregor** (252 - 325) Türktürler.⁽¹⁶¹⁾

Bölgede Türklerin yanısıra bir çok etnik unsur daha vardı. Partlı Gregor Miladi 301 yılında, farklı ırk ve kültürlerden meydana gelen bu gurubu Hristiyanlaştırmış ve Hristiyanlık ortak paydası altında "Cemaat" hüviyetine kavuşturmuştur.⁽¹⁶²⁾

803 yılında İstanbul'da Bizans tahtına geçirilen **Tur Kos** la- kaplı imparator da **Mamikonlu Türklerinin** bir kolundandır.⁽¹⁶³⁾ Bu dönemde Hristiyanlık, mezhepler itibarıyla büyük ölçüde homojendir. Ve mensupları milliyet gözetilmeksizin Hz. İsa'nın cemaati kabul edilmişlerdir.

160. Prof. Dr. M.F. Kırzioğlu, "Milli Destanlarımızda Dede Korkut Oğuznameleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri", Armenia/Yukarı-Eller Tarihi'nin İçyüzü, *Bellekten* C.L.Sayı: 198 (Aralık, 1986) den Ayri Basım, Ankara, 1987, s. 916.

161. Prof. Dr. M.F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 920.

162. Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdaresinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1998, s. 29-33.

163. M.F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 920; Mamukoğulları Konusunda Ayrıca Bak; M.F. Kırzioğlu, "III. yüzyılın ilk Yarısında Çenastan (Türkistan) dan Siyasi Mülteciler Olarak Gelip, Van Gölü Kuzeyi ve Yukarı Murat Boylarına Yerleşen Mamuk ve Konak Kardeşler (Mamukyan) Kara-Konak Uruğu) .X.T.T.K.B. 22-26 Eylül, 1986, Ankara; "440-660 Yılları Arasında Yazılan Graber/Eski Ermenice Metinlerde Geçen Türkçe Sözler ve Sebepleri" VIII. M.T.K. 14-18 Eylül, 1987, İstanbul.

451 yılında yapılan **Kadıköy Konsili**'ne kadar bugünkü anlamda Gregoryan Ermenilik yoktur. İsa'nın insan kimliğinin ruhani kimliğinde eridiğini savunan "Monofizit düşüncesi" Hristiyan cemaatini böler. Oluşan yeni kesim de bir Hristiyan cemaattir. Bu dönemde hala bir **"Ermeni milliyeti"** ortada yoktur.

Diğer taraftan Diyarbakır, Mardin, Erzincan, Erzurum, Bayburt, Oltu, Genç ve havalisi Oğuz-Elleri olarak bilinmektedir. Bu dönemde Armenia hep, Yukarı el/yüksek-ülke anlamına gelmektedir. Günümüzde Ermeni kavmini tanımlayanların da kastetikleri kavmin kökü semitik olup, Ermeni tabirini kullanmazlar. 406'larda icad edilen Ermeni yazısı ile yazılmış kroniklerde ve **Küçük Arşaklı** (52 - 428) dönemi kroniklerinde Ermeni kelimesi geçmez. Bunların halkı Askenoz olarak geçer ve bunlar Türkmen/Partlı diye bilinir.⁽¹⁶⁴⁾

1054 yıllarında Gregoryan Kilisesi ve Gregoryanlar da olduğu gibi Katolik ve Ortodoks Hristiyanlarda da doğal olarak farklı etnik köken ve milliyetlerden unsurlar vardı.

1461 yılında İstanbul Ermeni Patrikliği ile Süryani, Keldani, Kıpti, Habeş gibi farklı etnik menşeden toplumlar, Gregoryan Kilisesine bağlanırlar. Ermenilik hala bir milliyet değil, çeşitli ırki unsurların bağlanabildikleri bir Hristiyan Kilisesidir.

XVIII. yüzyılda Gregoryan Ermeniler arasında Katolikliğe meyiletme eğilimleri başlar. Roma ve Fransa'dan katolik Kilisesine bağlı Hristiyan misyonerler, Osmanlı Hristiyan Tebasından Ermenilere el atarlar. Bu dönemde de Ermeni milliyeti henüz söz konusu değildir.

Katolik misyonerlerinin Osmanlı tebası olan Hristiyanlara yönelik faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Zira İstanbul'dan yola çıkan Katolik misyonerler Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu'da etkin faaliyetler sürdürmektedir. Gregoryanları Katolikleştirme faaliyetleri Ermeniler arasında huzursuzluğa yolaçmıştır. Sivaslı rahip Mekhitor'da Osmanlı Devleti içindeki gelişmelerden rahatsızlık duymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Ermenilerin zamanla eriyeceği endişesi vardı. Bu endişe Ermeni rahipleri arasında "Millî" şuuru uyandırma gayreti doğurmuş ve bu gaye ile Ermeni rahipler 1709 yılından itibaren Anadolu'yu dolaşmaya başlamışlardır.⁽¹⁶⁵⁾

164. M.F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 917, Gregoryan Türklerle Müslüman Türklerin İlk Temasları için Bkz. M.F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953, s. 169 - 173; *Anı Tarihi*, Ankara, 1982.

165. A. Küçük, "Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Münasebelerine Genel Bir Bakış," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara C.XXXI s. /245-260.

Bu genel açıklamaya göre, ilerde Ermeni cemaati olarak ayrılacak Hristiyan cemaatin İsevi olmadan evvelki durumu gündeme gelmektedir. Şüphesiz bizim inceleme alanımıza Kipti veya Arap etnik unsurlardan insanların oluşturduğu Ermeni Hristiyan cemaati girmiyor. Biz inceleme alanı olarak seçtiğimiz coğrafya itibarıyla Doğu Anadolu merkez olmak üzere yöre Ermenileri ile ilgilimiz. Bizim gündemimizde Doğu Anadolu'da Hristiyanlığa girmiş ve gidecek Ermeni Kilisesi etrafında cemaatleşmiş İseviler vardır. Bunlar yukarıda da belirtildiği gibi bölgenin bir kısım kadim otoktan halkları ile, çeşitli demografik olaylar sonucu bölgede tabakalaşarak oluşmuş farklı halk unsurlarıdır. Bunların arasında, Arî, Turanî ve Samî ırklarına mensup çeşitli insan toplulukları vardı. Şu halde denilebilir ki, 451 yılında Ermeni kilisesi olarak sahneye çıkacak olan Hristiyan mezhebini, bu bölgedeki cemaatini Hristiyanlıktan evvelki dinleri hangi dinler ise, Doğu Anadolu Ermenileri'nin Hristiyanlıktan evvelki dinleri de o dinler idi. Bu dinler; **Musevilik** ve onun mezhepleri, bu arada Karaimlik ve Zerdüştiliktir. Orta ve Uzak doğu dinlerinden **Maniheizm** ve **Budizim** de olabilir. Büyük ihtimalle Gök-Tanrı inancı da olabilir.

1847'de İstanbul'da Protestan Ermeni Kilisesi resmen teşekkül etmiştir. 1830'lu yıllara kadar tek mezhep ve tek görüş olarak Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermeni'lerin arasında; bundan sonra çeşitli Hristiyan mezhepleri ve tarikatleri ile değişik görüşler getirmiştir⁽¹⁶⁶⁾.

Özetlemek gerekir ise denilebilir ki, Hristiyanlık öncesinde Ermenistan diye bilinen coğrafya'da yaşayan toplum, değişik dinî ve etnik cemiyetlere ait tanrıların da içinde yer aldığı bir panteona sahipti.

Ermenistan coğrafi tabiri; bir ırkı, bir milleti değil, çeşitli ırk ve kültürlerle mensup insan topluluğunun bulunduğu bir bölgeyi ifade etmekte, o bölgede yaşayanların da bu isimle anılmasına yol açmaktadır.

Günümüzde Ermeni denilen topluluğun buraya gelmesinden önce de, o bölgenin Ermeni ismiyle bilindiği ve Ermeni kelimesinin Türkçe olabileceği üzerinde durulmaktadır.⁽¹⁶⁷⁾

İçlerinde bizzat Ermeni yazarların da yer aldığı araştırmacılar, "Ermenistan'ı coğrafi bir mefhum olarak kabul etmektedir. Bu coğrafyanın insan unsuru arasında Türkler ve doğal olarak yaşayan dinî kültürde dönemin Türk inançları da vardır."⁽¹⁶⁸⁾

M.S.52 yılında yukarı-El/Yüksek-Ülke anlamına gelen ve menşe itibarıyla milliyet anlamında Ermenilikle hiç bir ilgisi olmayan Armanya'ya "Din mezhep bilmez, ancak hakk'a inanan Oğuz Taifesi'nden 90.000 Türk yerleştirildiğinin açıklanması", Arşaklılar'ın bir kolunun **Zerdüşlük döneminde** yaşamış veya bu dinin tesirinde kalmış olması; **Kitab-ı Diyarbekiriyye** adlı Akkoyunlular Tarihinde Bayındırlular'ın İslam'dan önce Hz. İsa Dininde iken, Hz. Muhammed geldikten sonra Müslüman olduklarının anlatılmış olması onların menşesine dair bir fikir verir. Ayrıca yer adlarından hareketle de açıklamalar yapan **Kırzioğlu** bir kısım Ermeni cemaatinin Türk menşeli olabileceğini belirtiyor.⁽¹⁶⁹⁾

Anadolu'nun özellikle Sis (Kozan) çevresinde bulunan Ermenilerin Türçeden başka dil bilmemesi, örf ve adetleri bakımından Türklere benzer olması, Türk halkının tesirine bağlandığı gibi, Türk soyundan gelmiş ve Hristiyanlaşmış Türk olmalarına da bağlanmaktadır. Bu özellikler bizi hepsi için değil, fakat Türçeden başka dil bilmeyen, dinî ayinlerini Türkçe yapan, Türkçe İncilleri bulunan ve kendilerini Türk hisseden bir kısım Gregoryanların, etnik kimlik itibarı ile Türk olabilecekleri, Türk kökenli bu insanların Hristiyanlaşmış Türkleri oluşturabilecekleri hükmüne götürmektedir.

Bizim bu incelememizde ortaya çıkarmak istediğimiz şey, mitolojik malzeme itibarıyla yöre halkının Hristiyan Kilisesi'ne Ermeni cemaat olarak girmeden evvelki inançlarından, Türklerin eski dini olan Gök Tanrı inancının izlerinin tesbitidir.⁽¹⁷⁰⁾

168. A. M. Kaşgarlı, "Critique Analytique Des Sources Armeniennes Medievales" IX. Türk Tarih Kongresine Sunulan Tebliği, Ankara 1981; H. Kemal Türközü, **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, Ankara, 1982, s. 66-75.

169. M.F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 11-921.

170. Gregoryanlardaki Halk İnançları ile Eski Türk İnançları Arasındaki Çeşitli Benzerlikler için bkz. A. Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler** sh. 30-35.

166. A. Küçük, a.g.e., s. 215 - 259.

167. A. Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler** Ankara, 1997, 8-9.

Gregoryan Arşaklar'da görülen eski Türk gelenekleri dikkat çekicidir. Arşaklı bayrağındaki **Kartal/Karakuş**, vaftiz edilerek Kilisenin timsali yapılmıştır. Eski Türklerde, Tuğ ve Bayrak önemli ve kutsaldır. Tuğ daha çok resimi iken, **Bayrak** ise; köklerini dinden ve sihirden alırdı. Türkler başlarına sorguç ve otoğa Kartal gibi kuşlarının tüylerini takarlardı. Tuğlar da kutsal tüylerden yapılmış devlet sembolleri idi.⁽¹⁷¹⁾ Türk devletlerinin askeri kesiminin bayrağında çeşitli kuş resimleri vardır.⁽¹⁷²⁾

İKİNCİ BÖLÜM

MİTOLOJİK MALZEMENİN TAHLİLİ

A. TANRI/TENGRİ

Bu bölümde, Eski Türk İnanç sistemindeki; Tanrı, Yeryüzü iyeleri, Gökyüzü iyeleri, Ev, Ateş ve Ağıl iyeleri ile, Kişioğlu, Ata Ruhı ve Kam'a dair bilgi verilmektedir. bu konu başlıkları kapsamına giren ve incelediğimiz bölgeden tesbit edilmiş, inanç ve uygulamalar anlatılmaktadır.

Dinleri, kendi sistematiği içerisinde inceleyenler, Tek Tanrılı dinlerdeki sistematiğin tepesinde, tek ve her bakımdan güçlü olan hakim bir kuvvetin varlığını görürler. Türklerin, geniş anlamda Anadolu'da girdikleri Musevilik ve İsevilikte Tanrı kavramı, büyük ölçüde İslamiyetteki Allah inancına tekabül ederken, Gök Tanrı İnançındaki Tengri de, birçok vasfı itibarıyla Allah'ı düşündürmektedir.

Gök Tanrı Dininin, İnanç sistemleri içerisinde yeri çok tartışılmıştır.⁽¹⁾ **Lozso Rasonyi**⁽²⁾ **Özkan İzgi**,⁽³⁾ **Nihat Nirun**,⁽⁴⁾ **Osman Turan**,⁽⁵⁾ **A. Altay Köymen**⁽⁶⁾ **S. Hayri Bolay**,⁽⁷⁾ ve **Ziya Gökalp**; konuyu incelerken Türklerde Totemciliğin varlığını ileri sürmüşlerdi. **O. Turan**, **M.A. Köymen** ve başlangıçta **A. İnan**⁽⁸⁾ Eski Türk Dininin Şamanizm olduğunu belirtmişlerdir. **Ziya Gökalp**⁽⁹⁾ ise Şamanizmin din değil, büyücülük olduğunu belirtirken, **H. Tanyu**, **İ. Kafesoğlu**, **B. Ögel**, **M. Eröz**, **D. Yıldırım** gibi araştırmacılar

171. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1971, 2.C. s. 143-144.
172. Halil Ersoylu, "Türk Dünyasının İnanç ve Yaşayışındaki Bazı Kuşlar" *TDA* s. 17 Nisan, 1982, s. 167 - 192

1. Turgut Akpınar, "Eski Türklerin Dini Tek Tanrı İnancı mıydı? " *Tarih ve Toplum*, s. 27 Mart, 1986, s. 17-21, Necdet Sevinç; "Türkmenlerin İslamiyete Geçişlerini Kolaylaştıran Sebepler" *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, s. 4, s. 5-30.
2. L. Rarasony, *Tarihte Türklük*, s. 22.
3. Özkan İzgi "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü, *Milli Kültür Dergisi*, Şubat 1977, s. 2.
4. Nihat Nirun, *Sistematiik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp*, İstanbul, 1981, s. 31-48.
5. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1969, s. 318 - 319.
6. M. Altay Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963, s. 6
7. S. Hayri Bolay-O. Karıncı, *Din Bilgisi*, Lise I, Ankara, 1976, s. 14
8. A. İnan, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, *İlahiyat Fakültesi Mecmuası* s. 4, 1954, s. 19-30.
9. Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, İstanbul, 1976 s. 116.

macılar⁽¹⁰⁾ Eski Türk dininin tek Tanrılı olduğunu açıklamıştır. V. Ecer⁽¹¹⁾ bu konudaki iddiaları karşılaştırmış, Osman Turan daha sonra tamamen H. Tanyu'nun fikirleri doğrultusunda Türklerin semavî bir dinlerinin olduğunu açıklamıştır.⁽¹²⁾ E. Kaydu ise teşhisini "Eski Türk dini Monoteizm değil, Henoteizm idi. Ulu ve ezeli Tanrının kendi dışında pek çok Tanrılar yarattığını kısmen uluhiyet cevheri taşıyan tanrısal varlıkların mevcudiyetine inanılırdı"⁽¹³⁾ şeklide koymaktadır. Biz de eski Türk dininin tek Tanrılı olduğu kanaatini taşıyoruz.

Şamanizm meselesi konusunda İ. Kafesoğlu; "..... Türklerin kendi düşünce mahsulü olmayıp çeşitli dinlerden gelen tesirlerin birbirine karışmasından meydana çıkmış bir tasavvurlar örgüsüdür..... dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan ve esasen bir Bozkır-Türk inanç sistemi olmayan Şamanlığın tarihi, Türk topluluklarındaki Tanrı ve Yer-Su inançları ile bir ilgisi mevcut değildir"⁽¹⁴⁾ demektedir.

Şüphesiz incelediğimiz bölgede Gök Tanrı inancının olduğu gibi Şamanizm'in de izleri vardır. Karakoçan kazasının Çan nahiyesinin bir köyünün isminin Şaman⁽¹⁵⁾ oluşu manidardır.

Geniş alanlara yayılmış olmasına ve Türkler arasında da ortam bulabilmiş olmasına rağmen Şamanizm'in bir din olmadığı kesinlik kazanmıştır. Saha Türklerinin "Kut Sür" olarak isimlendirdiği ve Türkçe literatürde Gök Tanrı Dini olarak geçen inancın sistematiğini Saha Türkleri Bölgesinde Şamanizm'in bozmadığını görüyoruz. Gök Tanrı Dini ve Şamanizmi ayrı ayrı halde yaşatmakta olan Saha Türklerinin bir çok tören ve adetlerinde Şamana iş

düşmemektedir. Şamanizm Tanrı öğretisinin gücünü istismar edip, bütün ruh alemini belirli bir kudro (Oyun ve Udagan) almayı başarak adeta bir din sağlamlığını kazanmıştır.⁽¹⁶⁾

Kök Türk İnanç sisteminde yaratıcı, Kılıcı, kut ve bilik verici yüce varlık Tengri, her şeyin üstündedir. Kök Tengri (gökyüzü, yahut mavigök) ve yağız yir (kara yer veya toprak, yahut yeraltı), Yir-sub (yer ve sular, yani yer yüzü) Tengri tarafından kılındığı yaratıldığı için ıduk kabul edilir ve kutsaldır.

İslâm'a girmeden evvel de Türklerde Tanrı; Kadim (bayat), Baki (Mengül), Vahit (Bir), kendi kendine mevcut ve sıkıntılardan uzak (Müngsuz), Hayy (diri), iradesi (erki) ve kudreti (ogan) olan, Halik (törütgen) ve yarattıklarına hitap eden (deyici) vacibül-Vücut bir varlık idi.⁽¹⁷⁾

Çin kaynaklarına göre, Asya Hun imparatorluğu Hakanı'nın bilinen en eski ünvanı (Şan-Yü) ya da (Tan-Hu) dur.⁽¹⁸⁾ Tan, Tanrı'ya, Hu ise, Huda ya çağırım yapmaktadır. Bu çağırım Hunlarda Hakan'ın Tanrı ile eş anlamda kabul edildiği anlamına gelmez. Allah'ın adlarından dolayı Allah adamlarının bazı lakablar aldığı bilinmektedir. Mesela; hastalık iyileştirici hocalar için çok şafi (Şifalı/Şifa verici) denildiği gibi. Bu o hocanın Allah olduğunu göstermez. Allah'ın Şafi adının tecellisine mazhar olduğunu gösterir.⁽¹⁹⁾

Tanrı ile Tanrısal veya kutsal olanın karıştırılmış olması; çeşitli Türk boylarındaki kutsal isimlerin veya kutsal varlıkların çeşitli şekilde isimlendirilmelerinin bir sonucu olarak yanlış anlamlar doğmuştur. Tek Tanrılı olan Gök Tanrı dininde birden fazla Tanrı ismi zikredilmiştir. Türklerin farklı boylarından, çeşitli coğrafi bölgelerde ve farklı devirlerde zikredilen kutsal veya Tanrısal isimler şunlardır;

10. Hikmet Tanyu, *İslamıktan Önce, Türklerde Tek Tanrı İnancı*, İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980, Bahattin Ögel, *Türk mitolojisi*, c.I., s. 115; Mehmet Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*, İstanbul, 1992; Dursun Yıldırım "Kök-Türk Çağında Tanrı mı, Tanrılar mı vardı?" IV. U.T.F.K.B. C.II., Antalya, 1991, s. 351-363.
11. Vehbi Ecer, "Türklerin Eski Dini Hakkında Söylenenler" *Töre, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, s. 139, Aralık, 1982, s. 33-36
12. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 1978, s. 94-104.
13. E. Kaydu "Türklerde Kutsal Hükümdarlık" *Tayyib Okiç Armağanı* (Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayını) 1978, s. 97-103.
14. İ. Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara, 1978, s. 85, 89 - 90.
15. Sadık Yiğitbaş, *Kığı*, İstanbul, 1950, s. 26.

16. Jellobtsv F. Fedotoviç (Çev. S. Gömeç) "Saha Yeri ve Saha Türkleri" *Türk Kültür Dergisi*, s. 355, Aralık 1992, s. 742-752.
17. Sait Başer, "Esmâül-Hüsna'ya Göre Eski Türk Dinindeki Tanrı'nın vasıfları, 1982, İ.Ü.E.F.T.B. Basılmamış Mez. Tezi; *Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâül Hüsna Açısından Bakış* İstanbul 1991, s. 21.
18. Mahmut Arslan, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çift Hükümdarlık Meselesi" *T.M.T.T.M.K.* 1990, s. 223-245.
19. Sabahattin Güngör, *Tasvuf Notları*, 1991, İzmit, s. 19.

Adad, Adakutay, Adar, Ağaç Han, Ağada, Ağalim, Ak Han, Ak Toyun, Alasbatır, Ammun, Ank, Anşar, Anu, Arunas, Ayata, Ay Han, Dağ Han, Demir Han, Deniz Han, Kumarbi, Ligal, Narada, Manyas, Mumnu, Nergal, Oğan, Şamas, Ana Maykıl, Anatu, Andarkon, Anunni, Arinna, Aryna, Aruru, Gatümtüğ, Hepat, İstar, Kadi, Kamruşsaba, Kirişşa, Lilil, Mezulla, Nalboyay, Nina, Harşag, Nisaba, Siduri, Targın, Neme, Tramet, Tıran, Umay.⁽²⁰⁾ Bunlar, muhtemelen tek olan Tanrı'nın muhtelif isimleri veya bir kısmı büyük meleklerdi.

Bilge Kağan, Tanrı'da Tanrı olmuştur. Orhun Abidelerinde Bilge Kağan'ın, (Tengri teg Tengri'de Kut olmuş Türk Bilge Kagan) ifadesi hatırlanmalıdır.⁽²¹⁾ Bu aynı zamanda **"Enel Hak mı"** ve "Bir ben vardı benden, içeri"nin farklı bir izahı mı?

Şaban Kuzgun, Eski Türk inancındaki Allah'ın "Tengri teg Tenri" tanımından hareketle, Allah'ın "Vacibu'l-Vucud" oluşu hususunun, eskiden beri Türkler tarafından bilindiğini, Türklerde var olan inancın zamanla dinleyenlerin kavrayamayışı sonucu bozulmuş olabileceği üzerinde durmuştur.⁽²²⁾

Hun hükümdarları bilinmeyen Tanrı önünde yere kapanarak kokular yakarlarken⁽²³⁾ Tasavvuf, Allah'ı "kainatın bütünü olarak"⁽²⁴⁾ tanımlıyor. Burada Hun hükümdarlarının yaptığı secdedir/yükünmedir.

Nan, Karay Türklerinde, **"Gök Ekmeği"** olarak da tanınıyor ve kutsal sayılıyor⁽²⁵⁾. Doğu Anadolu'da ise, Nan ekmek anlamındadır. Gök'ün kutsallığı ile ekmeğin kudsiyeti "Gök Ekmeği" şeklinde birleşmiştir. Erzurum ve Erzincan'da Doğu Anadolu'nun daha bir çok yerinde yemin edilirken; **"Ekmek çarpsın"**, **"Ekmek Kuran**

Çarpsın", **"Kur'an Çarpsın"** denir. Kur'an-ı Kerim'in Allah kelâmı; ekmeğin, Allah'ın nimeti olduğu bilinir. Ekmek ile Kur'an arasında zımnî bir ortaklık, yakınlık kurulur. Tasavvuf da ay ve güneş, bölüşülen bir nimete somuna benzetilmiştir.^(25/1)

Malatya, Sivas ve Tunceli Bektaşileri ikrar verirlerken;

"Gök Babamız

Yer Anamız

Sağımız Cennet

Solumuz Cehennem

Önümüz Kabe-i Beytullah

Arkamızı Göremiyoruz.

Gayba hükmeden bir Allah"⁽²⁶⁾ demektedirler.

Miraç olayında **H. Muhammed**'in göklere çıktığı ve Allah'la konuştuğu bilinmektedir. Gök, İslâmî inançlarda da kutsal kabul edilirken Kars'ta ve Van'da haksızlık yaparak küçük menfaatler elde edenler için, **"Başı göye ulaştı"** veya **"başın göye ulaştı"** denir. Bu yüceldin mi, en yüksek olana mı ulaştın? anlamındadır. **Tanık Buğra**, Osmanlı isimli eserinde, **"Yarın güneş daha bir göklü doğacaktır."** ifadesini kullanmaktadır. Göklü doğmak, daha bir ulu doğmaktır. Gök kelimesi burada sıfat olarak güneşin önüne geçmiştir.

Kerkük Türkmenleri arasında **"Adamın kendi burada yoksa, Allah'ı buradadır"** tarzında ifade edilen bir inanç vardır.⁽²⁷⁾ Bu inanç Anadolu'da bir kimsenin haklılığını ortaya koymak için, "kendisi yok Allah'ı var" denilir. İslamiyette Allah bir tanedir ve o her yerde hazır nazırdır. Bütün kâinatın Tanrısıdır. Yukarıdaki iki misal bize, her korunan kişi, cisminin olmadığı yerde olabilen adeta **"kişi ruhu"** şeklindeki bir inancın İslamileştiğini düşündürmektedir.

20. Şaban Gökovalı, *Mythologia (Söylence bilim) ve Anadolu Söylenceleri*, İzmir, 1990., s. 15-17.

21. Sait Beşer, *Kutadgu Bilig Gök Tanrı'nın*..... s. 125.

22. Ş. Kuzgun, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşeleri Meselesi Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1985, s. 90.

23. Marcel Brian, *Hunların Hayatı*, İstanbul, 1981, s. 44.

24. Şeyh Bedreddin *Varidat (Ter. Ketene)* Ankara, 1990, s. 3.

25. Şaban Kuzgun, *a.g.e.*, s. 237.

25/1. S. Güngör, *a.g.e.*

26. Muharrem Naci Dede Baba (M.N. Orhun) *Yayınlanmamış Tasavvuf Notları*, İstanbul, 1991, s. 148.

27. Kaynak Kişi, *Selahattin Hamid, Mustafa Agoren*, Kerkük, 1949 Doğumlu.

Eski Türk inancına göre, Tengri kişioğlunu yarattığı zaman Türk'ü yaratmıştı. Türk'e göre bu Tanrı yukarıdadır ve Türk'ü koruyucudur. Bu yüzden bir sıfatı da Türk Tengri'sidir. Çünkü O Türk milleti yok olmasın diye onlara Kağan göndermiştir. Kağanlara, halkı nasıl yönetmeleri gerektiği konusunda göğе çekilip buyruk, kut, ülük, küçük ve birlik verip geri göndermiş ve onları korumuştur. Ancak, koruyan Tengri, azan milleti ve beyleri de gerektiğinde cezalandırmıştır da.⁽²⁸⁾

Azerbaycan Türkleri arasında da Allah'ı gökte düşünme temayülü vardır. Tanrı'ya şükredilirken, şükreden kimse güneşe döner veya şükredilen nimet güneşe, çevrilir. Güneş'de ilahî bir hikmet varmış⁽²⁹⁾ gibi kabul edilir.

Kars'da ve Aşkale'de "Mağrurlanma Padişahım senden büyük Allah var" tabiri, insafsız ve büyük konuşan kimseler için kullanılır ve çok kere de bunu söylerken kişi kafasını yukarı kaldırır veya gök yüzünü parmağı ile işaret eder. Keza Kars'da "Merhamet et insafa gel" anlamında "Allah'a bak, bu kadar da olmaz" denilirken, yüzünü gayri ihtiyarı ve belirli belirsiz yukarıya döndürür. Böylece Allah'ın yukarıda olduğuna inandığı intibainı bırakır. Adeta insanın eli kendi semasında Rabbini gösteremeyeceği için onun zahiri sema olarak gösteriliyor.

Yahya Kemal Beyatlı'nın "Kendi Gök kubbemiz"i vurgulamış oluşu da, Türklerde kişi oğlu ile gökyüzü arasında, adeta özel bölge tesis olduğu anlamını veriyor.

"Kendi Gök kubbemiz altında bu bayram saati-Dokuz asrında bütün halkı bütün memleketi"⁽³⁰⁾ ifadesi Gök Kubbenin Türklüğün çadırı olduğu intibainı veriyor. Bu inancın temelinde, belki de Türk töresini yürütmeleri için Türk Kağan'larını tahta çıkaran Tanrının⁽³¹⁾ Gök'de düşünülmüş olması fikri vardır.

28. M. Engin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970, s. 91, Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 55.

29. Mevlüt Süleymanlı, *Göç*, İstanbul, 1990, s. 15.

30. Yahya Kemal, "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul, 1969, s. 3.

31. Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, Ankara, 1990, s. 3.

Tasavvufa göre, Allah her yerde olmasına rağmen göğе dönmek/ bakmak/el açmak doğrudur. İnsanın bedeni, Yeryüzü/Arzi, Rabbi ise, o arzın semasında olan nurdan bir vucuddur. Rahmet Gökten iner. Zahiri bedeni besleyen Hz. Muhammed'in Nuru, Güneşten, Gökten iner.

B. İYELER

Türk inanç yumağını açıkça Tengri merkez olmak üzere, çereyi onun yarattığı yardımcı ve koruyucu İyelerin aldığı görülmektedir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamlık **Meleklerin, Cinlerin ve Şeytanın** bulunuşu, bunlarla ilgili inançlar ve fonksiyonları başlangıçtan beri Tanrı ve etrafının değişmediği fikrini vermektedir.

1. AK VE KARA İYELER

Gök Tanrı inanç sisteminde Ak ve Kara İyeler olarak bilinen güçlerin kapsamına girebilen İyeler, Gagauz Türklerinde olduğu gibi bölgede **Peri** genel ismi ile tanımlanmakta ve bazan özel isimler alabilmektedir. **Thomson** ve **Radlof**, "Türk İduk, Yer-sub" ifadesinde geçen "Iduk" kelimesini önce genie yani mubarek, peri ve melek yahut Türkün mukaddes Yir Suları diye tercüme etmiştir.⁽³²⁾

Divriği'nin Zinzın köyü yakınlarındaki **Yedi baba Dağı** üzerindeki **Yedi adet kayanın "7 Perili kız"** olduğu inancı vardır.⁽³³⁾

Karailiğin temelini oluşturan fikirler; Anan'dan önce mevcut olmakla beraber dağınık bir halde idi. Bu dağınık fikirleri, 760 - 770 yılları arasında Anan bir araya toplayarak, önceden var olan bu esaslara bir çeki-düzen vermiş ve mezhebin esaslarını tesbit ettiği "**Sefer ha-Mişvot**" (**Farzlar kitabı**)nı yazmıştır⁽³⁴⁾ Dağınık iken toplanılan bu inançlardan Gök Tanrı inancı ile ortak olanlar hangileridir?

32. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1978, s. 111.

33. K. Özen, "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İsimli Eser Münasebetiyle" *Türk Dünyası Araştırmaları* s. 74, 1991, s. 43.

34. Şaban Kuzgun, *a.g.e.*, s. 166.

Karailer, Allah'ın ilahî bilgileri Melekleri vasıtasıyla **peygamberlere** ulaştırdıklarını kabul ederler.⁽³⁵⁾ Ünlü Karai bilginin **Dainel el Kumisi**, meleklerin sadece tabiat kuvvetleri olduğuna inanır.⁽³⁶⁾

Ermeni'ler, genel olarak görünmeyen ruhlara ve onların insan üzerindeki etkilerine inanmaktadırlar. İyiler, **Kalchk (Kaçlar)**, Kötüler **Ays (Aiss)ler** diye isimlendirilmiştir. Onlar insan üstü varlıklara, yerde veya gökte görünen varlıklara ait vücutlar atfetmişlerdir. Bu yüce varlıklar "Ermeniler nazarında, tabiat üstü iyi veya kötü varlıkların fiileri olan, tabiata ait fenomenlerde kendini gösterir."⁽³⁷⁾

Gök-Tanrı inancında Ak iye ve Kara iyelerin bulunduğu bunların da tabiat üstü güçlere sahip oldukları bilinmektedir.⁽³⁸⁾

Gregoryen Hristiyanların, Hristiyanlık öncesi inançları arasında, Arlez'lerin (köpek başlı varlıklar) savaş alanlarında ölenlerin yaralarını yalayarak iyi ettiklerini; nehirlerin ve göllerin diplerinde korunç varlıkların bulunduğu inanılmaktadırlar.⁽³⁹⁾

Gök Tanrı inancında olağan üstü varlıklardan **Umay, Ana Maykıl, Akana, Erlik** gibi etkin ruhların varlığı bilinmektedir. **Erlik**, yeraltı dünyasının güçlerini temsil etmektedir. Bölgede **Karakura, Kivot, Gibilik, Karakoçan, Kepoz, Kapoz, Haftar, Obur, Mayıs, Baldır, Cangulaz, Üzüt, Cin, Sıbıla** gibi isimlerle halk inançlarında çeşitli varlıklar yaşamaktadır.⁽⁴⁰⁾ Ana Maykıl, Eski Türk inançlarında savaşan Türklere yardım eden bir ruh olarak bilinirken, günümüzde de halk inançlarında savaşan Türklere yardım için cepheye giden **kutsal balıklar** veya bilinmeyen ulu kimseler yeşil sarıkları ile görülebilmektedir.

Oğuz Kağan destanında **köpek başlı insanların** ülkesine yapılan akınlardan söz edilmektedir. Köpek başlı insanlara Avrupa ve Hint mitolojilerin de rastlanılmaktadır.⁽⁴¹⁾

Kendilerine kötü ruhlar temas edenlere Gagauzlarda **cadı** denir. Kadın ve erkek cadı olabilirler daha ziyade kadınlardan cadı olur. Doğu ve Güneydoğuda ve Anadolu'nun sair yerlerinde "cadı" ifadesi her türlü fenalık yapabilecek kötü yürekli kadınlar için kullanılır.

Peri, Gagauzlarda **Rusali** ismi ile bilinir ve insanda çeşitli şekiller altında temasta bulunabilen kötü ruhlar olarak tanınır. Rusali'ler insanlardan; güçsüz, akılsız, dini zayıf kimselere görünürler. Rusali ile kimse karşılaşmak istemez. Rusaliler hem kadın ve hem de erkek şeklinde görünebilirler. **Kadın Rusalilerin** saçları uzundur.

Taun (Mencikli) insanlar arasında ölüm saçan kambur bir kocakarı şeklinde düşünülür. Gagauzlar taundan Allah'ın bile korktuğuna inanırlar.⁽⁴²⁾

Gregoryen Cemaatinin Hristiyanlık öncesi döneminde; bir adam hastalandığı zaman vücuduna bir **Aiss (kötü ruh)** veya şeytanın girmiş olduğu kabul edilmektedir. Delilik veya sara'lık aynı şekilde, kötü ruh veya şeytanla, izah edilmektedir. Hastayı iyileştirmek için şeytan veya kötü ruhun vücuttan çıkarılması gerekmektedir. Bunun için dua edilmekte ve ayinler düzenlenmektedir.⁽⁴³⁾

Erbil'de, **Türkmen ve Kirmançların** Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bölge halkının ruh hastalıkları için gittikleri yatır, mezar ve **Ocaklarda** hasta özel bölümlerde yatırılır çok kere titreyerek kendisine gelen hastanın ruhundaki kötü güçten kurtularak sağlığına kavuştuğuna inanılır. Bu bize Gök Tanrı inanç sistemindeki **Kam'ın** ruhlarla temas seanslarını bilhassa hasta tedavisindeki "titreme" halini hatırlatıyor.

Gök-Tanrı inanç sisteminde hastalanan kişinin ruhunu kötü ruhların işgal ettiğine, hasta ruhun kurtulması için kötü ruhların kovulması gerektiğine, bu amaçla Kam'ların bir takım ayinler yaptıklarına şahit oluyoruz. Günümüzde de bir kısım ruhi rahatsızlıklar ve sara türünden hastalıkların bazı yatırlarda tedavi edilmek istendiklerini, hastaların ziyaretlerde bir titreme sonucu kendilerine geldiklerini, sağlığına kavuşan hasta için

35. Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 196.

36. Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 196.

37. A. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 30-31.

38. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Türk İnançlarının İzleri*, s. 49.

39. A. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler* s. 25.

40. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 20-25.

41. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 82-83.

42. Harun Güngör-M. Argunşah, a.g.e., 39-40; B.A. Manol, a.g.e., s. 55-59.

43. A. Küçük, a.g.e., s. 30.

"ruhu kurtuldu" denildiğini biliyoruz. **Umay**; Göktürk Çağı Begü Taş yazıtlarında da ismi geçen Ak iyelerden birisidir.⁽⁴⁴⁾ Çocukların koruyucusu olarak bilinen bu iye, doğum sırasında, doğumdan sonra ve çocuklar "**Er**" ünvanını kazanıncaya kadar onları korur. umay'ın **Yakut Türklerindeki** ismi **Ayısı** iken⁽⁴⁵⁾ bu iyenin hayvan yavrularını da koruduğuna inanılmaktadır. Avarlar döneminden beri bilinen⁽⁴⁶⁾ Umay'ı, **Kaşgarlı Mahmut** kadının doğumundan sonraki "**Son** olarak tanımlıyor ve ona kutsiyet atfedildiğini belirtiyor.⁽⁴⁷⁾

Osman Turan; Umay ve diğer iyeleri Tanrı değil, her dinde mevcut bulunan melek ve mukaddes varlıklar olduğunu, "**Umay gibi anam Hatun**" veya "**Umay-tek Ögem Hatun**" ibarelerinin Umay'ın Tanrı yerine konulmadığını açıkça gösterdiğini ileri sürmektedir. Nitekim Kaşgarlı Mahmut Umay'ın bir Tanrıça değil, bir **ruh** veya **melek** olduğunu kaydetmiştir.⁽⁴⁸⁾ Umay Türk mitolojisinin kaynağı olan ülkelerin hepsinde bilinmektedir.⁽⁴⁹⁾

İncelediğimiz bölgelerden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan; Muş, Erzurum, Kars ve Ağrı'da "**eş**" veya "**son**", ıssız ve temiz yerlere gömülür. İnsanların onu çiğnemesinin engellenmesi amaçlanır.

Ayrıca doğum münasebetiyle yapılan pratikler anlatılırken belirtildiği gibi kanlı ve kansız kurbanlar verilir. "**Doğum Aşı**" dökülür. Günümüzde, sağlıklı doğumlar bilhassa çocuğu olmayan ve erkek çocuğu olmayan ailelerin kurbanları şükür için, Allah rızası için kesilirken, bunların özellikle adak kategorisinde olanların bir dönem Umay iyesine adandıkları düşünülmektedir.

Ana Maykıl; "Bodın İnli" diye de anılan bu iye, **Ötüken Yış**'da mevcut olan bir iye idi.⁽⁵⁰⁾ Bu iye bulunduğu ili ve halkını bütün kötülüklerden koruyordu. Altay Türkleri arasında bu iye günümüzde Ana Maykıl olarak bilinmektedir. Ana Maykıl'ın bulunduğu yer, **Idük/mukaddes** olarak sayılıyordu⁽⁵¹⁾ Fonksiyonları **yir-sub iyeleri** ile birleşmiş gibidir.

44. M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970, s. 72.

45. A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. ?

46. J. Harmatta, *Avarların Dili Sorununa Dair*, Ankara, 1988, s. 27.

47. B. Atalay, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, C.II, Ankara, 1985, s. 123.

48. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 111.

49. S. Gömeç, "Umay Meselesi" *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Kasım 1985, s. 35, s. 38-44.

50. A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 6.

51. A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler* s. 274.

İncelediğimiz Bölgede biz bu iye'yi, yatırırlarla ilgili anlatımlarda ve efsanelerde izleyebiliyoruz. Daha ziyade darda kalan bölge insanına, savaşta ve benzeri felaketlerde yardımcı olmaktadır.

Balıkesir'in Pamukcu köyündeki **Dede Balıklar**'ının istiklal harbine katılıp bir kısmının yaralı döndüğü,⁽⁵²⁾ Darende **Somuncu Baba** Camii önünde **Balıkli Göl**'ün kutsal balıklarının Kıbrıs'ta Mehmetçiğin yanında savaştığı, savaş günleri kaybolup sonradan göründükleri, Bergama'daki **Gazi Balıklar**ın aynı şekilde Kıbrıs savaşında Türk askerine yardım ettiği⁽⁵³⁾ Ağrı'daki **üç şehitler** efsanesinde bölgede daha evvel şehit olmuş üç kardeşin, Bölgenin Rus'lar tarafından işgal edildiği sırada Mehmetçikle birlikte Rus'lara karşı savaştığı şeklindeki inançlar, bu inancın canlı örnekleridir.⁽⁵⁴⁾

Ana Maykıl'ın bize göre Türklerdeki **Veli kültü**, Kam bağlantısı ile karıştırılmaması gerekir. Misallerini verdiğimiz yardımcı iyelerdeki güçlerin belirli bir mekanları yoktur. Ana Maykıl'a İslamiyetten evvelki Türk inancında da yeri olan **Tenasüh inancı** objektifinden bakılabilir mi? Bize göre aynı sistem unsurları oluşları itibarıyla şühesiz ortak yanları vardır. Ancak aynılıklarını söylemek kolay değildir. Veli'de kendisinden yardım isteyen dardaki insanlara yardım etmektedir ve Veli'nin yakın muhiti kutsaldır. Ancak Maykıl bulunduğu ili ve ilin insanlarını kötülüklerden korumakta ve o ili kutsal kılmaktadır⁽⁵⁵⁾

Eski Türk inancında, Yer ve Su Tanrı olarak kabul edilmemiş Türk iduk yer-sub ifadesinde geçen "**Iduk**" kelimesi "mübarek, peri ve melek" anlamında kullanılmıştır.⁽⁵⁶⁾ Hal bu olunca Evliyaya kut veren Tanrı'nın Coğrafyaya da kut vermiş olması doğaldır.

Sarıkamış'ın Bozat köyüne Rus'lar 1915'de saldırdığında, **Ağ Baba** dağından inen "**yeşil sarıklı**" bir ordunun halkın imha edilmesini önlediğine inanılır.

52. Cahit Kavcar, M. Yardımcı, *Efsanelerimiz, İnönü Üniversitesi Efsane Derleme Yarışması*, Malatya, 1988, s. 27-29.

53. A.B. Alptekin, *Fırat Havzası Efsaneleri*, Elazığ, 1990, s. 39.

54. A. B. Alptekin, *a.g.e.*, s. 34, 38-39.

55. Veli Kültü için bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya venkabeleri* Ankara, 1984, s. 6; Bektaşî Menkıbelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, İstanbul, 1983, s. 408.

56. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, s. 111.

57. Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür Karaçay-Malkar*, İstanbul 1993, s. 46.

İslamiyet Karaçay Bölgesine XVIII. yy.da girmiş olmasına rağmen XVII.yy. başlarında **Karaçay**'lıların yurtlarını düşman istilasından korumak için "**Marca**" diye bilinen bir kutsal ruhun kendilerine yardım ettiğine inanılırdı.⁽⁵⁷⁾ Marca'nın yılanla, Erlik Han'la ilgisi olabilir mi?

Kayseri'nin Höbek köyünde halk, **Ali baba Türbesi**'ne saygılı davranmaktadır. İnanca göre, Ali Baba ölümünden sonra çıkan bir harpte askerlerle birlikte düşmana karşı savaşmıştır. Bu efsaneye inanmayan askerlerin silahlarının **yılana** dönüşeceği inancı vardır.⁽⁵⁸⁾

Ana Maykıl muhakkak harp halinde değil, sair zamanlarda da darda kalmış yöre halkına yardım edebilmektedir. Kayseri'de Orman köyhüsünün hangi ağacı kesmesinin isabetli olacağını gösteren **Pir** efsanesi vardır.⁽⁵⁹⁾ Tunceli'deki **Dursun Dede** efsanesine göre Dede, köyde olduğu zaman köye bereket yağmakla ve hiç sorun olmamaktadır⁽⁶⁰⁾

Isparta'daki **Serement Dede, İsimsiz Dede ve Kesik Baş**'ın bölge halkı ile birlikte düşmana karşı harp ettiği inancı vardır⁽⁶¹⁾. Bingöl'ün Sütlüce köyünde kurtuluş savaşında Rus askerlerine karşı savaşan ihtiyarların safında yer alarak döğüşen **güvercin**, konduğu yere bir türbe ve cami yaptırır ve adını "**Şeker Baba**" koyar.⁽⁶²⁾ Ağrı'da Allah aşkı ile kendisini ateşe atan bir şahsın kurtuluş savaşı sırasında Rus'lara karşı Türk askerlerine yardım ettiği inancı vardır. Bu şahsın yattığı yerdeki **havuz** ve **kaya** halen ziyaret edilir.⁽⁶³⁾ Bu tür efsaneler Diyarbakır'dan da derlenmiştir.

Ak Ana (Ak Ene): Altay Türkleri arasında yaşayan bu iye, inanca göre, Tengri Ülgen'e yaratma kudreti ve ilhamı vermiştir⁽⁶⁴⁾ Yaradılışı Türklerin nasıl değerlendirdiği hakkında hüküm verebilecek bilgi pek fazla değildir. Bengü Taş yazıtlarında, kainatın ve kişi

oğlunun yaradılışı hakkındaki ibareye göre, **Göktengri (Mavi Gök) ve yağız yir (Kara toprak)**, yaratıldıktan sonra, ikisi arasında/yer yüzünde insanoğlu yaratılmış denilmektedir. **Radloff**, "Türk Mitolojisi"nde yaradılışı anlatırken, "Yer ve Gök yaratılmadan önce, her şey sudan ibarettir. Yer yoktu, Gök yoktu, Güneş ile Ay henüz yoktular. O zaman Tanrısal güçlerin en yükseği insanoğullarının Ata ve Anası Tengere Kayra Kan vardı" demektedir⁽⁶⁵⁾

Altay Türklerinde hala yaşayan yaradılış ile ilgili inançlar ve Taş Yazıtlardaki ifadelerin büyük ölçüde aynılığı bize herşeyin yaratıcısı olan Tengri'nin bugünkü inançlarımızdan farklı olmadığını göstermektedir. Suyun bir yansıtıcı olduğunu düşünür isek, Ak Ana, ayna fonksiyonunu görüyordu. Bektaşî-Alevî inançlarında yer alan "**Aynaya baktım Ali'yi gördüm**" inancının altında belki yine bu yansıtıcılıktan kaynaklanan semboller vardır. Muhtemelen Ana/Ene/Ayna'nın etimolojik ilişkisi vardır.⁽⁶⁶⁾

Ayna, aynı zamanda eski Türklerde **Ay** ile **Güneşin** de bir sembolü idi.⁽⁶⁷⁾ İncelediğimiz bölgede yaşayan tasvüfta Allah'ın sır ve hikmetlerini aksettirdiği için Hz. Muhammed (a.s.) kalbi hakkında; **Mir'at-ı Muhammed** (Muhammed'in aynası), **Mir'at-ı Muhabbet** (Sevginin aynası) v.b. ifadeler kullanılır. Hz. Mevlânâ; Allah'ın büyüklüğünü görmek isteyen, suyun yüzüne baksın, demiştir.⁽⁶⁸⁾

Kuzey Irak, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da insan hayatının her safhasında; bebek bekleyen hamile hanımlarda, cennet özleminde, gelecekte haber almada, semahlarda, Murat almada, cehizde, gerdekte, çocuğun cinsiyetinin tayininde, ölüm ve ölüm sonrasında ayna ile ilgili inançlar vardır. Ayna insan ismine, nazar ve mimariye yansımıştır. Ayna; Ak pak bir geleceği, uzağı yakın etmeye ve aydınlığa delalet eder.⁽⁶⁹⁾

58. Ü. Günay-Ş. Kuzgun-H.Güngör-A.Daştan-H.Sayım, *Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*, Kayseri, 1996.

59. M. Necatî Sepetçioğlu, *Türk-İslam Efsaneleri*, 1975, İstanbul, s. 20-25.

60. H. ışık, *Dersimli Memik Ağa*, İstanbul, 1990, s., 16.

61. Ekrem Sarıkçioğlu, "Isparta ve Çevre Köylerindeki Ziyaret ve Adak Yerleri, *A.Ü. İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, s. 3, Fasikül 1-2'den Ayrı Baskı 1979.

62. Ali Berat Apteğin a.g.e., s. 21

63. İsmet Alpaslan, *Atatürk Yılında Ağrı*, Ankara, 1982, S. 121

64. A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 39.

65. W. Radloff, *Sibirya'dan* (Ter A. Tamir), C.II, İstanbul, 1956, K: 1, s. 6-7.

66. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 23.

67. H. Namık Orkun, *Türk Tarihi*, C.1, Ankara, 1946, s. 71.

68. Bkz. Sebahattin Güngör, *Ayna Hakkında İzmit*, 1991.

69. Y. Kalafat "Halk İnançlarımızda Hususiyile Tahtacılar Ayna" *Tahtacılar Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1995 s. 75-107

Gregoryen Hristiyan cemaatinin Hristiyanlık öncesinde, ulu ruhları arasında toprağın ürünlerini çalan ejderhalar olarak tahayyül edilen güçlere, **Dragon**'lar denilmektedir. Gök Tanrı inanç sisteminde **Erlik Han**'ın yer altı dünyasının hakimi olduğu, kötülükleri temsil etmesi yanında **yılan, Evren, Ejder** şeklinde tahayyül edildiği bilinmektedir.

Celnavuz, Karaçay-Malkar Türklerinde bir tür kötü ruhlu ejderha olup, **ay** ve **güneşin** tutulmasına yol açar. Ay'ı bu ruhtan koruyan iki **çoban köpeğinin** ismi "**eger**" dir. Kırgız Türklerinde bu iye'nin ismi (**cemouz**), Uygur Türklerinde "**yerimagiz**", Altay Türklerinde "**Yelbegen**" Silvan'da Dev/Div'dir.

Gregoryanlar olağanüstü varlıklara, **büyüye** ve büyücülüğe inanmaktadır. Gregoryan Papazları halka **sihir** ve **muska** yapmaktadırlar. Onlar ruhların, bazan acayip varlıklar, dev ejderhalar, köpek insanlar şeklinde insanlara göründüklerini hayal etmektedirler.

Gagauzların inandıkları mitolojik varlıklardan biri de Dev'dir. Ancak dev ile birlikte Gagauzlarda bir de Tepegöz vardır. Dede Korkut'da ki Tepegöz'ün emsali olan Gagauz tepegöz'ünün yanısıra, Dev'ler ormanlarda ve geçit vermeyen yerlerde yaşarlar ve devler dişi ve erkek olabilirler. Dişi Dev'e (**Dev-Ana**) erkek **Dev'e** ise sadece (Dev) denilir⁽⁷⁰⁾. Doğu Anadolu efsanelerinde de bu devin yer aldığını görüyoruz.⁽⁷¹⁾ Kars'da çok iri yarı ve estetik olmayan kadınlara hakaret anlamında "Dev Ana" veya "Dev Anası" denir.

Sorgun'da tabiata ad olmuş bir isim de Büyük Ören köyündeki "**Cinli Dere**"dir⁽⁷²⁾ Burası bir cin yerleşim bölgesi olarak kabul edilebilir.

Cinle ilgili halk inançlarında folklorik malzeme çok kere "**dev**" olarak geçmektedir. Div bilindiği gibi cin anlamına gelmektedir. Halk dilinde "**Div**" zamanla Dev olmuştur. Azerbaycan halk masallarında da Div'in cin karşılığına kullanıldığı olur.

Cin kavramı, dinî folklorde çeşitli isimler ve tezahürlerle sürdürmektedir. Tasavvuf ehli, cin'in ancak hayal gücüyle kavranabilen varlıklar olarak tanımlar. **Şeyh Bedrettin** "Ey kişi, için meleklerle ve şeytanlarla doludur; galip gelen kararı verir. Cinler ise ikisinin arasındadır"⁽⁷³⁾ demektedir.

Doğu Anadolu'da olduğu gibi⁽⁷⁴⁾ Azerbaycan coğrafyasında da bir takım Ak ve kara iyeler coğrafyaya isim olmuşlardır. Bu arada, Sorgun'un Ağcın köyü ismini yakınındaki "**Aca in**" adlı mağradan almış olabilir.

Ağcın bize **Akcın**, iye çağırımını da yapmaktadır. Zira cinlerin de iyi huylu ve kötü huylu diye tasnif edildiği bilinmektedir. Ancak Ak cin ile Ak iye aynı şeyler değildir.

Dev veya Div, cin karşılığıdır. Kars'da ıssız yollarda yolcuların karşısına tabut veya hayvan şeklinde çıkan "**Şahacın**" diye bilinen bir varlık vardır. Urfa'da doğumdan sonra çocuğu cinlerden korumak için yastığına iğne batırılır.⁽⁷⁵⁾ Anadolu'da "**Aftar/Abitor, Mezar-ı Besi, Güney Han, Kırıl Kızı Kalesi** ile ilgili cinli efsaneler anlatılır.⁽⁷⁶⁾ Necati, Gazel'inde dişi cinlerin Ateşe ve suya boyun eymediklerini anlatır.⁽⁷⁷⁾

Karaçay-Malkar Türkleri insan kılığına girebilen kırmızı gözlü uzun kuyruklu **savurbek** diye bilinen bir cinin varlığına inanırlar.⁽⁷⁸⁾

Gagauzlar, Obur (Hobur) kelimesinden, ölen günahkar bir kimsenin mezarda yaşayan bir hayvan şekline dönüşmesini anlatmaktadırlar. Gagauzlara göre Obur, mezardan çıkarak geceleri dolaşır.⁽⁷⁹⁾ Kars'da **Kaftar Küskü** olarak bilinen, daha ziyade yeni ölümlerin mezarına musallat olan, mezarlık çevresinde yaşayan, gece görünebilen ve rastladığı insanlara zarar veren hayvan şeklindeki bir varlığın mevcudiyetine inanılırdı.

70. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 41; B.A. Manof, a.g.e., s. 72-73.

71. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 48-50.

72. D. Doğan, *Bütün Yönleri ile Sorgun*, Ankara, 1990, s. 13.

73. D. Doğan, a.g.e., s. 13.

74. Ş. Bedreddin, *Varidat*, s. 2-3.

75. Yakup Çelik, a.g.e., s. 374.

76. Ali Duyamaz, a.g.e., s. 141-159.

77. H.E. Cengiz, *Açıklamalı Divan Şiiri Antolojisi*, Ankara, 1987, s. 128.

78. Ufuk Tavkul, a.g.e., s. 60.

79. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 42; B.A. Manof, a.g.e., s. 52.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da "Mecikli" türünden varlıkların mevcudiyetine inanılır. Bunların isimleri çok kere bölgelere göre değişmektedir. Ayrıca onların özelliklerini anlatanlar onlara dair çok kere farklı şeyler söylemektedir.

Kapuz, Alkarısı veya **Alkızı** türünden bir varlıktır, firkete, çatalı **iğne** ve **cuvaldız** ile yakalanır ve su çevresinde yaşar. Yakalayanlar onu çalıştırır, onu yakalayabilene zarar vermez. Kapuz'u yakalayıp serbest bırakanlara, yakınlarına ve bunlara ait bir eşya taşıyanlara da Kapuz'un zarar veremeyeceği inancı Fırat havzasında yaygındır.⁽⁸⁰⁾

Diyarbakır ve çevresinde "**Kapuz**", "**Bizden iyiler**", "**Pirelik**", "**Pirabak**" gibi unsurlar **Karakura** olarak bilinir.⁽⁸¹⁾

Malatya yöresindeki bir inanca göre "Hıbılık", Alkarası türünden bir varlıktır, o sadece kadınları değil, erkekleri de rahatsız eder. Hıbılık umumiyetle kadın olmakla beraber erkek şeklinde olanları da vardır. Yanına gittiği erkeğin göğsüne oturur ve boğazını öldürünceye kadar sıkarak. Hıbılık'ı insanoğlu yakalayabilir ise ona bol altın getirir.⁽⁸²⁾ Çemişgezek'de **Gıbılık** diye bilinen varlık uykudaki insanları basan bir kara iyedir.

Gıbılığın bastığı kimsenin dili tutulur, kımıldayamaz, konuşamaz, ter içinde kalır. Gıbılık bastığı kişinin gözüne kedi şeklinde gözükür, başında bir külah vardır, bu külah sihirlidir ve onu kapan kişinin zengin olacağına inanılır.⁽⁸³⁾

"**Şivat**" Al karısı gibi hayali bir varlıktır. Çemişgezek'te bilhassa kış gecelerinde Şivat'ın kişinin uyuduğu sırada sevdiği bir arkadaşının kılığına bürünerek onu çağırdığı ve تنها bir yere götürüp burada demir bir tarakla saçlarını taradığı ve uçurumdan aşağıya attığı kabul edilir.⁽⁸⁴⁾

Sorgun'da kışın en şiddetli geçtiği aya **Cangulaz/Koncaloz** ayı denir. Bu ayda Cangulaz diye bilinen bir kara iyeden korunmak için halk, kapı ve pencerelerin önüne **pancar** koyar, pancar'ın kokusunu sevmediği için **Cangulaz**ın evlerden içeri giremeyeceğine inanılır. Cangulaz, insanları, tanıdıkları bir sesle çağırır ve onların yataklarından uyanıp kalkmalarına sebep olur. Cangulaz aydınlıktan korkan ve gündüz görünmeyen bir varlıktır⁽⁸⁵⁾. Cangulaz'ı çeşitli isimler altında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da da görmekteyiz. **Kırmızı** renkli bu kara iye, 15-20 m. olup **Cnagul-oz** şeklinde de geçmektedir. O **Cin** ve **Dev** arası bir konumda olup Reşat Nuri Güntekin'in "**Gul Yabanı**"sini hatırlatmaktadır.

Kara iyelerden biri olarak kabul edilen "**Nazar**" kişioğlu'nun bizzat kendisinden kaynaklanır. Gözler vasıtasıyla bakışlarla nazar edildiği kanaati yaygın ise de, kişioğlu görmeden de, duyarak veya tadararak da nazar edebilir. Hatta muhayyyesini kullanması da nazara sebep olabilir. Çok kaliteli bir gıda maddesi veya anbarı doldurduğu duyulan bir mahsül nazar olabilir. Nazar, canlı ve cansız varlıklara yönelik olabilirken, nazara karşı korunmaya en fazla muhtaç olan ise bebeklerdir. Anne ve bebeklerin uğrayacakları kara iyeler çok kere nazarla karıştırılır. Nazarı ayrı bir bahis olarak ele alacağız. Fakat biz; doğum sırası ve sonrasında görülen inançlar münasebetiyle nazarı bu bölümde de ele alacağız.

Gagauzlardaki "**Obur**", Kars'taki "Kaftar küskü"ye benzemekten ziyade Anadolu'nun muhtelif yerlerinde halkın (**Hortlak**) dediği inanca tekabül etmektedir.⁽⁸⁶⁾

Romanya'da Müslümanlar ölen kimsenin **vampir-obur** olması için cenazeyi mezara götürmeden evvel kuvvetli bir **ateşin** altından geçirirler.

Gagauzlardaki mitolojik varlıklardan birisi de "**Tılsım**"dır. Tılsımlar çeşitli şekillerde görünebilirlerse de daha ziyade uzun gömlekleri ile görünürler. Tılsımlar virane yerlerde **köprü** altlarında ve **çeşme** başlarında otururlar. Tılsım bazan **canlı** ve bazan da **cansız** varlıklar şeklinde görünebilir.

80. A.B. Alptekin, *Fırat Havzası Efsaneleri*, (Bingöl, Elazığ; Malatya, Tunceli, Elazığ), 1990, s. 19.

81. M. Yavuz Hekimoğlu, *Diyarbakır Efsaneleri*, Ankara, 1989 c. I/ s.21

82. A. B. Alptekin, *a.g.e.*, s. 113, Gagauz Efsaneleri için Bkz. H. Güngör "Gagauzlarda Teppegöz Efsanesi" *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIV/2 Ankara, 1986, s. 141-142.

83. N. Çiftçi, *Çemişgezek'in Tarihi*, F.Ü. Fen-Ed Fak. Tarih Bölümü Lisans Tezi, Elazığ, 1989, s. 48.

84. U. Tavkul, *Karaçay-Malkar Toplumlarında Sosyal Yapı ve Değişme*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991, s. 146-150.

85. D. Doğan, *a.g.e.*, 30.

86. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, 42; B.A. Manof, *a.g.e.*, 52.

Tılsımın hükmü altında olan yerlerde **ateş** yandığına inanırlar. Define arayıcıları o yerin tılsımının var olup olmadığını bilmek zorundadırlar. Tılsımdan korunulması için **kurban** kesilir.⁽⁸⁷⁾

Tılsımlı ve büyülu yerler, bu yerlerden korunmak inancı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi Anadolu'nun diğer yerlerinde de vardır. "**Sahipli yerler**" in sakinlerinin onayı alınmadan o yerlerde rahat hareket edilmez. İnsanlar o yerin sahibi tarafından çarpılabilir. Aranılan definenin sahibi defineyi kaçırıp saklayabilir veya definenin içerisindeki kıymetli eşyaları taş, toprak, yılan, çıyan şekline dönüştürebilir. Defineciye zarar vermemesi için arama yapılan yerde, **kurban** kesmek ve o yere kurban kanı akıtmak gerekebilir.

Gagauzlarda olduğu gibi binanın temeli atılırken, temele **kurban kanı** akıtılması inancı Anadolu'nun her tarafında vardır. Kurban kesilmesi suretiyle, muhtemelen ev sahibi icazet alarak yeni evin sahibi olabilmektedir.

Azeri Türklerinde mezarların yanından geçenleri "**Kara**"nın basacağı inancı vardır. Bu gün Türkiye'de olduğu gibi Kara ve Akoyunlularda, Selçuklular ve Osmanlılar'da yas giysisi kara idi. Gagauzlarda yaşlılar **kırk gün kara gömlek giyer**. Muş'da böyle insanlara "**Karalı**" denir. Doğuda yas bayramına "**Kara bayram**" denir. Azeri Türklerinde cephede bir ferdini kaybeden aile evin çatısına kara, "**Yas bayrağı**" asar. Tasavvuf bilginlerine göre, siyah ile kara'nın farkı, **Kara'nın nur** da olabilmesidir. Bitlis'de karaçarşamba inancından hareketle "**karaçarşambaya gelesin**" denilir.

Al karısından korunmak için yapılan dinî pratikler ile "Kırk basması" veya "Kırklama" pratiklerini ayırmak zordur. Zira "Kırklama" al-basmasını önlemek için yapıldığından, "**Kırk**" ve "**Yarı kırk**" uygulamaları "Al basması" ile içiçedir. Ağırnas'da bebek, Çeyreş Yöresinden getirilen **su** ve **kırk adet ufak taşla kırklanır**, daha sonra annesi kırklanır. Böylece bebek ve annesi "**habis ruhlar**" dan korunmuş olur. Bebek ve anne kırk'ları çıkıncaya kadar yalnız bırakılmaz aksi halde onları "**Al**" basar. Al; gü, kızıl saçlı, iri yarı korkunç bir kadındır. Onun anne ve çocuğu delirtmemesi veya öldürmemesi için yanlarına **bıçak, bayat ekmek** ve **Kur'an** konulur.⁽⁸⁸⁾

87. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., a.g.y.

88. Orhan Özbebil, *Ağırnas'ın Sosyal Yapısı ve Tarihçesi*, Kayseri, 1988, s. 21

B. Ögel, Albastı tasnifine dair bilgi verirken; "**Kara Albastı**, ciddi ve ağırbaşlı", "**Sarı Albastı**" hopba ve şarlatan, "**Kırmızı Albastı**" ise insanlığın anası olan bir "**Ruh**" olarak kabul edilir" demektir.⁽⁸⁹⁾

Adıyaman'daki bir inanca göre, "**Al karısı**" lohusanın odasına hem kapıdan hem bacadan girer.⁽⁹⁰⁾ **Çıldır**'da Al Karısı **değirmenlerin** çarkında oturur ve sarı saçını suya doğru tarar.⁽⁹¹⁾ **Çemişgezek**'de Al Karısı hasta tarafından çirkin, ihtiyar kocakarı olarak görünür.⁽⁹²⁾

Karaçay-Malkar Türklerinde, bebeği annesinin ayak ucuna yatırırlar ve bebeği "**Almastı**" denilen **kötü cinlerden** korunmak için etrafına **kama, makas** gibi **demir eşyalar** asarlar.⁽⁹³⁾ Anadolu'nun bir çok yerinde hususiyle Doğu Anadolu ve Azerbaycan da, Al Karısı, Al Kızı ve Al olarak görülen şeyler "Almastı" ile aynı olabilir.

Azerbaycan'da hamile kadının doğumunun kolay olması için ihtiyar "**Bilici Kadın**" **yedi gün** hamilenin karnının üzerine **bıçak sıvazlar**. Bilici kadının buyruğu üzerine doğum esnasında, çadırdaki kadınlar, dışarda erkekler bıçak bilerler. Doğum olunca bileme işlemi durur.⁽⁹⁴⁾ Demirin kötü ruhlara kara'iyelere karşı koruyucu fonksiyonu Doğu Anadolu'da yaygındır.⁽⁹⁵⁾

Bu bileme işlemi biley taşında yapılırsa ve küçük ateş kıymıkları etrafa sıçarsa o zaman cinlere etki edildiğine inanılır.

Albastı Gagauzların dev şeklinde tasavvur ettikleri ve lohusalara zarar veren kötü bir ruhtur. Gagauz'larda Albastının şerrinden korunmak için **lohusaya** doğumdan üç gün önce ve üç gün sonra **su** verilmez rakı verilir. Ayrıca lohusanın kapısının önüne **kor halinde ateş** konur. Kötü ruhların eşikten içeri girmesini ateşin önlediğine inanılır.

89. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1989, s. 300

90. Mehmet Yalvaç, a.g.e., 19.

91. Ramazan Korkmaz, a.g.e., 36

92. N. Çiftçi, a.g.e., 75

93. U. Tavkul, *Karaçay-Malkar Toplumlarında Sosyal Yapı ve Değişme* s. 15

94. M. Süleymanlı, *Göç*, İstanbul, 1990, 91.

95. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, 50-51.

Albastıyı, Kırgız ve Kazaklar **tilki** veya **keçi** şeklinde, Kazan Türkleri kötü bir ruh olarak, Özbek Türkleri ise pejmürde, dağınık bir kocakarı şeklinde düşünürler. **Karaçay, Malkar Türklerinde** bebeği kötü ruhlardan korumak için ona **kötü isimler** verilir. Ayü-cük (Ayıcık), Karababaş (Siyah Ördek), Küçük Köpek yavrusu gibi. Karaçay-Malkarlarda genç kızlar bir hafta her gece sabaha kadar anneyi (Almastı)ya karşı korumak için yalnız bırakmaz, bebeği (al-mastı)dan korumak için yanına kama, demir, makas gibi şeyler ko-yarlardı.⁽⁹⁶⁾ Kazaklar lohusa kadını "kötü ruhlar"a karşı korumak için ellerine bir **demir parçası** alır "**demirci geldi, demirci geldi**" diye bağırlar.⁽⁹⁷⁾

Kuzey Irak'da⁽⁹⁸⁾ kırkı çıkmamış kadın ve çocuk, evden çıkarılmaz, çocuğa başka koku olmasın diye, **kolanya** dökülür, böylece çarpmasından veya basmasından korkulan kötü ruh (Kara iye) un kırkının **kokusunu** alıp zarar vermesinin önleneneğine inanılır. Kırkı çıkmış çocuğu korumak için bir ipe **sarmısak** geçirilir ve kırklı çocuğun boynuna asılır. Böylece büyük çocuklardan kırklı çocuğun kokusunun saklandığına inanılır. Kırk çıkması inancı ve kırk basması ile ilgili pratikler Doğu Anadolu'da da yapılmaktadır.⁽¹⁰⁰⁾ Aibasması inancı eski Türk dinî hayatında da vardı.⁽¹⁰¹⁾ **Kerkük**'de erkek çocuklar için dilek dilenirken, değinilen hususlar bize halk inancının derinliklerinden ilginç mesajlar verir.

"Şerr-i Şetannan
Kurru bühtenen
Hayasız arvattan
Al Şerinnen
Ot Şerinnen
Yıkılmış Duvardan
Kudurmuş Köpekten
Bekliyesen, Saklıyasın
Oğlum, Ey Allah'ım"⁽¹⁰²⁾

Dua eden anne, oğlu için; **Şeytanın, Atın, Otun, Arzın ve Azman (Gök)** in şerrini tehlikeli buluyor ve bu şeylerden Allah'ın korumasına sığınıyor.

Kara iyelerden, Al karısı, Erbil-Kerkük'de **Kırmanç** ve **Türkmenler** arasında "**Alaparma**" olarak bilinmektedir. Al karısından, anneyi ve çocuğu korumak için, **kırmızı** bir bant annenin alın kısmına bağlanmaktadır.

Atmalı aşiretinde kırkinci gününü tamamlayan **lohusa kadın** ve çocuğa "**Çellini**" veya "**kırklık**" denir. Kırkinci günden sonra bir kabin içine **kırk kaşık su** konur. Çıplak olarak ananın kucağına alınmış çocuğa yaşlı bir kadın, bu suyu **kalbur** tutarak çocuğun üzerine döker, su dökerken bazan "**Çile mişka, çile mera, çile beğa**" bazan da aynı anlama gelen "**Farenin Kırkı, Yılanın Kırkı, Kurbağanın Kırkı**" der. Bu uygulamadan amaç, çocuğun kırklı döneminde dünyaya gelmiş başka çocuk ve hayvan yavrularının kırkının onu basmasını önlemektir.⁽¹⁰³⁾

Çemizgezek'te doğum sırasında Alkarası gören kadın kendisinden geçerek bayılır. Bu halde iken hasta kadın yatağıyla birlikte evin dış eşığıne götürülür, yavrusu olan bir **at** getirilerek hastanın başında bekletilir, o anda havaya **ateş** edilir ve orada bulunanlar çeşitli sesler çıkarırlar. Böylece Al karısının hastayı terkedeceğine inanılır⁽¹⁰⁴⁾ Buradaki inanca göre at bazı kara iyelere karşı koruyucu vazifesi görür. Gürültü ise kötü ruhların kovulmasını, korkutulmasını sağlar.

102. Süphi Saatçı, *Kerkük Çocuk Folkloru*, İstanbul, 1984, s. 16.

103. İ. Uçar, a.g.e., s. 52.

104. N. Çiftçi, a.g.e., s. 78.

96. U. Tavkul, a.g.e., s. 158-161.

97. A. İnan, *Tarih ve Bugün Şamanizm*, s. 84.

98. Kaynak Kişi T.M. Ahmet; Karşılaştı; Dr. Eren Ayçiçek, "*Türk Halk Hekimliğinde Sarmısak*," T.H.H.S.B. (23-25 Kasım 1988, Ankara), Ankara, 1989, s. 9-32.

99. Kaynak Kişi P.R. Tütüncü, *Kerkük 1942 Doğumlu*.

100. A. Küçük, "Erzincan ve Çevresinde Halk İnançlarına Toplu Bakış" III. M.T.H.K.B. Ankara, 1987, C.IV. s.241-257, Z. Başer, *Erzurum'da Tıbbi Mistik Folklor Araştırmaları*, Ankara, 1972, s. 95, A. Şafak "Hakkari ve Civarında Tıbbi ve Ahlaki Yaşayış Üzerine Bir Deneme" A.Ü.XX.Yıl Armağanı, Ankara, 1978, s. 127-170.

101. Uno, Harva, "Altay Kavimlerinde Doğum ve Çocuk Ruhları" Çev. Erdem Kayıran, *Türk Yurdu*, Sayı 8, 1954, s. 143-149, "Altay Kavimlerinde Doğum ve Çocuğa Ait İnanışlar" Çev. Erdem Koşay, *Ülkü*, sayı 5, 1950, s. 36-39.

Malatya-Arguvan ilçesi Bazan köyünde ki inanca göre Alkarısı sırrını insanoğluna söylese "**Cin Taifesi**" o Alkarısını öldürür. (105)

Alkarısı **at** binmesini çok sever, geceleri ahırlarda bağlı atları çözüp sabaha kadar onlara biner. (106) **Zara'daki** bir inanca göre Alkarısı insan kılığına girer ve lohusa kadına "Annen sana yiyecek getirdi, aç ağzını koyayım" diyerek kadının ağzını açtırır ve onun **ciğerini** söker. (107) **Çıldır'da** Alkarısının diğer adları **Hal Karısı, Alkızı, Al** ve **Karakuradır.** (108) **Kerkük, Kırmanç ve Türkmenleri,** Alkarısına "**Al Apar**" derler. (109) **Diyarbakır'da** ise ismi "**Şubat Karısıdır.**" (110) Buralarda Al Karısından korunmada istifade edilen şeyler; **Ateş, Işık, Kur'an-ı Kerim, Demir** gibi şeylerdir.

2. GÖKYÜZÜ İYELERİ

Gök ile ilgili inançlar, hemen hemen bütün dinlerde vardır ve bununla ilgili inanç ve pratikler çok kere gök'deki **Ay, Güneş ve Yıldızla** ilgili olanlarla birleşmiş veya karışmıştır. incelediğimiz dinlerde **Gök Tengri,** Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da da olduğu gibi; **Gök, Güneş, Ay ve Yıldızlar Tanrı** olarak kabul edilmemişler, ancak onlara bazı kudsîyetler izafe edilmiştir.

a) Gök, Güneş ve Ay

Gök/Kök Tengri; Türk inanç sisteminde (**Mavi gök**) mühim bir yer tutar. Kişioğlu, göğün örttüğü, yağız yir (kara yer)'in taşıdığı ve yir-Subların bulunduğu yeryüzünde kılınmıştır. Köktürk çağından önce ve sonra, Gök bu koruyucu vasfı ile kutsanmış, ıduk kabul edilmiştir. (111)

Güneş ve Ay Tutulması, onların kötü ruhlarla savaşmaları kabul edilir. Altaylılar'da Gök gürültüsü Tanrı'nın arabasının teker sesi, **şimşek** ise, Tanrının şeytanlara attığı şamar olarak yorumlanır. (112) İnanca göre, **Kut dağı**nı yabancı ellere veren **Yuluğ Tegin, Şimşek Tanrısı Ancazi'nin, yıldırım**dan kırbaçları altında inleye inleye can verir. (113) Tasavvufa göre bazı veliler söz duyar gibi, Gök gürültüsü anlayabilirler.

Karaylar, yıldızlara bakıp gelecekten haber verirlerken, Gök gürlemesinden de ma'na çıkarırlar. (114) Doğu Anadolu'da **Gök gürleyince;** niyet tutulur. İlk şimşek çakınca Sarıkamış yöresinde **dişe demir** vurulur. Şimşek çakınca ayrıca **Kelime-i Şahadet** getirilir.

Azeri Türklerinde, Gök, Allah'ın bir nimeti olarak kabul edilir. "Gök yüzü ile yer yüzü, Tanrının iki meyvasıdır" (115) Eski bir Türk efsanesine göre Türk, gökyüzünden yeryüzüne atla inmiştir. (116) Bu efsane bize Gök ile birlikte Türk'ün kutsallığı mesajını vermektedir.

Sivas, Tokat ve Amasya'da olduğu gibi. (117) Bakü'de de **Gök Medrese**'lerin olduğu bilinmektedir. Ayrıca Anadolu ve Azerbaycan'da bir çok mescit'in ismi "Gök Mescit"tir.

Erzurum, Erzincan ve Bayburt'da göğün **kandil geceleri** açıldığı, bunu görmenin herkese nasip olmadığı, göğün sair zamanlarda gündüz de açılabilirdiği ve daha ziyade Allah'ın iyi kullarına bu açılışın görünebildiği inancı vardır. Açılışı gören kimsenin bunu olur olmaz kimselere anlatmaması gerektiği, aksi halde bir daha göremeyeceği, **göğün açılışını** gören insanın cennetlik olduğu ve o anda kişinin Allah'tan dileğinin, Allah tarafından kendisine verileceği inancı vardır.

105. A. B. Alptekin, *a.g.e.*, s. 121.

106. N. Çiftçi, *a.g.e.*, s. 78.

107. İ. Hakkı Acar, *a.g.e.*, s. 144.

108. R. Korkmaz, *a.g.e.*, s. 25.

109. Y. Kalafat, "Kuzey Irak'da Eski Türk inançlarının izleri" *İlçe Kültürü*, s. 19-20-21, Ocak, Şubat, Mart, Nisan, 1992.

110. Muhsine Hekimoğlu Yavuz, *a.g.e.*, C.I., s. 22.

111. S. Dıvıçioğlu, *Kök Türkler*, İstanbul, 1987, s. 65.

112. Ş. Gökovalı, *Mythologia (Söylence Bilim ve Anadolu Söylenceleri)*, İzmir, 1990, s. 15-17.

113. Şeref Poyraz, "Gök Destanı ve İncelemesi" *Erciyes*, s. 159, Mart, 1991, s. 12-16.

114. Ş. Kuzgun, *Türklerde Yahudilik*, s. 232; A. Zajaczkowski, *Karaimns in Poland*, P.63.

115. Mevlüt Süleymanlı, *Gök*, İstanbul, 1990, s. 112.

116. Umay Günay, "Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın Türk Halk Edebiyatına Bakışı" *Millî Folklor*, s. 9, Bahar 1991, s. 4-6.

117. Oklay, Arslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişimi*, Ankara, 1991, s. 120-127, 149.

Doğu Anadolu'da **Sarıkamış** yöresinde ilk **gök gürültüsünü** duyan kimse, bu esnada Allah'a yapılan duaların kabul edileceği inancından hareketle dilekler diler.

Gagauzlar'da kışın **gök gürültüsü** işitilirse, o yılın **bereketli** ve hayvanların **sağlıklı** olacağına inanılır.⁽¹¹⁸⁾ **Uygurlar** gök gürlediği zaman, haykırarak **göge ok atarlar.**⁽¹¹⁹⁾ **Yakutlar, Yıldırım-**dan korunmak için madeni şeylerle gürültü yapıp gök gürültüsünü uzaklaştırmaya çalışırlar, **Tunguzlar,** Gök gürültüsünü Gökteki büyük bir kuşun kanat çırpmasına benzetirler.⁽¹²⁰⁾

Zara'da Gök gürleyince veya şimşek çakınca bir **balta ağzı** yukarı gelecek şekilde konulur ve böyle yapılırca gök gürlemesi ve yıldırımın kesileceğine inanılır⁽¹²¹⁾. Anadolunun bir çok yerinde gök gürlediği ve Şimşekler çakıp Yıldırımlar düştüğü sırada muayyen dualar okunur.⁽¹²²⁾

Gagauzlar, Şimşeğe "**Çimşirik**" de demektedirler. Şimşek, Gagauzlara göre **Aziz İlyas'ın şeytana** attığı oktur. Kıştan sonra gök gürültüsü ilk defa işitilince, bir **demir** ve **taş** alınarak vücudun değişik yerlerine vurulur. İnsanın böylece taş ve demir gibi sağlam olacağına inanılır.⁽¹²³⁾

Doğu Anadolu'da Şimşek çakınca **demir** ısırılır. Böylece dişlerin sağlam vücudun dinç ve zinde olacağına inanılır.⁽¹²⁴⁾ **Gagauzlar**da, yağmur yağarken "Allah devamlı çalıştığı için bir şey yemek günahıdır."⁽¹²⁵⁾ İnancı vardır.

Türk İnanç Sisteminde güneş, koruyucu vasfı itibarıyla gök, ay ve yıldızlar gibi bir iye mevkiindedir. Hun çağından itibaren ataların güneşi, "Kün" diye adlandırdığı bilinmektedir.⁽¹²⁶⁾ **Kün'ün kutsanması,** Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Hun çağına kadar geriye gitmektedir.⁽¹²⁷⁾

Karay Türklerinde Gök'le ilgili inançlar da vardır. "Man", karayların Gök Ekmeği gibi, kutsal saydıkları bir ekmektir.⁽¹²⁸⁾ Karaylar yıldızlara bakarak gelecekte haber verirler, gök gürlemesinden ma'na çıkarırlar.⁽¹²⁹⁾ Karay masallarında kahraman daima ayın on-dördüne benzetilir.⁽¹³⁰⁾ Karay türküleri gibi şarkıları da Türk kültür motifi taşır. Türk folklorünün bir ürünü olan ninni, Karaylarda bir şarkı ismidir. Bu türkü; buz, güneş, ay, yağmur, dağ ve benzeri Türk mitolojik malzemeleri ile işlenmiştir.⁽¹³¹⁾

Karay Türklerinde ay isimleri de ilginçtir.

1. Artarhay Mart-Nisan Mahsulsüz ay
2. Kuralay Nisan-Mayıs Dişi karaca ayı
3. Başkuskanay Mayıs-Haziran Olgunlaşma ayı
4. Yazay Haziran-Temmuz Yaz ayı
5. Ulahay Temmuz-Ağustos Kuzu ayı
6. Çirikay Ağustos-Eylül Çürük ay
7. Ayrıkay Eylül-Ekim Kutsal ay
8. Küzay Ekim-Kasım Güz ayı
9. Sohumay Kasım-Aralık Yiyecek Hazırlama ayı
10. Kişay Aralık-Ocak Kış ayı
11. Karakişay Ocak-Şubat Karakiş ayı
12. Süvünçay Şubat-Mart Keyif ayı
13. Artıhay Atlama Yılında İkinci Şubat Fazla ay

Karay Türklerinde; Gök, Güneş, Yıldızlar gibi Ay da kutsaldır. Ay'a saygı duyuluyor.

"Celmavuz" Karaçay-Malkar Türklerinde bir tür kötü ruhlu ejderha olup, ay ve güneşin tutulmasına yol açar. Ay'ı koruyan ve ismi "eger" olan iki çoban köpeği vardır. Bu köpekler uyuyunca celmavuz, Ay'ı kenardan yemeğe başlar. Karaçaylı'lar koruyucuları uyandırıp, Ay'ı kurtarmak için silah atıp davul çalar gürültü yaparlar⁽¹³³⁾. Celmavuz eski Uygur metinlerinde "Yelimagız" ve Kırgız Türkçesinde "celmooz" şeklinde geçer. Kars'ın ilçelerinden Susuz'un eski ismi Cılavuz'du.

118. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 59.

119. W. Radloff, a.g.e., s. 1-27.

120. S. Buluç "Şamanizm" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C.XI, s. 327.

121. H. Acar, a.g.e., s. 165.

122. Mustafa Ertuğrul, *Dua Hazinesi*, İstanbul, 1989, s. 54.

123. H. Güngör a.g.e., s. 45; B.A. Manof, a.g.e., s. 63.

124. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk Dini İnançlarının İzleri*, s. 97-98.

125. H. Güngör M. Argunşah, a.g.e., s. 526; B.A. Manof, a.g.e., s. 65.

126. B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988, s. 90.

127. S. Divitçioğlu, a.g.e., s. 65.

128. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 237.

129. A. Zajaczkowski, a.g.e., P.63.

130. Ş. Şapsaloğlu, a.g.e., s. 605.

131. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 229.

132. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 225.

133. U. Tavkul, a.g.e., s. 60.

Altay Türklerine göre Ay'ı ve onunla birlikte Güneş'i Tanrı gökyüzüne sonradan koymuştur. Başlangıçta yoktular. Tanrının gönderdiği bir varlık, göğe madeni iki **ayna** koyarak dünyayı aydınlatmıştır.⁽¹³⁴⁾

Altay Türklerine göre ay tutulması **Yelbgen** denilen bir canavarın Ay'ı yemesinden ileri gelir. Bu korkunç mahluku kovmak için havaya **taş, silah atılır. Teneke çalınarak** gürültü yapılır.⁽¹³⁵⁾

Silvan'da ay tutulunca, ayın büyük bir **Dev/Div** tarafından tutulduğuna inanılır. Dev/Div'i korkutup ay'ı kurtarmak için silah atılır, teneke çalınır, yaşlılar dua ederler.⁽¹³⁶⁾ **Altay Kam'ı** göğe çıkarken **6. katta "ay ada" (ay baba'yı)** ve **7. katta ise küneneyi (güneş ana)** selamlar. Azerbaycan'da, Doğu Anadolu'nun Kars, Ağrı ve kısmen Van, Sivas yörelerinde, Ay baba ve Güneş de Ana olarak tasavvur edilir. Buralarda insan ismi ve hitap şekli olarak "Ay" vardır. "Ay ana", "Ay ata", "Ay kardeş", "Ay baba", "Ay kişi", "Ay gözüm nuru", "Ay bey", bunlardandır.⁽¹³⁷⁾

Eski Türklerde ay ve gün tutulunca halk evinde ayakta bekler ve hiç kimse dışarı çıkmazdı. Tutulma hadisesi sona erince de, halk içki ve müziğe başlar, eğlenirdi.⁽¹³⁸⁾ Eskiden, **Kars'da** ay tutulmaktan kurtulunca çocuklar şarkı söyler, sevinç gösterileri yaparlardı. Büyükleri onları neşeli olmaya teşvik ederlerdi.

Gregoryanların Kudsîyetleri arasında Güneş ve Ay vardı.⁽¹³⁹⁾ Gök Tanrı inanç sisteminde Güneş ve Ay, Tanrı olmamakla beraber kutsaldılar. Günümüzde, incelediğimiz bölgede de, Güneş ve Ay'a dini saygı gösterilmektedir. Bu bağın muhakkak Gök Tanrı inancından kaynaklandığını iddia etmesek bile gözardı da edemeyiz.⁽¹⁴⁰⁾

134. "Şamanizm" Maddesi İslam Ansiklopedisi, s. 325.

135. "Şamanizm" Maddesi İslam Ansiklopedisi, s. 325.

136. Mehmet Yaşar Başçı, *Tarihte Silvan*, F.Ü. Fen-Ed.Fak.Tarih Böl. Lisans Tezi, Elazığ, 1989, s. 106.

137. *Düzgün Cevahir*, Zaza Türklerinden 65 yaşında bir Alevi Dedesi.

138. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 1978, s. 119.

139. Sandaljian, "Histoire Documentaire de l'Arménie des Âges du Paganisme V" II Rome 1917.

140. Y. Kalafat, a.g.e., s. 49.

Gagauz Türkleri, Hristiyan Bulgarlar ve Yunanlıların tesirinde kalmadan evvel, Gök-Tanrı dinine inanıyorlar ve **Od'a, Ay'a, Güneş'e** Sıtayış ediyorlardı.⁽¹⁴¹⁾

Tunguzlar, savaşta kazanmak için **dolun ayı** bekler, Hiang-nular, sefere ay büyüdüğü zaman çıkar, küçüldüğü zaman geri çekilirlerdi.⁽¹⁴²⁾

Moğol mezarlarında, **mezar taşına; ay, güneş ve ateşten** ibaret şekiller kompleksi çizilir. Bu kompozisyon ölümsüzlüğü temsil eder. Kazak mezarlarının üzeri **tümsektir** ve üzerinde bir direğe tesbit edilmiş ay bulunur. Moğol mezarlarında ay, taşta kazılırdı.⁽¹⁴³⁾

Asya Türklerinde **"Tork"** diye bilinen bir takı vardı. Boğaza takılan bu takı, madenden, kemikten, ağaçtan yapılabilmekte ve yarım ay biçimindedir. Kabileler bir birlerini tanıyabilmeleri için bazan yanlarında bir ay motifi bulundururdu. Tork, Asya Türklerden başka, **Sümerler** ve **Kızılderililerde** de görünebilen bir takıdır.⁽¹⁴⁴⁾

Tunceli'de Alevi inancındaki **Zaza'larda** yeni ay doğunca O'na karşı ayakta durulur ve ibadet, tazim edilir. Bu esnada ibadet eden kimse, birisini görürse, yüzünü çevirir ve **yeri öper**. Dua esnasında **"Allahumme Salli"** ve **"Allahumme Barekte"**yi okur. Daha sonra dileklerini Allah'dan ister. Bu esnada **Ay'a** bakmaktadır, ama dilediğini Allah'tan diler. Aynı yörenin insanları güneşi **Hız. Ali'ye** teşmil ederler. Bunlar sabahleyin güneşe yüzünü dönerek ibadet tazim ederler. Ayakta yapılan bu ibadette, ibadet, tazim eden ağlamakta ve göz yaşı dökmektedir. Güneşe dönmesine rağmen, niyaz Allah'adır. Allah'a "Hz. Muhammed yüzü suyu hürmetine onun ruhu için bizi bağışla (.....) dileklerimizi ver" diye dua edilir. **Kıyamdan sonra ruküye** gitmeden secdeye gidilir. İbadet tazim bir rekat olup bu ibadet genellikle abdest alınarak yapılır.⁽¹⁴⁵⁾

141. Güllü Memmedova, "Azerbaycan-Gagauz Folklor İlgileri" I. Uluslararası Karacaoğlan Çukurova Halk Kültür Sempozyumu, 21-23 Kasım, 1990, Adana. (Gayri Matbuu).

142. "Şamanizm" Maddesi İslam Ansiklopedisi, s. 325.

143. A. M. Doğru, *Orhun Altay Ekspedisyonu*, Ağustos, 1991, Ankara, s. 8.

144. Haluk Cemil Tanyu, *Tunç Derililer*, İstanbul, 1969, s. 68.

145. Kaynak Kişi: *Gündüz Cevahir*.

Tunceli'nin Alevi inançlı Zaza Türkleri Ay'ın ilk doğuşunu da sevinç ve heyecanla karşılarlar. Güneşin doğuşu ile yeryüzünde beliren aydınlığı **H. Ali'nin yüzünün nuru** olarak bilir, Ay'a bakarak dua ederler.⁽¹⁴⁶⁾

Tunceli'de halk, Ay hilal şeklinde iken, **fidan dikmez**. Ay hilal şeklinde iken dikilen fidanın kurtlanacağına inanır. **Dolunayda** bir şey kesilmez, bereketsiz ve hayırsız olacağı inancı vardır.

Ali Rıza Önder ise, "**Şemmas Geleneği**" ni anlatırken Şemsin güneş anlamına geldiğinden hareketle, Şemmas baba ile Şaman ve bu gelenek arasında bir bağın mevcudiyetini tartışmaktadır.⁽¹⁴⁷⁾ Şaman/Kam'ın Gök Tanrı inanç sistemindeki yeri ve fonksiyonu düşünülünce, Şaman/Kam'ın Gök Tanrı adına veya Gök Tanrı tarafından vazifelendirilmiş olacağı düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca Şems, Arapça'da güneş anlamına gelen bir kelime olup, güneş şeklindeki süsleme motiflerine de bu ismin verildiği bilinmektedir.⁽¹⁴⁸⁾

Moğolistan bölgesinde yaşayan Türklerin İncasına göre, sabah kutsaldır. Çünkü bütün hayat günle başlar, **güneşin doğma saatlerinde kurban** kesilmez.⁽¹⁴⁹⁾ Azerbaycan halk inançlarında da güneş "Ulu"dur.⁽¹⁵⁰⁾

Azerbaycan'da sürekli yağan yağmurdan sonra, güneşin çıkması isteniyor ise, **Baba Dağı**'ndan getirilmiş taş, **Ocak**'ta küle bastırılır. Bu Ocak da haşıl pişirilir. Pişirilen haşılı, **annenin ilk çocuğu** çalkalar. **Efsuncu** bastırılan taşın üstüne közleri yıga yıga efsunun sihir bölümünü okur ve

"Godu
Od daşı
Godu Kessin
Yağışı"⁽¹⁵¹⁾ der.

Bu pratikte, güneş iyesine ulaşmak için, **Dağ, Taş ve Ocak kütleri** devreye girmiştir. Pişirilen haşıl, "**saçı**" durumundadır. Efsuncu ise, Kam'ın güncelleştirilmiş örneğidir. "**Godu**"nun sadece yağmurun yağmasında değil, durmasında da etkili olduğu kabul edilmektedir.

Çıldır'da, **yeni doğan aya** bakıp dilek tutulur ve dileği bir ihlas okunduktan sonra kabul olunacağına inanılır.⁽¹⁵²⁾ Kars ve Ardahan'da yeni doğan ayı görenler, "Ay Gördüm Allah, Amennah, neki günahım varsa affet Allah Lailaheillah" derler.⁽¹⁵³⁾

Sarıkamış'da genç kızlar geleceklerini bilebilmek için, dolunay var iken, önlerine su ile, Ocaktan henüz alınmış kül ve bir erkek yüzüyü koyarlar. Ellerindeki **aynayı aya** doğru tutar, aynada gördükleri şekilleri manalandırırlar.

Ay'ın kutsal kabul edilişi Gök Tanrı inancı ile tanışan bütün Türk boylarında görülmektedir. Nitekim Karaim Türklerinde de aya kutsiyet atfedilmektedir.

Gregoryanlar, Güneş'e, Ay'a, Ateş'e, Rüzgar'a, Toprağa, Suya, bazı dağlara, çeşitli hayvanlara ve varlıklara saygı duymuş, olağan üstü vasıflar atfetmiş ve nehirlerde olağan üstü güçlerin varlığını inanmışlardır.⁽¹⁵⁴⁾ Gök-Tanrı dininde kutsal Yer-Su, Dağ kültü, Ateş kültü ve hayvanların varlığı bilinmektedir. Kutsal göl ve nehirlerin, inanç sisteminde önemli bir yer tuttuğunu biliyoruz. Bu kültlere dair inançlar incelediğimiz bölgede de yaşamaktadır.⁽¹⁵⁵⁾

Erzurum ve çevresinde **Ay**'ın o gece sönük görünmesi halinde, ertesi gün **yağmur** yağacağına inanılır. Adeta ayın **bereketle** ilgili geleceği haber verebilen bir özelliğinin olduğuna inanılır.

146. H. Işık, *Dersimli*, Memik Ağa, İstanbul, 1990, s. 6.

147. Ali Rıza Önder, "Anadolu'nun Bazı Yörelerinde Şemmas Geleneği" *IV. M.T.H.K.K., Antalya*, 1992, s. 197 - 203.

148. Yılmaz Özcan, *Şemse Motifi*, Ankara, 1990.

149. A. Mecit Doğru, *Orhun Altay Ekspedasyonu*, Ağustos, 1990, s. 3.

150. M. Süleymanlı, *a.g.e.*, s. 113.

151. Azad Nebiyev, *Nağmeler İnançlar, Alkışlar*, Bakü, 1986, s. 19.

152. Kaynak Kişi; D. Cevahir.

153. Kaynak Kişiler, Aşık İslam Ender ve Aşık Murat Yıldız, *Kars'lı Halk Ozanları*, 1989, Elazığ

154. K. Aslan, *Etüde Hostorigue Sur Le Peuple Armenien*, Paris, 1909, P.170-171.

155. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 43-46; "Kars ve Yöresinde Eski Türk İnançlarının İzleri", *Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri* Ankara, 1972, C.IV.s.149-171; Kuzey Irak'da Eski Türk İnançlarının İzleri, *İçel Kültürü*, s. 19-20-21-22, Ocak, Şubat, Mart, Nisan, 1992.

Azerbaycan'da Ay, üç günlük olunca, kalbinde bir niyet tutan kimse herkes yattıktan sonra eyvana çıkıp niyet tutar ve aya bakar, bilahare uzanıp yatar, bunu üç gün tekrar eder. Böylece onun üçüncü günü rüyasında evleneceği kimseyi göreceğine inanılır.⁽¹⁵⁶⁾ Doğu Anadolu'da da ayın ilk doğuşu ve hilal durumu ile ilgili olarak, geleceğe dair haber veren inançlar vardır.⁽¹⁵⁷⁾

Azeri Türkleri'nde ürün toplama mevsimi başladığı gün tan yeri ağarmadan ve güneş çıkmadan toplanan ilk elmanın insana "Ebedi Hayat"ı verdiğine inanılır. Kışın dokuzuncu günü gece yarısından sonra ay ışığında ayaz vurmuş elmayı yiyen çocuksuz kadın Azerilere göre çocuk sahibi olabilir.⁽¹⁵⁸⁾ Sultan Velet, Hz. Muhammed'in verdiği ebedi hayat kaynağı elmaları anlatmaktadır.

İğdır, Kars ve Erzurum'da günün her saatinde rüya anlatılmaz. Bu inanç çok yaygındır. Akşam olup güneş battıktan sonra, rüyanın anlatılmasına uygun bir zaman değildir. "Akşamdır, Dar vakittir" denilir. Anlatılmak için ısrar var ise, rüyayı dinleyen "gün kuşluk yerine" der. Böylece, günün gündüz saati tercih edilmiş ve onda, bir hikmet aranmış olur.

Güneşin ve Ay'ın kutsal kabul edildiğini diğer Türk boylarında da görüyoruz. Gök Tanrı inanç sisteminde Güneş ve Ay sistemde kutsal kültler durumundadır. N. Diyarbakırlı "En önemli din adamının veya başrahibin yine Başbuğ olduğunu, O'na göğün oğlu manasını taşıyan Tanrı Kut da denildiğini öğreniyoruz", dedikten sonra "Hakan, her sabah çadırından çıkınca, eğilerek güneşi selamlar, akşam da aynı hareketi ay'a karşı yapar. Dini törenlerde ise, yüzünü daima kuzeye çevirirdi. Avul'daki çadırda bir tapınak bulunur ve her yıl başında, en önemli yirmidört topluluğun Başbuğlarının iştiraki ile, burada büyük bir ayin yapılır" demektedir.⁽¹⁵⁹⁾

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da halk Güneş ve Ay'a bir takım kutsiyetler atfetmektedir. Alevî Dedesi Gündüz Cevahir'den aldığımız bilgilere göre, Tunceli'de bazı sabahlar erkenden güneşe karşı ibadet edilir. Erken uyanan Tunceli'li güneşe karşı durur ve dua etmeye başlar. İbadet tazim dışarıda ayak üstü veya diz çökülerek yapılır. İbadetle günahların affı için dua edilir. Zara'da ise güneşin doğuşu ve batışının seyredilmemesi gerektiği inancı vardır.⁽¹⁶⁰⁾ Karakoçan'da güneş batarken çocuğa ad verilmesi iyi sayılmaz.⁽¹⁶¹⁾

Kars'da güneşli günün güzelliğini inkar eden kimseye, "bu güneş sana gaim olur, gözüne dizine durur" denilerek, güneşin bir nimet olduğu açıklanmış olur. Alevi ve Bektaşî Türklerindeki bir inanca göre ise, Güneş Hz. Muhammed, ay ise Hz. Ali veya Güneş Hz. Ali, Ay da Hz. Muhammed'dir.

Gagauzlar, güneşi anası ve babası olan canlı varlık olarak düşünür. Güneş ve ay'ı gök kubbenin fenerleri olarak kabul ederler.⁽¹⁶²⁾

Gagauzlar, yeni doğmuş ay'ı gördükleri zaman bereket olması için kırlara bakarlar, servet olsun diye, ellerinde altın tutarlar.⁽¹⁶³⁾ Doğu ve Güneydoğuda, yeni doğan ay'ı gören kimse, uğurlu olduğuna inandığı kimsenin, yüzüne bakar veya var ise, parmağındaki yüzüğe bakar ona dokunur. Böylece işlerinin o ay içinde, iyi ve bereketli olacağına inanır. Yüzüne bakıldığı halde, o ay uğur getirmeyen kişi adeta bundan mesul tutulur. Bu esnada "Ay'a baktım Amenna Amentübillla, ne güzel Ay Maşallah" denir. Bazan da, uygun kişinin yüzüne bakılınca, "tu-tu-tu" tekerlemesi eklenir.

Bu uygulamada Ay'a kutsiyet atfetmenin yanı sıra, kişi oğlunun özünde, kişi ruhunda, bir güçün varlığına inanıldığı mesajı vardır. Ayrıca (tu-tu-tu) üçlemesi ile de, muhtemelen kötü ruhlardan korunmak istenilmiştir.

Tunceli'de, Ay hilal şeklinde iken dikilen fidanın tohumunun çürüyeceğine ve Ay dolun iken de yapılan hasatın bereketsiz olup kurtlanacağına inanılır. Çıldır'da yeni doğan Ay'a bakıp dilek tutan insanın, bir ihlas duası okuması halinde dileğinin kabul olacağına inanılır.

156. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 181.

157. Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, s. 32-33.

158. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 11.

159. N. Diyarbakırlı, a.g.e., s. 62.

160. İ. Hakkı Acar, a.g.e., s. 165.

161. Muhyettin Boydaş, Her Yönüyle Karakoçan Tarihi, F.Ü. Fen-Edebiyat Fak. Lisans Tezi, Elazığ 1989, s. 18.

162. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 44; B.A. Manof, a.g.e., s. 61-62.

163. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 44;

b. YILDIZLAR

Yıldızlar da Ay ve Gün gibi birer koruyucu iye idi. Onlar da, Gün'ün çekildiği anda, yer yüzüne, Tanrı'nın insan oğluna gönderdiği ışığı bildirmekteydi.⁽¹⁶⁴⁾ O yüzden çadırın ortası, tepe noktasında delik bırakılır ve karanlıkların içinde iyiliği taşıyan **ışık, Tendük** adı verilen bu yerden içeri dolardı. Ay gibi, yıldızlar da Kişioğlu için aynı rolü oynayan varlıklardı. Güneybatı Anadolu'nun **Tombak** ev olarak bilinen çadırlarının tepe noktasında yuvarlak bir **ayna** var iken, **Tuva Türklerinde Yıldız Taşı** ile yağmur yağdırılırdı.

Azerbaycan'da "**Batı Yıldız**"ını gören şahıs şanslı kabul edilir.⁽¹⁶⁵⁾ Doğu Anadolu'da yıldızı kayan kimsenin, öleceğine inanılır ve **kayan yıldızı** gören kimse "**Yıldız'ım yerinde**" der. Bu inanç, Azerbaycan'da da vardır. Yıldızı kayanın ömrünün biteceğine inanılır.⁽¹⁶⁶⁾

Gagauzlarda her insanın bir yıldızının olduğuna, insan öldüğü zaman, yıldızının yere düştüğüne inanılır.⁽¹⁶⁷⁾ İnsanların yıldızlarının olduğuna, yıldızın kaymasına şahit olan kişinin o anda bir kimsenin öldüğüne inandığına, ölen kimsenin kendisi olmaması için "**Yıldızım Yerinde**" diye tekrarlandığına ve bazanda "**tu-tu-tu**" dediğine Azerbaycan gibi Doğu **Anadolu**'da da şahit olmaktadır.⁽¹⁶⁸⁾ Azerbaycan'da "**Baht Yıldızı'nı**" görenin şanslı olacağına inanılır.⁽¹⁶⁹⁾ **Silvan**'da Yıldız sayısının insan sayısına eşit olduğu inancı vardır.⁽¹⁷⁰⁾

Gagauzlar'da **gök gürlemesi Aziz İlyas**'ın arabasının gürültüsüdür.⁽¹⁷¹⁾ **Kuzey Irak**'da; Güneş'e Ay'a, ve Yıldız'lara küfredilmez, hakaret edilmez.⁽¹⁷²⁾ **Gagauzlar** aya karşı işemezler.⁽¹⁷³⁾ **Kars** yöresinde de aya karşı işenilmez.⁽¹⁷⁴⁾

164. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II., s. 180.

165. Azad Nebiyev, *Nağmeler* s. 17.

166. Azad Nebiyev, *a.g.e.*, *a.g.y.*

167. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 45.

168. Y. Kalafat, "Gök-Tanrı İnancından Günümüze Kadar Efsunlama", *T.D.T.D.*, s. 69, Eylül, 1992, s. 50-57.

169. Azad Nebiyev, *a.g.e.*, s. 64-65.

170. M. Yaşar Başçı, *a.g.e.*, s. 106.

171. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 45; B. A. Manof, *a.g.e.*, s. 64-65.

172. Kaynak Kişi *O.K.M. Ahmet*.

173. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 48.

174. Y. Kalafat, "Kars ve Yöresi Eski Türk İnançlarının İzleri", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1992, s. 33.

3. YERYÜZÜ İYELERİ

Yeryüzü iyeleri konu başlığımız münasebeti ile; Dağ, Kaya-Taş, Yer, Su iyeleri ile Ağaç/Orman/Bilki iyeleri'nin tanımlamaları üzerinde duracağız. Türk inanç yumağındaki yerlerini belirtmeye çalışacağız. İncelediğimiz bölgeden yaptığımız tesbitlerin, inanç sistemindeki yerlerini belirtirken, Türk Dünyası'nın muhtelif kesimlerinden de karşılaştırmalar yapacağız.

a. Dağ İyesi:

Dağ, yüksekliği itibariyle, Türkler tarafından, yeryüzünde Tanrı'ya en yakın nokta olarak tasavvur edilir. Dağın zirvesinde insan, kendini Tanrı'ya daha yakın hisseder ve öyle olduğuna inanır. Zira Türkler, Tanrı'yı yukarıda tasavvur eder. Bunun için de dağlar yükseklikleri nisbetinde "**ulu**" dur. Ululuğu erişilmezliği ile dikkati çeken ve Orta Asya Coğrafyasında, hayat tarzı üzerinde mühim rol oynayan dağlar, Türklerin saygı gösterdiği tabiat unsurlarından biridir.⁽¹⁷⁵⁾

Anadolu'daki "**Göz Dağı vermek**" tabiri Süleymaniye ve Kerkük'de de vardır.⁽¹⁷⁶⁾ Korkutmak anlamındaki bu tabir içinde geçen "**Dağ**" kelimesi sadece cismani büyüklüğü anlatmıyor. Bize göre, dağda sıradan olmayan bir güç, göze hitap eden ve korku da verebilen bir sırrın olduğu anlaşıyor. Ululuğu, erişilmezliği ile dikkati çeken dağlar, Türklerin büyük saygı gösterdiği tabiat unsurlarından biridir.⁽¹⁷⁷⁾ İncelediğimiz bölgenin, yüksek dağları, literatüre bu isimle geçmemiş olsalar da, halk dilinde "**ulu**" dururlar.⁽¹⁷⁸⁾ Bununla birlikte "dağ"ın her iki anlamdaki kullanımının aynı mahiyette olduğu konusunda ısrarlı değiliz.

Karaçay-Malkar Türkleri Elburus Dağına "Ebedilik" sıfatını yakıştırmıştır. Bu dağın himayesinde yaşayanlar da kutsanmış kabul edilirler. Tavbolat, Tovaslan, Tavbatur, Tavkul, Tassoltan gibi şahıs isimleri bu kutsiyetten kaynaklanmaktadır.⁽¹⁷⁹⁾ Doğu Anadolu'da Dağdaş, Dağlı, Dağhan gibi şahıs ve aile isimleri vardır.

175. B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 285; D.W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, s. 67.

176. Kaynak Kişi: *Tahsin Muhammet Ahmet*, Erbil, 1953 Doğumlu

177. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, İstanbul, 1971, II/285, D.W. Eberhard, *a.g.e.*, s. 67.

178. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 33.

179. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 313-319.

Türk boyları arasındaki, Dağ'a atfedilen kutsiyet, **Karaim Türklerinde** olduğu gibi, Doğu ve Güneydoğuda da yaşamaktadır. **Tunceli'de Alevi Zaza Türkler, Düzgün Dağı'na** dönerek ona yükünür, dilekte bulunurlar.⁽¹⁸⁰⁾ Divriği yöresinde; **Fıdıl Dağı'na**, çocuk isteyen anneler ziyarete giderler.⁽¹⁸¹⁾ **Ovacık'da Munzur Baba, Yel Baba, Kandil Baba** gibi dağlar kutsal kabul edilmiş dağlardır.⁽¹⁸²⁾

Karay masallarında, hikayelerinde, şarkı ve türkülerinde, çoğu kez yiğit ve gurbüz pehlivanlar övülür, **Türük** adlı yedi başlı ejderhaya karşı, onların savaşları anlatılır. Kahraman, ejderin altı başını keser, **yedinci başını** kesmekten imtina eder.⁽¹⁸³⁾ Türük kelimesinin Türk karşılığı da kullanıldığı bilinmektedir.⁽¹⁸⁴⁾ Türk'ün kutsal bir tepeye isim olabildiği izah edilmişti. Bu izahtan sonra bize göre Türk; dini bir cemaatin ismi, yaşanan bir şeriat türü, kutsallığı kabul edilmiş bir zümre, bir takım hasletler içeren bir varlıktır.

Karaimler, yemek yemeden ve su içmeden önce ve sonra ezbere bazı dualar okurlarken yüzlerini **Siyon Dağı'na** döndürürler.⁽¹⁸⁵⁾ Kaşgarlı'ya göre bütün Karaimlerin ölüm döşeginde **tövbekar olmak** için yaptıkları duaların hepsi Türkçedir.⁽¹⁸⁶⁾

Uygurların menşei efsanesinde, Tepegözün karnı şişen bir dağdan türediği anlatılmaktadır.⁽¹⁸⁷⁾ **Karağaslar'da, Dağ eri (Dağ sahibi)** adında bir iye vardır. Bunun adı **Boyanay** veya **baralak'dır**.⁽¹⁸⁸⁾ **Uygurlar'ın Kut Dağı'nı** Çinliler hile ile parçalayınca kuraklık başlamıştı.⁽¹⁸⁹⁾ Anadolu'nun bir çok yerinde **Yağmur duası** için **su kenarları** ve **yüksek dağ tepeleri** seçilir.

180. Haydar Işık, *Dersimli Memik Ağa*..... s. 676.

181. K. Özen, "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri İsmili Esere Dair, T.D.A., Ekim, 1991, s. 74.

182. E. Zekiogulları, *Türk Tarih ve Kültür Bütünlüğü İçerisinde Tunceli, Elazığ*, 1989, F.Ü.Ed.Fak. Tarih Bölümü Lisans Tezi.

183. Ş. Şapşaloğlu, "Kırım Karai Türkleri", *Türk Yılı*, Ankara, 1928, I/106.

184. İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara, 1977, s. 24-29.

185. K. Rohner, a.g.e., p.44

186. M.A.Kaşgarlı, *Türk Hazar İmparatorluğu*, s. 17.

187. B. Ögel, *Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler, Uygurların Menşei Efsanesi*, Ankara, 1948, s. 20.

188. "Şamanizm" Maddesi *İslam Ansiklopedisi*, s. 328.

189. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 145.

b. Taş ve Kaya İyesi:

Tabiatla mevcut şekiller arasında taş ve kayalar, Türklerin muhtelif fonksiyonlar kazandırmak suretiyle inanç yumağına kattığı unsurlardandır. Bunlar arasında, **"Yada Taşı"** diye adlandırılan bir cins taş, Türk hayatında uzun asırlar, olağanüstü nitelikleri ile yaşamıştır.⁽¹⁹⁰⁾ Yada Taşı ile ilgili **Kaşgarlı Mahmut**, daha XI. yüzyılda, şu malumatı vermektedir. "Ben, bunu Yağma ülkesinde gördüm, orada bir yangın olmuştu, mevsim yazdı. O sıcakta kar yağdırıldı ve **Ulu Tanrı'nın** izniyle yangın söndürüldü."⁽¹⁹¹⁾

Eski Türkler bu taş ile birçok iş yaparlardı. **Yağmur ve kar yağdırmak, havayı değiştirmek** gibi çeşitli işleri için bu taş kullanılmaktaydı.⁽¹⁹²⁾

Musul ve Erbil arasında, **Kırmanç ve Türkmenlerin** sarılık tedavisi için gittikleri ziyaretlerden birisi de **Eshabı Karadır**. Burası halkın, diğer dilekleri için de ziyaret edilir, muradı olanlar burada kurban keserlerdi. Burası ile ilgili bir anlatıma göre; karpuz çalan birisinin burada karpuzu ve bıçağı taş olmuştur.⁽¹⁹³⁾ Doğu Anadolu'da da yasağı ihlal sonucu taş kesilme motifine sık rastlanılmaktadır. **Bitlis'te Altan Kalbur** denilen tepeden yuvarlanan taşların gazaba uğramış hayvanlar olduğuna inanılır. **Taş** kesilen bu hayvanlardan at'ın etrafında **yedi defa dönülür**, niyetliler bu sırada yerden gelen bir ses duyarlarsa, niyetlerinin olacağına inanırlar.⁽¹⁹⁴⁾ Taşlar ve taş kesilme ile ilgili inanma ve anlatımlar, Anadolu'nun bir çok yerinde var iken.⁽¹⁹⁵⁾ aynı şeyler Kuzey Irak'ın Türkmen ve Kırmançları arasında da yaygındır. Halk, Erbil'deki **Üzeyir Peygamberi**, yel ve romatizma hastalıkları için ziyaret etmektedir. Burada türbenin kapısının önünde bir **taş** vardır, hasta sırtını bu taşaya dayar, muradı oluncâ **kurban keser** veya **şeker dağıtır**.⁽¹⁹⁶⁾

Ağırnas'da Alkarısı'ndan bebek ve annesinin korunması için yapılan kırklamada **kırk ufak taş** toplanır ve kırklanır.

190. Bu Taş, Türklerin ulu Tanrısı Tarafından Türklerin, Ulu Alasına Verilmişti. A.İnan, *Şamanizm*, s. 60.

191. Kaşgarlı Mahmut, *Divan Lügat-it Türk Trc. B. Atalay*, Ankara, 1986, III/3

192. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 36.

193. Kaynak Kişi, T.A., Ahmet.

194. Yaşar Kalafat, a.g.e., s. 82; Cumhuriyetin Ellinci Yılında Diyarbakır, 1973 yıllığı, İstanbul, 1973, s. 394-407; Ş. Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara, 1992, s. 103-111, Hamza Zülfiyar, *Bitlis ve Muş Yöresinde Halk Kültürü, Atatürk ve Kuvayı Milliye Hareketleri*, Ankara, 1992, s. 9-21.

195. H. Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, I.U.T.F.S.B., Ankara, 1974, s. 414.

196. Kaynak Kişi, K.A., Ahmet

c. Yer İyesi:

Türk inanç yapısında yer/yir, yani yeryüzü mühim bir mevkii işgal eder. Tengri'nin yarattığı **Kişioğlu**, mavi gök ile yağız yir (kara yir) arasındadır. Yer üzerinde "kişioğlu" yaratılmıştır. Gök gibi, o da, insanı koruyucu, besleyici bir karakter taşır. Aslında, Türk inancında, tüm yeryüzü ıduk değildir, fakat yeryüzünde ıduk olan ve onlara hayat verdiğine, onları koruduğuna inanılan ıduk yir ve sub'lar vardır. Koruyucu iye/ige/ıs kabul edilen sadece bunlardır. Köktürk yazıtlarındaki ifadelerden de bu durum açıkça anlaşılmaktadır.⁽¹⁹⁷⁾

Karai Mezhebinde; Kan, insan pisliği, kadınların aybaşı kanı ve temiz olmayan bütün cerahatlar mutlaka toprakla örtülmelidir.⁽¹⁹⁸⁾ Toprağın örtücü ve pislikleri kapatıcı rolü bilinmektedir. Pislik ise, Kara iyelerinin mekanı olarak izah edilmektedir.

Gregoryan Tanrıları arasında **Dragon**'lar, toprağın ürünlerini çaiian Ejderhalar ve Canavarlardır.⁽¹⁹⁹⁾ Gök Tanrı İnanç Sisteminde yeraltının karanlıklarını temsil eden **Erlik Han** kötü ruhlu fenalık yapan bir güçtür.⁽²⁰⁰⁾

İnsan hayatında, Cin'lerin de rolünün olduğu inancı vardır. Kerkük'te **Türkmenler** ve **Kırmançlar**'da gayri meskun yerlerin güvenli olmadığı inancı vardır.⁽²⁰¹⁾ Bu inancın Doğu Anadolu'da da yaygın olduğunu biliyoruz.⁽²⁰²⁾ **Bitlis**'te, **Hüsrev Paşa Çayı**'nın üzerindeki **Şeytan Pazarı Köprüsü** için bir dönem bu tür bir inanç vardı.

Gagauzlar sahipli yerlerin tılsımından korunmak için orada kurban keserler. Sahipli yerlerin sahiplerinden mücade almak için **Anadolu'da** o yerler için **kurban** kesilir.

197. Ötügen'i koruyan iyenin kaynaklarda açıkça belli olmamakla beraber varlığına dair görüşler için bk. S. Divitçioğlu, *Kök Türk*, İstanbul, 1987, s. 106; E. Esin, *Türk kozmolojisi*, İstanbul, 1979, s. 134; "Ölügen Yış Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar" *Atsız Armağanı*, İstanbul, 1976, s. 147-187.

198. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 205.

199. Saldalgian, II.S.731-732.

200. S. Divitçioğlu, *Kök Türkler*, s. 55-56.

201. Türk Adı Konusunda bkz., İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 24-29.

202. A. Koestler, a.g.e., s. 202.

Doğu Anadolu'da, mezara defin esnasında kürekle toprak atılırken, kürek, yere konulmadan el değiştirilmez. Bu uygulamada adeta yer'den icazet alınır. Azerbaycan'da ölen bir kimse için "**Toprağa emanet ettik**" denir. Toprak, ölü gibi kıymet verilen bir varlığın emanet edilebildiği önemsenen bir yerdir. Ölümün en günahkar insanı dahi "temizleyici" özelliği olduğuna inanılırken, bazı ölümler için "**onu yer de kabul etmez**" denilir. **Kerkük'de Kırmanç** ve **Türkmenler** defin esnasında orada bulunanların mezara **uç avuç toprak** atmalarının gerekli olduğuna inanırlar. Doğu Anadolu'da da mezar kapatılırken toprak atmanın sevap olduğuna inanılır. **Ağrı'da** yağmur dilenirken suya şehit mezarlarından alınmış toprak atılır, böylece yağmurun yağacağı umulur.

Sorgun'da damda "**kilit**" ile yapılmış büyüünün bozulması için anahtar **toprağa gömülür**, böylece toprağın yardımcı gücünden yararlanılması umulur. **Höllük**, Kuzey Irak Kırmanç ve Türkmenleri ile Doğu ve Güneydoğu'da bebeği pişikten korumak için kullanılan bir tür topraktır.

d. Yol İyesi

Türk inanç ve tasavvuruna göre, yeri kontrolleri altında tutan iyeler, daha çok geçilmesi güç olan sarp yollarda, dağ bellerinde ve geçitlerinde yaşardı.⁽²⁰³⁾ **Yakut Türkleri**, bunları "**aul iççite**" (yol iyesi) ve "**attuk iççite**" (geçit iyesi) gibi adlarla çağırır, onlara göre, bu iyeler, yolları ve geçitleri denetimleri altında tutardı. Dağ geçitlerinden ve dağ bellerinden geçen yolcular, buralarda bir kazaya, bir felakete uğramamak için, yol veya geçit iyelerinin gönüllerini hoş etmek amacıyla bir taş parçasını oraya bırakıp giderdi. Sibirya'da bu tür taşlardan oluşan kümeciklere rastlamak olağandır.⁽²⁰⁴⁾ Bu taş parçaları, oralardan geçenlerin, iyeler için bıraktıkları taşlardan başka bir şey değildir. Yolcu, bu saçıyı sunmakla yoldan veya geçitten, bir kazaya uğramadan, bir uğursuzlukla karşılaşmadan geçip gideceğine inanır.⁽²⁰⁵⁾

203. A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 66-84.

204. Ş. Buluç, "Şamanizm" *Türk Amacı*, İstanbul, 1942, s. 337.

205. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 39.

Türk inançlarında yer alan **Boz/Atlı Yol Tengrisi, Yol iyesi**, yolda sıkıntıya düşen, darda kalanların yardımına koşan bir varlıktır.⁽²⁰⁶⁾ Bu varlık İslamî devrede **Hızır Nebi** veya **Hızır-İlyas/Hidirellez** inancı ile de birleşmiş olarak yörede karşımıza çıkar⁽²⁰⁷⁾

Erbil ve Kerkük'de Kırmıncı ve Türkmen'ler yedi yol ağızına taş atmak suretiyle dileklerinin olup olmayacağını anlamaya çalışırlar. Cuma akşamından atılan taşlardan sonra cumadan çıkan cemaatin konuşmalarını dinler ve yorumlarlar.⁽²⁰⁸⁾ Yedi sayısının Türk inanç kültüründe belirgin bir yeri vardır. Yol kavşaklarına taş atılması yol iyesine verilen bir saç olabilir. Doğu Anadolu'da da, yol kavşaklarında, büyü yapma ve büyü bozma ile ilgili pratiklerden yararlanılır.

e. Su iyesi

Eski Türk inançlarında, yer gibi, su da bir iduk/mukaddes idi. Ancak bu kavramın içine coşkun akan bütün sular ve pınarlar dahil idi. Göktürk kitabelerinde "**Yir-sub sahipsiz kalmasın diye, Türk Tengrisi Kağanı, gönderdi**" denirken, kastedilen, idük Türk yurdu ve bütün iduk sularıdır.⁽²⁰⁹⁾

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da **kutsal sulardan** şifa umulmaktadır. Bu tür sular, çok kere bir yatır mezarı yanında olmaktadır. Bu su ve yatırların yanında aynı zamanda **bir, üç, yedi** veya **dokuz ağaç** bulunmaktadır. Halkın yapraklarına dahi dokunmadıkları bu ağaçlara, bazan **niyet çaputları** bağlanmaktadır.⁽²¹⁰⁾

Kuzey Irak, Kırmıncı ve Türkmenler ile Doğu Anadolu'da birçok yerde lohusalıkta bebeğin eşi **suya** atılır. Suyun koruyucu ve arındırıcı gücünün, eşi pislikten koruyacağına inanılır.

Doğu Anadolu'nun **Atmalı aşiretinde** çocuğu kırklarken bir kabın içerisine her gün **bir kaşık su** konur, bu su **kırk gün** biriktirilir. Kırk gün biriken su annesinin kucağında çıplak halde duran çocuğun başına kırkinci günü kalburdan dökülür.

206. A. Y. Ocak, *İslam Türk İnançlarında Hızır-İlyas Kültü*, Ankara, 1985.

207. Bkz. A. İnan, a.g.e., s. 132-134.

208. Kaynak Kişi T.M. Ahmet.

209. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II. s. 314-318.

210. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 43-81, v.d.

Ağırnas'da Anne ve Çocuğunun Alkarısından korunması için yapılan kırklamada **Çevrek Çayı**'ndan getirilmiş su kullanılır.

Yağmur duası için suya atılan şey, su iyesine verilmiş sembolik bir saçıdır. Keza yağmur duası için **Çepce Gelin** dolaştıran çocuklara verilen para, yiyecekler Gök Tanrı'ya, çocukların üzerine dökülen su ise, su iyesi için düşünülmüş **saçı**'lardır. Ağrı'da yağmur yağması için suya atılan şehit toprağı keza bir saçıdır.

Hazarlar ölülerini başlangıçta **su yataklarına** gömerlerdi, ölülerini **pınar başlarına** gömen Türk boyları da vardı. Gagauzlarda ölen defnedildikten sonra mezara **şarap** dökülür, şarap yoksa su dökülür. Mezara **kabir ateşini** söndüreceği inancından hareketle su dökülmesi Doğu Anadolu'da da vardır. **Adıyaman'da** ikinci evliliğini yapan erkek **zıfaf gecesi** ilk eşinin mezarını ziyaret edip mezara **su** döker, böylece onun ruhunun muzdarip olmayacağına inanılır. **Bitlis'te** cenaze çıktıktan sonra evdeki bütün sular dökülür. **Elazığ'da** cenaze evinde **su** kaynatılır ve dumanının eve dağılması sağlanır. **Bitlis'de** akan suların kazayı, belayı alıp götürdüğüne inanılır. Kuzey Irak **Kırmıncı** ve **Türkmenlerinde** cenaze evinin önünden geçen aile, evin eşiğinin önüne **su** döker. Erzurum'da kismetinin açılmasını isteyen kız kibleye karşı akan suyun borusuna güneş doğmadan önce bir çubuk sokar. Sorgunda damatı kitleyerek ona büyü yapmak istenince anahtar suya atılır veya toprağa gömülür. Ayrıca suyun veya toprağın büyüye karşı insanı koruyacağına inanılır. Azeri Türklerinde bekarlar **Hidirellezde** bir tas **suyun** içine yüzüklerini atarak **kismetlerini** tahmin ederler.

"**Gelin Hamamları**"nda dua ve ilahilerle gelinin başına dökülen sular, "**kudret hamamları**" ve "**tekin olmayan hamamlar**" su-iye ilişkileri itibarıyla anlamlı kabul edilebilir. Kerkük'de gelin, baba evinden çıkarken yanında su da bulundurur ve bu yörede suyun yeni eve bereket getireceğine inanılır.

Karaim Türk düşünlerinde Horon oynanırken gelinin ayağı ile vurması için bir tas su getirilir. Devrilen tas kapaklanır ise, gelinin ilk çocuğunun erkek olacağına inanılır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da gelin oğlan evinin eşiğinden girerken su dolu bir kabı devirmesi istenir böylece geleceklerinin aydınlık olacağına inanılır.

f. Ağaç / Orman / Bitki İyesi

Eski Türk inancında ağaç ve orman, insan hayatı üzerinde tesiri olan mukaddes varlıklardır.⁽²¹¹⁾ İnsanların onların iyelerini memnun ettikçe, daha mesut olacaklarına, bolluk ve berekete ulaşıp daha huzurlu yaşayacaklarına inanılırdı. Türklerin bu inancı Göktürk Çağı kitabelerinde kazanmıştır. Bu kitabelerde, Türkler'in **Ötüken Yış**'dan uzaklaşmaları halinde, başlarına türlü belaların geldiğine ve geleceğine, burada yaşarlarsa, huzur içinde ömür süreceklere, sıkıntıya düşmeyeceklerine işaret edilir.⁽²¹²⁾

Kırım Türkleri'nin bu ormanları "**Balta Tıymez**" kabul edip kutsal saymaları, Kırımda ulu çınarlara yükünmenin XIX. y.y.a kadar devam etmiş olması, uzun süren kuraklık dönemlerinde yağmur duası için **ulu ağaçların** altının seçilmiş olması, ayrıca **Ishak Sangari** ve eşinin mezarının Kırım'da saygı toplaması bize Karaim Türklerinde; Ağaç, Ata, Yağmur ve ölümle ilgili inançların eski Türk inançlarının izleri olarak yaşadıklarını göstermektedir. Bu tür pratiklere incelediğimiz bölgede de rastlamaktayız.

Kuzey Irak'taki kutsal su muhtevalı inançlar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki benzerlerinden farksızdır. **Süleymaniye'deki Şeyh İsa-Musa suyu**, çocuğu olmayan ailelerin, suyundan içtikleri kutsal bir mezardır. Bu mezarın önündeki büyük ağaçlara **Kırmanç** ve **Türkmenler** kutsiyet atfetmektedirler. Dalları dahi konulan bu ağaçların dallarına çaput bağlanmakta dileklerde bulunulmaktadır. Suyu kutsal kabul edilen Kerkük'deki **Baba Gulgul** mezarında Türkmen ve Kırmançlar daha ziyade cilt hastalıkları için şifa ararlar. Bu tür ziyaretlerde dallarına dahi dokunulmayan kutsal ağaçların "sahipli" olduğuna inanılır. Bu ağaçların dallarına bağlanan çaputlar ise, ziyarete yapılmış birer "**saçı**"dırlar.

Kuzey Irak Türkmen ve Kırmançları arasında eski Türk inanç sistemi Gök Tanrı dininin, kültlerinden olan **Ağaç kültü'nün** de izlerini görüyoruz. Selahattin kazası ile Saklaun arasında dağlık bölgede bir ağaç vardır. **Sere Suvare** adı ile bilinen bu ağaç yöreye

de adını vermiştir. Ağaç'ın içinde bir delik vardır. Ağacın içinden geçen ve çocuğu olmayanların çocuğunun olacağına inanılır. Çocuğu olanlar bu ağaca **yeşil bir çaput bağlarlar** ve kurban keserler. Şere suvare'nin suyu şifa için içilir ve suyunda yıkanılır. Ağaç kovuğundan çıkmanın Türk Mitolojisindeki yeri bilinirken, Doğu Anadolu'da da bu tür ağaç ve taşların varlığı tesbit edilmiştir. Bitlis Hizan'daki niyet taşı bunlardan biridir.

Kırım Karaylarında, kaledeki Karay Mezarlığında "**Balta Tıymez**" adı ile bilinen kutsal **ulu ağaçlara** halk elleyerek, alnını sürerek dua eder. Karaylar; güneş doğarken ağaçlar aydınlanırken, güneşin doğduğu yerlere yüzlerini sürerek özel şarkılı dualar okurlar. Bu ayinlerde daire çizerek tarzda hareket ederler.

Gregoryanlar "Sos (Gümüşlü Kavak) diye adlandırılan ağacın dallarının hareketinden, yapraklarının hışırtısından anlamlar çıkarmaktadırlar. Arnavir'de Sos Ağacı ile ilgili bir kült oluşmuştur. Gök Tanrı İnanç sisteminde Ağaç kültü önemli bir yer tutmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yılın muayyen zamanlarında belirli kutsal gecelerde bütün tabiatın ibadet ettiğine bu arada gövdeleri ile yere eğilen ağaçların da secde ettiğine inanılır.

Karaim Türkleri'nde gelin oğlan evine gelmeden evvel damadın evinin eşğine bir meşe ağacı dalı konulur. Kırım ve Karaim Türkleri meşe ağacını uğurlu sayarlar, **Çiftkale Mezarlığı'ndaki** ağaçları kutsal kabul ederler. Azeri Türkleri zifaktan evvel yedi veya **dokuz dallı bir ağacı** şeker ve meyvelerle süslerler. **Zara'da** mezar tahtası veya **mezar ağacı** suya atılır ise yağmurun yağacağına inanılır. Azeri Türkleri yedi taşı ipe bağlayıp suya atarlar ve bu yedi taşın ipini sahildeki **karaağaç** veya **fındık ağacına** bağlarlar.

4. EV-OC AK-OD/ATEŞ-AĞIL İYELERİ

Eski Türk inanç sisteminde, Ev, Ocak/Ateş ve Ağıl/Ahır'ın da iyeleri olduğuna inanılıyordu. Bu iyeleri, saçılar saçarak memnun etmek gibi birtakım dinî uygulamalar yapılıyordu. Sistemde yerlerini belirlemeye çalıştığımız bu inançların, incelemeye aldığımız bölgede halâ izleri devam etmektedir.

211. M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970, s. 65.

212. S. Buluç, "Şamanizm" *Türk Amacı*, s. 129.

a. Ev İyesi

Türkler arasında, içinde yaşadıkları, yatıp kalktıkları **çadırın** da **iyesi** olduğuna inanıldığına dair tesbitler vardır. Bu iyenin orada yaşayanları koruduğuna inanılır.⁽²¹³⁾ Yakut Türkleri çadır iyesi için kurban keser, kanını çadırın direğine sürerek **ev iyesinin** rızasını kazanırlardı.⁽²¹⁴⁾

Karaiyeler'de, **helaların** evlerin içinde yapılması caiz değildir. Helalar mutlaka meskenlerin dışında olmalıdır.⁽²¹⁵⁾ Bu husus bize göre ev iyesi ile ilgili olmalıdır. Kara iyelerin pis koku ve pis yerlerde olduğu ve bunların tekin sayılmadığı bilinmektedir. Ev iyesinin ise, ev halkını koruyan bir Ak iye olduğu, Ocağın/Hanenin kutsallığı ile de ilişkili olduğu bilinmektedir. Helaların evin dışında olması, iki iyenin bir arada olmamasının istenilmesinden midir? Helaların, evlerin dışında olması incelenilen bölgede bilhassa Doğu Anadolu'da adeta genel kaide iken, giderek yeni evlerde tuvaletler de evin içine girmeye başlamıştır.

Hazar Hakanı sefere çıkınca, **çadırın tepesine** altın bir **nar** takılırdı.⁽²¹⁶⁾ Bu inanç "**Kızıl Elma**" inancının⁽²¹⁷⁾ bir izahı olabilir. Bu ocağın kutsallığını gösteren ve ocağın uzağındaki Ata'nın ulaşmak istediği, en yüce hedef olarak gösterilmiştir. Elma aynı zamanda Türk şölenlerinde saç karakteri arzeder.

Ayrıca; "Kızın komşu evinde yatmasın, oğlan bazar aşısı tatmasın" atasözü Türk Göçebe töresindeki, bize göre ahlak anlayışını yansıtır. Bazar, aşiret Türkçesinde şehir demektir.

Gregoryanlar'da Sivri-Türk çadırı biçiminde kümbetli manastır ve kiliselerin yapılması.⁽²¹⁸⁾ Türk mimari tarzının izlerini yansıtmaktadır. Dinî mimaride sivri kubbe bir Türk stildir.⁽²¹⁹⁾ Bu stilin

gelişmesini bütün dönemleri itibarıyla Anadolu'da gözleyebiliyoruz.⁽²²⁰⁾ **Hazarlar**'ın toprak altında bulunan temelleri, onların yapılarının çember biçiminde kurulmuş olduklarını göstermektedir. Sovyet arkeologlarına göre, böyle yuvarlak yapılara ait temeller, Hazarların yaşadıkları toprakların her yanında ortaya çıkarılmıştır. Daha sonraki tarihlere ait temeller, dörtgenleşmiştir.⁽²²¹⁾

Sorgun'da, **Canfulaz/Koncaloz** diye bilinen Kara İye'nin evlere girmemesi için kapı ve pencere eşiklerine pancar konur, **pancar kokusunun** bu iye'den evleri koruduğuna inanılır.

Kuzey Irak'da **Kırmanç** ve **Türkmenler** kırkı çıkmamış çocuğu kara iyelerin zararından korumak için evin eşiklerinden dışarı çıkarmazlar. Bu uygulama Anadolu'nun birçok yerinde vardır.

Çemişgezek'de doğum esnasında **Alkarı**'sına rastlayan kadını Alkarısının fenalığından korumak için **evin eşik**inin dışına çıkarırlar tayı olan bir **at** getirerek hastanın baş ucunda bekletirler.

Gagauzlar'da olduğu gibi **Anadolu**'nun birçok yerinde, inşaatların bilhassa **ev** inşaatlarının temeline **kurban kanı** akıtılır. Temele pislemek en büyük hakarettir. Felaket getireceğine inanılır ve muhakkak temizletirilir.

Kaşgarlı'nın yaptığı aktarmaya göre, **Tevrat**'ın Tesniye bölümünde "Bu sözleri, eline bağladığın bir diğer işaretle simgeleyeceksin. Evinin kapısının üstüne kent kapılarına da koyacaksın bu şareti" (Tesniye, 4: 8-9) şeklinde geçen ayetler **Talmut**'a göre uygulandığında, ayin esnasında Yahudi erkeklerinin alınlarına astıkları **muska** (Parşömen üzerine yazılmış Tevrat'tan alınmış ayetler) ve Yahudi evlerinin kapılarında görünen "**EI**" kabartmalarının meydana getirmiştir. Bu tür işaretler tılsım, muska ve el niteliğindeki maddesel simgeler "**zazumalar**" Karailikte kesinlikle yasaktır. Karaylar bu töreleri **fetişizm (Putculuk)**, bâtıl itikad, büyücülük olarak kabul ederler.⁽²²²⁾

213. S. Buluç, a.g.e., s. 3, s. 127.

214. A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 41-46.

215. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 205.

216. El-Küfî, *Fütuḥ*, C. II., s. 241'den Zikreden; Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 69.

217. M. Sabri Koz, "Aşık Edebiyatımızda Kızıl Elma", III. M.T.F.K.B., "Çevresindekilere Göre Kızıl Elma" TFA, s. 181, Ağustos, 1964, s. 3500-3502; Yılmaz Elmas, "Kızıl Elma", TFA, s. 146, Eylül, 1961, s. 2510-2511; İ. Çetin, Kızıl Elma, Ankara, 1997.

218. Bkz. M. F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 924.

219. Bkz. Orhun Cemî Tuncer, "Anadolu Kümbetleri," 1. Selçuklu Dönemi, Ankara, 1986, s. 9.

220. Bkz. O. C. Tuncer, "Anadolu Selçuklu Kümbetlerinin Gelişimi ve Özellikleri", X.M.T.T.K., 1986, Ankara, 1986, s. 34.

221. A. Zajaczkowski; a.g.e., s. 58.

222. M. A. Kaşgarlı, *Türk Hazar İmparatorluğu*, s. 11.

Büyük kervansarayların, iş yerlerinin, evlerin kapı başlarında iyilikleri sağlamak, kötülükleri kovmak için ayetler asıldığı, yazıldığı bilinmektedir. Ayrıca insanlar için de muska yapıldığı muhtelif yerlere asıldığı görülmektedir. **Kars'da, Erzurum'da, G. Antep'de** kapılara takılı tek ve çift madeni "**el**" şeklinde kabartmalara sıkça rastlamaktayız. Bunlara din farkı gözetmeden bütün halk tarafından kullanılan tokmak gözü ile bakılmaktadır.

Ömerhanlı köyü'nde gelinin attan inmesi evin eşığının önünde yapılır. Anadolu'da evlenmek isteyen delikanlı babasının ayakkabı-larını **evin eşığına** çiviler. Bunun anlamı "**Ben de kendi ocağımı, eşığımı istiyorum**", demektir.

b. Ocak, Od/Ateş İyesi

Od, Ocak iye veya iyeleri, Türk hayatında önemli bir mevki işgal eder. Ergenekon'dan çıkmak için ateş yakıp demiri eriterek yeryüzüne çıkan Türkler,⁽²²³⁾ Kökü Gök Tanrı inancına dayanan bu mistik hatırayı günümüze kadar yaşatagelmışlerdir.

Kuzey Irak **Kırmanç ve Türkmenler'**inde Ocak kutsaldır.⁽²²⁴⁾ Ocak bütün Türk dünyasında olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Ana-dolu'da da kutsaldır.⁽²²⁵⁾ Gagauzlarda da aile ocağı kutsal kabul edilir ve ailenin reisi erkektir.⁽²²⁶⁾

Od-Ocak ilişkisi, Ocak-Ev ilişkileri ve Ocak-Şifa ilişkileri kendi içerisinde bir bütün oluşturur. **Azerbaycan'da, Dardağan (dağ dağan) Ocağı'**na çocuklar götürülür. Kara koyunun yünü ile çilek yaprağının tozu karıştırılıp ocağa atılarak şifa umulur.⁽²²⁷⁾ Anadolu ve Doğu Anadolu'da, şifasına inanılan binlerce Ocak vardır.⁽²²⁸⁾ Sorgun'un Ocaklı köyünde şeyhin ocağı vardır.⁽²²⁹⁾

Bayrak egemenlik sembolü iken, düğün alayında bayrağın ol-ması yeni kurulacak "**Ocak**"la, yeni bir egemenlik alanı mesajı vermektedir.

223. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.1; s. 597.

224. Y. Kalafat, "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançlarının İzleri", *a.g.e.c.*, s. 16.

225. Y. Kalafat, "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançlarının İzleri", s. 87-94.

226. H. Güngör, M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 26.

227. M. Süleymanlı, *Göç*..... s. 91.

228. Ayşe Duvarcı, "Halk Hekimliğinde Ocaklar" *Milli Folklor*, s. 7., Eylül 1991, s. 34-38.

229. D. Doğan, *Sorgun*..... s. 185.

Türklerde mukaddes kabul edilen "**Ocağın**" devamlılığının sağlanması küçük kardeşe görev olarak verilmiştir.

Erbil'in içerisindeki **Sultan Muzaffer**, her türlü dilek ve istek için Türkmen ve Kırmançlar tarafından ziyaret edilir, mezara taş ya-pıştırılır.⁽²³⁰⁾ Keza, halk, Erbil'deki Şeyh Muhammed Çulî'yi, çocuk isteği için ziyaret eder, mezara taş yapıştırır ve para bağlarlar.⁽²³¹⁾ Şimdi pek görülmemekle beraber, Kars'da, Van'da ve Erzurum'da yatır mezarlarına niyet tutulup, taş yapıştırıldığını, taşın yapışması halinde niyetin olacağına inanıldığını bizzat gözledik. Eski Türkler-de, çocuk sahibi olmak isteyenlerin, **elmali yerlerde, kutlu pınar başlarında, ata mezarlarında** yatması gerektiğine inanılır.⁽²³²⁾

Tercan'da⁽²³⁴⁾ çocuk için Kara Yakup⁽²³³⁾ **Divriği'de, Hasan Paşa Ocağı ile Fadıl Baba Ocağı'na Tortum'da, Güvit Ocağı'na** gidilir.⁽²³⁵⁾

Hazar Türkleri'nde Ata, ocak içerisinde, Hakan'ın millet içeri-sindeki kutsanmış halinin küçük boyutlu bir örneğidir. **Dereköy dü-ğünlerinde**, düğünün disiplinini sağlayan seçkin kimseye "**Ocak Başı**" denir.^(235/1)

Bayburt'ta, 1930'larda vefat eden **Alay Müftüsü Mehmet Hü-lusi Efendi** sarılık Ocağı olarak bilinir. Sağlığında müftü, özel tasla sarılık hastalarına aç karnına üç defa su verirdi ve bu yolla hasta-nın iyileşeceğine inanılırdı. Müftü öldükten sonra halk, onun meza-rını ziyaret yeri yapmıştır. Yakın zamana kadar mezarın etrafında annelerin hasta çocuklarını üç veya yedi defa dolaştırdıkları ve niyet sahiplerinin mezara mum yaktıkları ifade edilmektedir.

Kuzey Irak'da, Türkmen ve Kırmançlar, sağlıklarına kavuş-mak için, eski Türk inançlarının bir devamı niteliğinde olan ocakla-ra da gitmektedir. Kerkük'deki **Pasavan** ailesi **Sarılık Ocağı'dır**. Şuan ailede Fikret isimdeki zat Ocağı temsil etmektedir. Etkinlik Baba'nın oğluna **el vermesi** ile geçmiştir. Hasta ocağa iki çuvaldız

230. Kaynak Kişi, H. Nurettin.

231. Kaynak Kişi, H. Nurettin

232. A. inan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 160.

233. A. Küçük "Tercan ve Çevresindeki Adak Yerleri ile İlgili İnançlar", *II. M.T.F.K.B.*, Anka-ra, 1982, IV. 315-328.

234. K. Özen, "Divriği Yöresinde Ziyaretler Yoluyla Çocuk Sahibi Olma İnancı ve Diğer Uygu-lamalar", *Türk Folkloru*, s. 18, 1981, s. 22-27.

235. Z. Başar, *İçtimai Adetlerimiz, İnançlarımız ve Erzurum İlinde Ziyaret Yerleri*, Anka-ra, 1972, s. 215.

235/1 M. Erdem Dereköy, Ankara Üniversitesi T.T.C. Fak. Antropoliji Bl. Lisans Tezi 1973.

ve bir tasla gelir. **Ocak**'ta, tasa su konur. Ocaklı, suya yedi defa Yasin okur, aileden birisi çuvaldızı suya sokar, çıkarır çuvaldızın suyunu hastanın alnına "**tu-tu-tu**" diyerek sürer. Bu tasın suyu, hastanın evinin etrafına "**tu-tu-tu**" diyerek dökülür, hastanın iyileşeceğine inanılır.⁽²³⁶⁾ Kuzey Irak'da Türkmen ve Kırmancılar **Al Karısı/Al Aparlar**'dan korunmak için ateş yakarlar. Havan döverler, yastığın altına **Kur'an-ı Kerim** ve **bıçak** koyarlar, kırklı kadının boynuna **siyah boncuk** takarlar.⁽²³⁷⁾ Ocak'dan **koruyucu muska** alırlar.

Ateş'in ve Deniz'in eski Türk inancındaki yerini biliyoruz.⁽²³⁸⁾ Ayrıca Gök Tanrı inancındaki kara iyeleri kovmak için **ürkütücü sesler** çıkarıldığı da Doğu Anadolu'da görülmektedir. Bölgede Güneş tutulduğu zaman halk, bilhassa çocuklar **teneke çalar**, erkekler havaya ateş ederler.⁽²³⁹⁾

Kuzey Irak'da, Türkmen ve Kırmancıların çekindikleri diğer bir iye de **Feriştah**'dır. Feriştah bir tür "**Pir**" dir. Veya bir kılığında görünür. Feriştah, belirli evlerde görülür. Daha ziyade, halkı müte-deyyin olan hanelerde rastlanır. Evin halkına dokunmaz. Ancak bu **insanlar sarhoş**, veya **gusulsüz** dolaşırlarsa onları çarpabilir. Daha ziyade eski tip tarihi evlerde görülür.⁽²⁴⁰⁾

Berzenci-Süleymaniye arasında **Erbad**'ın çıkışında "**Feris-de-Ecinde**" diye bilinen bir iye vardır. Bunu gören kimse besmele okur ve üç defa "**tu-tu-tu**" der.⁽²⁴¹⁾ Sistematiğimizde kara iyeler arasında yer verebileceğimiz ferişde-i Ecinde'nin (muhtemel cinlerin Feriştahı) benzerlerini, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da tes-bit edip fonksiyonlarını belirlemekteyiz.⁽²⁴²⁾

236. Kaynak kişi; **M. İsmail Posvan**

237. Kaynak kişi; **M. İsmail Posvan**.

238. A. Temir, "**Türkçe Kül Tigin ve Mogolca Od Çiğın Adları ile İlgili Tartışmalar Üzerine**" **Şükrü Elçin Armağanı**, Ankara 1983, s. 293-299.

239. Y. Kalafat, **Doğu Anadolu'da eski Türk inançlarının İzleri** s. 29-31.

240. Kaynak kişi; **M. İsmail Posvan**.

241. Kaynak kişi; **P.R. Tütüncü**.

242. Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk inançlarının İzleri**, s. 25-57, "**Kars ve Yöresinde Eski Türk inançlarının İzleri**" a.g.y.e., s. 21.

243. Kaynak kişi; **H. Nurettin**, 1964 Erbil Doğumlu.

Erbil'deki Türkmen ve Kırmancıların ziyaret ettikleri **Keko/ Kaka Berzinci**, delilerin bağlandığı bir **Şeyh Ocağı**'dır. Ziyaretçilerin armağan getirdikleri bu ocağa, deli hastalar bağlanır. Bu **Ocak'dan icazet alan** müritler keramet sahibi olurlar. Ocak'ta Şeyhin mezarı vardır.⁽²⁴³⁾ Anadolu'nun birçok yerinde özellikle Doğu Anadolu'da yatıra hasta bağlamak suretiyle tedavi yöntemi vardır. Bilhassa yaramaz çocuklara, bu dinî pratik uygulanır.⁽²⁴⁴⁾ Bize göre kişiöğlü hasta olan ruhunu, güçlü olduğuna inanılan yatıra bağlayarak, teslim etmektedir. Benzeri tedavi şeklini İslam Öncesi Türk inançlarında da görmekteyiz.⁽²⁴⁵⁾ Bitlis'te uzun yıllardır süregelen bir inanç var; halk akli dengesi yerinde olmayan, veya yaramazlıklarından şikayet ettikleri çocuklarını "**Şeyhül-Garip**" yatırına getirip zincirliyor ve çocuğun iyileşeceğine inanıyorlar.

Altaylar ve Yakutlar'da olduğu gibi Gagauzlar'da da iki çeşit ateş vardı. Altaylar ve Yakutlar mukaddes **ateşe "ayıout"**, Rus Ateşine "nuçça eteş" demektedirler. Gagauzlar ateşi canlı ve cansız ateş diye ayırmaktadırlar. Cansız ateşle oynamak doğru değildir. Oynayan çocuklar sidikli olurlar, cansız ateş kötü ruhları kovmak için kullanılır. Gün battıktan sonra hiç kimse evden ateş vermez. Yukarıda belirtildiği gibi lohusa odasının eşiğinin önüne ateş konur, eşiği geçecek kişinin **ateşten atlaması** istenir.⁽²⁴⁶⁾ Ateşle oynayan çocuğun gece altını ıslatacağı inancı Doğu Anadolu'da da vardır.⁽²⁴⁷⁾ Al Karısından korunmak için Ateş'in koruyucu gücünden yararlanma inancı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da vardır. Keza gün battıktan sonra evin eşiğinden dışarıya Ateş'in çıkarılmayacağı inancı Doğu Anadolu'da da yaygındır.⁽²⁴⁸⁾

Kara ve Ak İyel+er'in etkin oldukları alanlar (evde, ağılda) ve fonksiyonları (çocuğu, anneyi veya aileyi koruma gibi) kesin sınırlarla ayrılmış görülmemektedir. Bu sebeble irdelenmelerinden de alan kaymaları olabilmektedir.

244. "Bitlis'te, Şeyh-ül-Garip Yatırı-Keremeti Zincirinden Menkul" **Tempo**, s. 15, 8-14 Nisan, 1990, s. 38-39; Ayrıca Huykesen Baba ve Huykesen Tepe için k. bkz., Z. Başer, a.g.e.,

245. Bkz. A. Yaşar Ocak, **Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri**, Ankara, 1984, s. 32.

246. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.c., s. 47, A.B. Manof, a.g.e., s. 66.

247. Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk inançlarının İzleri**, s. 48-50.

248. Y. Kalafat a.g.e., s. 52-54.

Su, Taş, Yol iyeleri ile olduğu gibi, ateş iyesi ile ilgili inançları da Kuzey Irak'ta tesbit ettik. **Kerkük'deki İmam Ebun ile Eb Ölük**'ün mezarından geceleri **nur** çıktığına inanılır. Buraya; çocuğu olmayanlar gelmekte ve üç taşı üst üste koyup parmaklarını bu taşlara basmaktadırlar. **Ateş Babası** diye bilinen bu yatırda, taşlar dönerse, niyetlerinin olacağına inanılır.⁽²⁴⁹⁾

Türk mitolojisinde, yatır mezarlarından ışık çıkışı ve ışıktan meydana gelmiş olma motifi bilinirken, Ateş Babası ismi de anlamlıdır. Baba isminin yatır isimleri ile birlikte geçmesi Türk kültüründe bir kot olarak kabul edilebilir.⁽²⁵⁰⁾

Karaim Türkleri'nde olduğu gibi Elazığ'da da düğünde tepsi üzerinde **mumlar** yakılır. Doğu Anadolu'da bilhassa Erzurum'da çeyiz sandığına **mum** da koyarlar. **Karay Türkleri**'nde düğün güzergahı üzerinde **meşaleler** yakılır.

Elazığ'da Tavşan bacağı ile sobanın külünün temizlenmesine mecbur edilen temizlikçi kadın, tepki gösterir. O'nun inancına göre, **kutsal** olan **ateşe**, o hayvanın ayağı yaklaştırılmamalıdır.

Gregoryan inançlarında da **tavşan** uğursuzdur.⁽²⁵¹⁾ **Tunceli**'de Alevi inancı **Tavşan**'ı hayırsız ve vefasız bir hayvan olarak nitelendirir.⁽²⁵²⁾ Orta Asya Şamanistleri Tavşan'a **koza** derler ve onunla ilgili ongun'a da "**Kozan Töz**" derler.⁽²⁵³⁾ Sibiry Şamanları'nın inancında Tavşan "**Koşucu**" olarak nitelendirilir.⁽²⁵⁴⁾ Tavşan Bektaşiler'de dokunulmayan hayvanlardandır.⁽²⁵⁵⁾

Bitlis'te "Hatre Geceleri"nde damlarda ateş yakılarak sağlık ve bereket dilenilir.⁽²⁵⁶⁾ Gagauzlar da ateş dumanı Ocaktan dosdoğru çıkar ise, yağmur yağacağına inanılır. **Zara'da ocağın külü** ocağın dışına taşarsa yağmurun yağacağı inancı vardır.⁽²⁵⁷⁾ Gagauz Türkleri,

Ortodoks olmadan evvel **ateşe sitayiş** ederlerdi. Hala Gagauzlar da ateşe saygılı davranılmaktadır.⁽²⁵⁸⁾

Sarıkamış'ta, genç kızlar kismellerini belirlemek için fal baktırırlarken, su ve nişan yüzüğünün yanı sıra **Ocak**'tan yeni alınmış **kül** kullanırlar.⁽²⁵⁹⁾

Orta Kafkasya'da defini takip eden üç gece mezarda **ateş** yakılır. Bu uygulama **Aras Vadisi**'nde de vardır. **Kuzey Irak**'daki bazı aşiretlerde kullanılan eşyalar yas sonunda, temizlenir veya yakılır. Yakma bir anlamda temizlemedir.

Gagauzlarda, Albastı'nın zararından lohusayı korumak için evin eşiğinin önüne kor halinde **ateş** konur. **Gagauzlar**'da ölen kimsenin hortlayarak Vampir olmaması için, mezara götürülmeden evvel kuvvetli bir **ateşin** altından geçirilir. Ayrıca Gagauzlarda **Tılsımlı** tabir ettikleri sahipli, tekin olmayan yerlerde geceleri kendiliğinden **ateş** yanabildiğine inanılır. Bu tesbit bize Doğu Anadolu'nun birçok yerinde mezarından **ışık** veya **nur** saçan yatırları hatırlatıyor.

Pir türünden bazı şahısların, şifa verici özelliklerinden kaynaklanan "**Sarılık Ocağı**" türünden Ocaklar ile, ateşin, paklayıcılık ve koruyuculuk gibi fonksiyonlarından şifa vericiliği kaynaklanan ocak iyesi, bazı ortak yanları olmalarına rağmen, aynı şeyler değildir. Ayrıca; kutsal kabul edilen bazı ocak türünden mekanların ışık saçmaları ile, ocak ateşinin; külü, dumanı, alevleri, isi gibi, çıkarmakta olduğu ışığında da hikmetlerin aranılması, yatır ışıklarından farklı şeylerdir.

c. Ağıl İyesi

Kişioğlunun nazarındaki Kara İyeler insana zarar verebildiği gibi, eve anbara, hayvanları ile birlikte ağıla da zarar verebilir. Al Karısı at binmesini çok sever. Geceleri ahırlarda bağlı atları çözüp, sabaha kadar ağılda onlara biner. Bu konuda Al Karısı anlatılırken geniş bilgi verilmiştir. Ev ve anbarı olduğu gibi, ağılları da kara iyelerden koruyan, bir kısım Ak iyeleri celbeden kuvveler ve dini yaptırımlar vardır.

249. Kaynak kişi; **P.R. Tütüncü**

250. M. Cumhur, "Evliya Çelebi'ye Göre Tunceli'nin Bazı İlçeleri ve Anadolu Babaları" **Sultan Baba ve Köroğlu Sempozyumu**, Elazığ, 1987, s. 9-13 "Baba" Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1961, s. 165-166; A. Güzel, S.K. Seferoğlu, "Türk Milli Kültüründe Babalar" **Erol Güngör İçin**, Ankara, 1988, s. 51-79.

251. F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 924.

252. N. Sevgen, **Zazalar ve Kızılbaşlar**, İstanbul, 1946, s. 290. (Basılmamış)

253. A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. 46.

254. B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, C.1, s. 21.

255. Bedri Noyan, "Bektaşilikte Dokunulmayan Hayvanlar", **TFD**, s. 274, Ekim, 1972, s. 6439.

256. H. Zülfiyar, a.g.e., 84

257. K. Özen, a.g.e., 27

258. H. Güngör, a.g.e 49

259. Yaşar Kalafat a.g.e

Eski Türk hayatında, koyun ve at besleme önemli bir yer tutardı. Çobanların ve sürülerinin de koruyucu iyelerinin olduğuna inanılıyordu. Günümüze kadar sürüp gelen bu inançların, incelediğimiz bölgeden; Nahçıvan, Tebriz, Doğu Anadolu ve Irak Türkleri arasında izlerini bulabildik. Volga Türkleri arasında, bu iyenin adı Abzar Öyesi idi. Evin sahibi, yapacağı bir takım saçılarla bu iyei memnun ederek, sürülerinin korunduğuna inanırdı.

Doğu Anadolu'da sürünün korunması, malın hayrı ve bereketi için kurban kesilir, fitre ve zekatın dışında, sadakasının da verildiği olurdu. Eskiden 60-70 yıl evvel ise, süt saçı edilerek, ateşe ve toprağa süt serpilirdi. Ayrıca her evin olduğu gibi Doğu Anadolu ve Irak Türkleri arasında, ahırların da koruyucu Taçlı Yılan'ları olduğuna inanılırdı. Diyarbakır'da bağları koruyan yılanların varlığına halâ inanılmaktadır.

5. KİŞİOĞLU APA/ATA-ARVAK/ARBAK(RUH)

Eski Türk İnanç sisteminde kişioglunun ruhundan güç alan bir kuvvesi vardı. Kişiye, yaşa ve cinsiyete göre değişen bu güç, ölümden sonra da devam ediyordu. Bu, Atalarda Ata Ruhı olarak biliniyor ve taşıdığı kuvvenin gücü ve mahiyeti de değişiyorlardı.

a. Kişioğlu

Karaylarda ruhla temas kurulabileceğine ve normal halde elde edilmeyen bazı şeylerin büyü yolu ile elde edilebileceğine inanılır. Gerek ruh çağırma ve gerekse büyü için Karayların pek çok sihirli formülleri vardır.⁽²⁶⁰⁾ Karailikte, ruhun ölümsüzlüğü ve tenasüh inancının da iddiaları vardır. Ölen birinin ruhunun yeni doğan birine geçebileceğine inanılır.⁽²⁶¹⁾

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, çocuklara dedelerinin isimlerinin verilmesi sadece hatıralarının devam etmesi isteğinden değildir. Dedenin veya ismi verilen şahsın, seçkin kabul edilen vasıfları-

nın da, bu yeni bebekte yaşayacağına inanılır. Nitekim Hakan, Komutan ve Bilginlerin isimlerinin çocuklara verilmesi ile çocukların da öyle olabileceklerine inanılırdı. Ay Doğdu, Ay Kulluğ, Ayas, Budak, Cüneyt oğlu Kurt Hasan, Uygur Alp, Timur Taş, Teke oğlu Osman, Sungur, Şeytan Kulu, Teke⁽²⁶²⁾ gibi isimler tarihimizde Paşa, Bey veya seçkin insan isimleri iken, bunların büyük bir kısmı Doğu ve Güneydoğu'da çocuklarda yaşamaktadır.

Yatırların isminin çocuklara verilmesi, onların ruhlarının çocuklarda yaşayacakları anlamına gelmez. Bu uygulama daha ziyade, çocuğun kazanılmasında yatırın yardımcı olması içindir. Bununla beraber Adana'da Bulut Dede yatırına davalılar duruşmadan evvel bir giysilerini götürürler, türbede bir süre kalır, duruşmaya bu giysiyi giyerek giderler. Böylece davayı kazanacaklarına inanırlar. Bu uygulamada yatırın ruhunun giysi ile birlikte duruşma salonuna girebileceği inancı vardır.⁽²⁶³⁾

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çok yaygın olan **Hıdır/Hızır**, geçmişte yaşamış iken, hala zaman zaman halk arasında görünüp bereket dağıtan bir velidir.⁽²⁶⁴⁾

XVII. Yüzyılın başlarında, **Karaçay Türkleri** vatanlarını korumak için "**Marca**" adlı kutsal ruhun, düşmana karşı kendilerine güç verdiğine inanırlardı.⁽²⁶⁵⁾ Karaçaylar İslamiyete XVIII. Yüzyılda girmişlerken, 1915'de Sarıkamış'ın Hozat köyündeki kutsal kabul edilen Ağbaba tepesinden inen yeşil sarıklıların Rus saldırısı karşısında Müslüman Türk halkına yardım ettiğine inanılır. Bu tesbitlerde de görüldüğü gibi halk, ölmeyen ruhun tekrar gelebildiğine inanmaktadır. Karaylar'da olduğu gibi bütün inanışlar ruhun yeni cesellere girişine misal teşkil etmemekle beraber ruhun ölümsüzlüğü ve tekrar bu dünyaya dönebileceğini göstermektedir.

262. *Solak-Zade Tarihi*, (Haz. Dr. Vahit Çabak), C.1, Ankara, 1989, s. 19.

263. *Abdullah Kaçar, Çukurova Evliyalari*, Adana, 1990, s. 18-19.

264. *A. İnan, Eski Türk Dini Tarihi*, s. 132-134; Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 40.

265. *U. Tavkul, a.g.e.*, s. 46.

260. *Ş. Kuzgun, a.g.e.*, s. 233.

261. *Ş. Kuzgun, a.g.e.*, s. 196.

Karay masallarının başında bulunan ve Karay'ca "Yumak Baş" denilen tekerleme vardır. Bu tekerleme şöyledir: "Zaman zaman ekeçde, Pire berber ekeçde, devede leke ekeçde, Susgar natır iken de, men on yaşında iken, babam beşikte bala ikende, men babamın beşşişini tıngır mıngır tepretkende."⁽²⁶⁶⁾ Anadolu masallarındaki "Ben Dedemin beşşişini tıngır mıngır salları iken" tekerlemesinde olduğu gibi torunun dedenin beşşişini sallayabilmesi, dedenin ruhunun torunun cismine girmesi ile mi mümkündür? Bu tekerleme olmayacak şeyi gösterir.

Karaylar vücudun bazı uzuvlarının titremesinden, gelecek ile ilgili haber çıkarırlar. Bu tür bilgilerin toplandığı "**Sekirme Yoraları**" isimli kehanet kitapları vardır. Buna göre bir insanın **sol** ayağının budu titrerse, o insanın iyi bir yolculuk yapacağına, **sağ** ayağının budu titrerse o insanın sevindirici bir şey ile karşılaşacağına inanılır.⁽²⁶⁷⁾

Bu tür inançlar Doğu Anadolu'da da vardır. **Sağ** elinin avuç içi kaşınan kimseye para geleceğine, **sol** elindeki kaşınırsa para gideceğine inanılır. Kipriğine bir şey yapışan insan ile, tırnağına beyaz leke düşen insana, hediye geleceğine inanılır. Yüzünün **sağ** tarafı yanan kimsenin lehinde **sol** tarafı bu şekilde olanın aleyhinde konuşulduğuna inanılır. Gözleri dalgın dalgın bakan kimsenin yolculuğa çıkacağına yorumlanır. Kişioğlunun bizzat kendisinden kaynaklanan bu hallerin hangi inancın tezahürü olduğunu henüz yorumlamayız.

Sarıkamış'ta anne, çocuklarına yemek verirken, bir çocuğunun tabağına yemek koymayı unuttur ise, anne "**Hastalık unutsun seni**" der. Böylece çocuğuna sağlık dilemiş olur ve onun hastalanmayacağına inanır.

Kars'da kafaları bir birine çarpan kimseler, tekrar kafalarını birbirine tokuşturamazlarsa, saçlarının döküleceğine inanırlar. Anadolu'da topluluk halinde kapalı yerdeki insanların sayılması halinde, sayılanlardan başını kaşımayanın saçlarının döküleceği inancı vardır.

Köktürk çağı Bengü Taş yazıtlarında, Kişioğlunun yaradılışı ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Kül Tigin, Doğu cephesindeki ifadeye göre, yer ve gök kıldıkları sonra, Kişioğlunun yaratıldığı inancı açıkça vurgulanmaktadır.⁽²⁶⁸⁾ Türklerde, kişioğlu Tengri tarafından yaratılmıştır. Türklerdeki, insanın Tanrı tarafından yaratıldığı, gücün ve talihin onun tarafından verildiği inancı, İslamiyetle uyum içinde görülmektedir.⁽²⁶⁹⁾ Hatta, güç ve kut ile beliren Türk kader kavramı, İslamî kader inancı ile bir anlamda buluşmaktadır.⁽²⁷⁰⁾

Yaşayan Türk halk inançları arasında kişioğlu ile ilgili tesbitleri, Alevi-Bektaşî Türk kültürü içinde görebilmek çok daha kolaydır.

Anadolu Aleviliğinde insanlar herhangi bir kutsal kitaba değil, "**yaşayan imam**"a veya "**yaşayan Kamil insana** yönelmelidirler. Yaşayan İmam ve Kamil insan **Hz. Ali**'nin bilgisini taşıyan insan görünüşü vardır."⁽²⁷¹⁾

Kut, bir manada insanın aynı zamanda kainatın da ruhu olan merkezi kudret ile kendi varlığında temasa geçmesi demektir.⁽²⁷²⁾ A.J. Dierl, alevi inancında, kişi-kut ilişkisini kurarken; "O, bizzat insanın kendisini yeryüzünün tanrısı yapar"⁽²⁷³⁾ demektir.

Kişioğlunun cinsiyeti, yaşı, bakire oluşu, **uyku halinde oluşu**, **annesinin ilk çocuğu oluşu**, kadınların **hamile** veya **regil** oluşu, ayrıca insanların deli olmaları, kişioğlu faktörü itibarıyla farklı dinî kişilikler sergilemelerine yol açabilmektedir.

Azeri Türkleri'nde, bir kadının, **saçı** namusudur. Onun üzerine yemin edilir, en kutsal varlığıdır, düşmanına "**saçlarına bağışla**" diyerek onun merhametini ve adaletini celbedebilir.⁽²⁷⁴⁾ Düşman aile gelininin saçının kesilmesi, büyük hakarettir.

268. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970, s. 67.

269. A. Y. Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri*, s. 11.

270. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da, Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 55.

271. Anton Jozef Dierl, *Anadolu Aleviliği*, İstanbul, 1991, s. 29.

272. Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, Ankara, 1990, s. 122.

273. Anton Jozef Dierl, *a.g.e.*, s. 2.

274. M. Süleymanlı, *Göç*, s. 111.

266. Ş. Şapsaloğlu, *a.g.e.*, s. 600

267. A. Zajackowski, *a.g.e.*, s. 62.

Azeri Türklerinde bir kadının diz çökmesi, **yazmasını yere** atması, kan davalı, tüfekli düşmanları bile engelleyebilir. Doğu Anadolu'da bir kadının yazmasını düşmanın ayaklarının önüne atması düşman saldırısının durması için yeterlidir. Evinin kapısını açıp kadının **kapının eşiğinde** durması, düşmanın saldırısını önler.⁽²⁷⁵⁾

Türklerde, kişiöğlunun, aynı zamanda bir iye gibi, bir **bedene**, bir **dona** girdiği inancının, yaşa bağlı örneklerini Kars yöresinde çeşitli örnekler ile görüyoruz. Kars'da **gelecekte haber verebilen** bir kız çocuğu vardır.⁽²⁷⁶⁾ Azerbaycan'da bazı sembollerin rüyalar da görülmesinin işaret olduğuna, bazı kimselere **sır verildiğine**, bunların rüyalarında ne görülür ise, hakikat olacaklarına inanılır.⁽²⁷⁷⁾ Bu **hak vergisi**, özellikle münferit bir kişiye değil, bazı soyların bütün fertlerine verilmiştir. Bunlar için "**rüyada bade içmişler**" denilir. Bu tür ailelerin bütün fertleri kızlı erkekli belli bir yaşa gelince, bunlarda özel haller görülür.

Kişiöğlü'nün cismi kimliğinin dışında da bir kimliğinin oluşu fikrini veren başka tesbitler de yaptık. İç Anadolu'da "**Göz Hakkı**" olarak bilinen inanç, Doğu Anadolu'da "**Göz Kirası**" olarak bilinmektedir. Kerkük Türkmenleri ve Kırmançlarında bu inanç "**Göz Payı**" olarak geçmektedir. Bu inanca göre, kişi kendisine ait olmayan bir yiyecek veya maldan bir kısım alabilir.

Adeta o metai görmüş olması, o şahsın, o şeyin üzerinde hak sahibi olmasını sağlar. İstemesi veya verilince alması doğaldır. Bu ilişkiye malın gerçek sahibi de katlanır. Göz Hakkı, Göz Kirası veya Göz Payı uygulamasına riayet edilmediği takdirde, göz hakkını alamayanın gözü, inanca göre o şeyin içinde kalır. Gerçek sahibine de hayır etmez. Mesela, Süt ise dökülür, yemek ise bozulur. Bunları korunmak için, göz hakkına riayet edilmelidir. Daha ziyade fakir insanların çocuklarına "**Gözünde kalır**" denilir ve bunların gözünün payının verilmesi bir başka önem arzeder.⁽²⁷⁸⁾

Kişiöğlü'nün güçlü veya güçsüz, hayırlı veya hayırsız olmasını belirleyen özel dönemler ve özel haller de vardır. İç Anadolu'da **adetli hanımın** mayalayacağı hamurun tutmayacağı inancı vardır. Bu dönemdeki hanımlar hamur mayalayamazlar⁽²⁷⁹⁾. Doğu Anadolu'da koç katımından sonra döl tutmuş koyunun, sütünden kırk gün yoğurt yapılmaz, yapılması halinde bu sütün maya tutmayacağı inancı vardır. Erbil'de kışlık erişte kesiminde veya aylık ekmek için hamur yoğurulacağı zaman, **adetli hanım**, hanımlar grubunun içine alınmaz.⁽²⁸⁰⁾ Bu tesbitler kişinin bedenindeki irade dışı bazı farklılaşmaların, onun görünmeyen güçlerden etkilendiğini düşündürmektedir.

İnsan hayatının belirli sosyal dönemlerinde kişiöğlunun müesiriyeti artabilmektedir. İç Anadolu'da genç kızlar kismetlerinin açılması için gelinin duvağının telinden bir tel alır saklarlar. Doğu Anadolu'da gelinin başına atılan şeker ve bozuk paradan alınır ve saklanır. Bazı yerlerde de gelinin papucunun altına kismetini açılması istenen kızların isimlerini yazarlar⁽²⁸¹⁾ Erbil'de Kırmanç ve Türkmenler evde kalan kızların kismetinin açılması için, gelinin ayağına giderler, gelini karşılar, onu gerdeğe girmeden ziyaret ederler. Bu tür evde kalan kızlara Türkmen ve Kırmanç'lar **kalıp** demektedir.⁽²⁸²⁾ Bu uygulamada **ayağı uğurlu** olan "**Kişiöğlü**"ndan yararlanma vardır. Evlenmesi çok gecikmiş kızlara Kars yöresi, Aras vadisi ve Güney Azerbaycan'da "**kalığ**" denir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bazı ilçelerde kız ve oğlan kına geceleri ayrı ayrı yapılabilirken⁽²⁸³⁾ Kuzey Irak'da Türkmen ve Kırmançlarda sadece kız evinde yapılır. Aydınlık ve **bereketli** olsun diye, gelinin ayağının suya konulduğu bu gecede, gelin bereketli olsun diye kınayı geline, kismetini bol olduğuna inanılan bir kimse yakar.⁽²⁸⁴⁾ Bu pratikle izlenen yöntem bize kişiöğlünden kismetli olanın bereket sağlayabildiğini düşündürüyor.

275. M. Süleymanlı, a.g.e., s. 95.

276. Y. Kalafat, *Kars Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri*, a.g.y.

277. M. Süleymanlı, *Göç*, s. 90.

278. Kaynak Kişi: *Selahattin Ali Mustafa*, 1941 Kerkük doğumlu.

279. Kaynak kişi: *H. Güngör*, 1948, Kayseri doğumlu.

280. Kaynak kişi: *Pakize Reşit Tütüncü*, Kerkük, 1942 doğumlu.

281. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da, Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 88.

282. Bu uygulamada ayağı uğurlu olan Kişiöğlünden yararlanma vardır.

283. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da, Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 91-92.

284. Kaynak kişi: *Pakize Reşit Tütüncü*, Kerkük, 1942, Doğumlu.

Gagauz Türklerinde perşembe günü öğleden sonra tutulan iki kadın, gelinle beraber kız ve dostları için ev ev dolaşarak tanıtık kadınları gelin evine "Kınaya" davet eder. Bu geceye "Kına gecesi" denir.⁽²⁸⁵⁾ Bu pratikte de uğurlu olduğu denemiş bir kadın kişinin hikmeti vardır. Kınayı, **dula, evde kalmışa, kıza ve çocuğu olma-**yana yaktırmazlar.

Kişioğlu'nun bedeni gücünün dışında kaynaklanan etkileyici fonksiyonlarından birisi de "**Nazar**"dır. Nazar için Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi⁽²⁸⁶⁾ Kuzey Irak'ın Türkmen ve Kırmancıları arasında da, içinde göz bulunan bir el resminin etkili olduğu inancı vardır. Bu resmin üzerinde bir ayet vardır. Ayrıca mazı ağacının tohumundan yapılan nazarlık, çocuğun beşiğine asılır. Nazardan korunmak ve nazarın kötü tesirini atlatmak için, Kırmancı ve Türkmenlerin **Betük** tabir ettikleri muskalar kullanılır. Bunlar, yatırların yeşil örtüsünden kesilerek üzerine ayetler yazılan ve mektup gibi kaitılan, kişilerin üzerinde taşıdıkları muskalar⁽²⁸⁷⁾ Muskaya veya yazılı küçük kağıt parçasına, bazan da mektuba "Betük" denildiğini Doğu Anadolu'da da görmekteyiz.

Gagauzlar'da nazara (Göz değmesi) inanırlar. Nazardan korunmak için muska takarlar. Muska haçla beraber takılır. Ayrıca şapka ve gömleğe de dikilir.⁽²⁸⁸⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da nazarlıklar bazan özellikle görünen yerlere; çocuğun omuzuna beşiğin üzerine, atın boynuna, binanın üzerine, bazen görünmeyen yerlere, boyuna, gömleğin içine konur, asılır ve dikilir. Gagauzlar-daki **haç**, Müslüman Türklerde yerini ayetlere, yazılara bırakmış-tır. Nazar, yani tekin olmayan insanların bakışları ile zarar verdikle-ri inancı, Türklerde İslamiyetten evvel de vardı.⁽²⁸⁹⁾

Nazardan korunmak için üzerlik yakılması uygulaması, Doğu Anadolu ve Güney Azerbaycan'da olduğu gibi, Kuzey Irak'da da vardır. Kerkük yöresinde yapılmış bir tesbit Anadolu'daki benzerle-rinin aynıdır.

285. H. Güngör, M. Arıunşah, *Gagauz Türkleri, Tarih-Dil, Folklor ve Halk Edebiyatı*, s. 36.
286. Orhan Acıpayamlı, "Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı İnanmalar" Ankara Üniversitesi D.T.C.F., D. 20, C.1-2, Ocak-Haziran 1962, s. 1-40; Mehmet Halit Bayrı, "Nazar ve Nazarlık" TFA, C.III, 69, Nisan, 1955, s. 1107-1108, A. İnan, "Nazarlık" TFA, 3.L. S.169, Ağustos, 1963, s. 3138.
287. Kaynak kişi: **Tahsin Muhammet Ahmet**, 1953 Erbil doğumlu.
288. H. Güngör, M. Arıunşah, *a.g.e.*, s. 39-41.
289. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 81.

"Üzerliksen havasan
Yedi derde devasan
Allah'tan istemişem
Bu derdi sen kovasan."⁽²⁹⁰⁾

Kişioğlunun **görünmeyen gücü**, bazı hallerde yaşlıları için zararlı olabilmektedir. Kerkük'teki Türkmen ve Kırmancıların korkan çocuklar **İmam Ahmet Türbesi'ne** götürülmektedir. Adak olarak yakılan mumun isleri korkan çocuğun yüzüne ve muayyen yerlerine sürülmektedir.⁽²⁹¹⁾

Bu dinî pratikten amaç çocuğu ziyaretin gücünden yararlanarak korumak ve işlemek suretiyle kötü ruha, kara iye'ye çocuğu çirkin göstermektir. Bu uygulamanın icaplarından birisi de, ziyarette hasta bir çocuk var iken, başka bir hasta çocuğun ziyarete alınmamasıdır. Amaç; ikinci çocuğu birincinin **kişi ruhu** veya ruhuna mu-sallat olan **kötü ruh/kara iyeden** korumaktır.

Korkan çocukların yatırlara götürülerek sağlıklarına kavuşma-ları için **yatırlardan yardım isteme inancı** Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygındır.⁽²⁹²⁾ Keza Kars yöresinde çocuğun nazardan korunması için yüzüne **is** sürmek suretiyle onun çirkinleşmesi sağ-lanır. Ağrı yöresinde kırklı çocuğun bulunduğu eve başka kırklı çocuk getirilmez. Aksi halde büyük çocuğun kırkının küçüğü basa-cağına inanılır.⁽²⁹³⁾

Kişi ruhunun, ölümden sonra da, bu dünyada görülebileceği inancı vardır. Erbil'de gece köyden geçen bir şoför, yolun kenarın-da duran beyaz elbiseli kıza arabasına alır, üşüyen kıza paltosunu verir. Bir köyden geçerlerken kız arabayı durdurur ve şoföre parası için beklemesini söyler, kız geriye dönmeyince; şoför aynı eve girer ve arabasına aldığı kızın 10 yıl evvel öldüğünü öğrenir. Aynı gece kızın yaşlı babası ile kızın mezarına giderler. Mezarın üzerinde şo-förün paltosu ve taksii ücretini bulurlar.⁽²⁹⁴⁾

290. Süphi Saatçi, *Kerkük Çocuk Folkloru*, İstanbul, 1984, s. 18.
291. Kaynak kişi: **Pakize Reşit Tütüncü**.
292. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da, Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 81-84.
293. Y. Kalafat, *a.g.e.*, *a.g.y.* s. 86.
294. Kaynak kişi: **Selahattin Hamit Mustafa Ağören**.

Eski inançlarda Türkler, insanı "**beden**" ve "**tin**" şeklinde düşünüyordular. İnsanın bedeni ölünce tin, yani **ata ruhu sonsuza kadar yaşıyordu**. O çoğu zaman aile üyelerinin yardımına yeni biçimiyle de koşuyordu. Bu sebeple eski Türkler hayatta olduğu gibi, ölümden sonra da onları kızdırmamaya özen gösterirlerdi.⁽²⁹⁵⁾ Kars'ta ölmüş insanların bilhassa büyük ve sevgili ölümler ruhu üzerine **yemin** ettirilir. Kabirleri üzerine **ant** verilir.⁽²⁹⁶⁾

Kişioğlunun ruhu ile bazı ulu kişilerin ruhu arasında özel bir ilişim vardır. Erbil'deki **Baba Gulgul** yatırına götürülen kişi mezarın üzerine uzatılır. Buraya her türlü murat dilemeler için **çarşamba** günleri gidilir. Ziyaretçinin muradı olacak ise, ziyaretçiyi bir **titreme** tutar. Böylece Baba Gulgul ile ziyaretçinin ruhunun temasa geçtiğine inanılır.⁽²⁹⁷⁾ Bu eski Türk inancındaki Kam-hasta ilişkilerini düşündürüyor.⁽²⁹⁸⁾ Bu tür pratiklere doğu illerimizde de rastlamaktayız.⁽²⁹⁹⁾ Kars'da, Erzurum'da, Ağrı'da, Van'da ve daha birçok yerde, kötü niyetle yapılmış muskayı bozacak olan ehliyetli falcı veya hocanın kendinden geçtiği olur. **Çarpılmış ve büyü yapılmış** kimselere yardımcı olmak isteyen ehil kimselerin, işlem anında titreyerek kendilerinden geçtikleri görülür. Gregoryan kadınların yabancı erkeği görünce yaşmaklarını yüzlerine örtmeleri,⁽³⁰⁰⁾ bütün Türk dünyasında görülen uygulamadır. Bu uygulamada kadın kişinin, er kişiden korunması vardır.

Gagauzlar'da biri **aksırırsa** o kişiye hayırlı olsun demelidir. İnsanın ancak kendisi anıldığı zaman aksırdığına inanılır.⁽³⁰¹⁾ Doğu Anadolu'da mesela: **Kars, Ağrı, Bitlis, Malatya'da** aksıran kişiye oradakiler "çok yaşa" derler. Aksıran da "siz de görün" der. Sivas'ta aksırdığı için kendisine "çok yaşa" denilen kişi diğerlerine "torununun taşacağını avuçla" der. Bu, erkek torunun olsun anlamına gelir. Aksıran ayrıca "**Çok Şükür Elhamdülillah**" der. Aksırmayı Tanrıya hamd için bir vesile yapar.

295. İ. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980, s. 97.

296. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da, Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 57-58.

297. Kaynak kişi: **Kemal Abdulkadir Ahmet**, Musul, 1946 Doğumlu.

298. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II., s. 108-110; A.Y. Ocak *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, s. 27-35.

299. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da, Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 67.

300. M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 924.

301. H. Güngör, M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 48, B.A.Manof, *a.g.e.*, s. 103-104.

b. Apa/Ata ve Arbak/Arvak

Eski Türklerde de, atalara karşı saygı duyulur, sözlerine kulak verilir ve tecrübelerine güvenilirdi. Aile düzenlerinde ata/baba, otoriteyi, gücü ve koruyuculuğu ile soyun çoğalmasını ve büyümesini sağlardı. Devlet hayatında babanın rolünü Kağan yüklenirdi.⁽³⁰²⁾

Karay efsanelerinde "**Ulu Ata**" (**Lanet Han Baba**) kelimesine rastlanılmaktadır. Ulu Ata iyiliği temsil eden ilahî bir kavram, **Karga Uluğ Ata** ise, kötülüğü temsil eden ilahi bir kavramdır. Ş. Kuzgun, Tevrate inanmalarına rağmen Karaylardaki bu iki inancın yaşamasını, Hazar Türklerine ve Türkler'in eski inanç sistemi olan **Gök Tanrı İnancı'na** bağlamaktadır.⁽³⁰³⁾ Karga Uluğ Ata'daki "Karga" acaba "Kara" mı? Eğer öyle ise, Kara yer, Kara yazı gibi tanımlarla⁽³⁰⁴⁾ ortak yanı olabilir. Ayrıca Karga ile Kargamak arasında da münasebet aranılabilir.

Karaylarda büyüklere saygı ve küçüklere sevgi gibi ahlaki prensipler son derece kuvvetlidir. Misafire saygı en büyük seviyeye ulaşmıştır.⁽³⁰⁵⁾ Bu husus Türk Töresinin esaslarındandır. Karay Türklerinin bu karakterini Doğu Anadolu'da da görmekteyiz. Ovabağ köyü 150 yıl önce **Varto'dan Diyarbakır** ili **Çınar** ilçesine göç etmiş, Şafii, Zaza Türkleri tarafından kurulmuştur. Köyde büyüklere saygıya büyük önem verilir. Kız devamlı olarak oğlan evine gider. "Ocağı tüttürme" inancı ve "**ceddi kutsal sayma**" zihniyeti hakimdir. Köyde evin reisi baba ve büyük ailelerde büyükbabadır. **Kan kardeşliği, Ahiret kardeşliği, Süt kardeşliği** gibi saygı ve sevgi bağlarını güçlendirici kavramlar yaşamaktadır. Köyde kaç-göç adeti olmadığı halde saygılı davranmanın bir sonucu olarak namzet gençler evleninceye kadar birbirlerini görmezler.⁽³⁰⁶⁾

Doğu ve Güneydoğu Anadolu toplumunu inanç itibarıyla İran'a bağlamak bu yüzden imkânsızdır. Çünkü Hazar Türkleri ile yerleşen ve daha sonra da Türkmen akınlarıyla daha da keşifleşen Türk, Gök Tanrı inanç ve töreleri, İran'ın geleneksel metafizik düzenine aykırıdır.

302. İ. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 93.

303. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 632.

304. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II. s. 318-338.

305. R. S. Karasemsi, *a.g.e.*, s. 51.

306. Emel Helvacıoğlu, *Ovabağ Köyünün Kültür Değişmesi Bakımından İncelenmesi* (Lisans Tezi), 1982, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F. Etnoloji Kürsüsü.

Karay Türk toplumunun Tevrat'ı kabullenirken, Yahudi inancındaki Tanrı **Yahve**'ye **Ülgen** demesi, Türklerin geleneksel din anlayışı olan Gök Tanrı dinini yeni dine uydurma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Çünkü Karaim Türkü, Yahve'yi kendi iç aleminde yaşattığı Tengri olarak görür.⁽³⁰⁷⁾

Gagauzlar'da birkaç kişinin aynı anda aynı yere işlemeleri doğru bulunmaz. Zira kıyamet günü sidiklerinin birbirine karışacağına inanılır.⁽³⁰⁸⁾

Bu inanç Anadolu'da da yaygındır. Kars'da bir arada işeyen çocuklar kendi sidiklerinin bulunduğu yere adeta karışmamasını sağlamak için işaret koyarcasına taş parçası veya çöp atarlar.

Gagauzlar'da kişinin tırnaklarını kesip yere atması iyi sayılmaz, öbür dünyada aranıldığı zaman bulunabilmesi için kesilen tırnakların avuç içinde toplanıp üç kerede omuzdan arkaya fırlatılması gerekir.⁽³⁰⁹⁾ **Doğu ve Güneydoğu Anadolu**'da da tırnakları saçmak sakıncalı bulunur. Bunların toplanıp mümkünse bir şeye sarılıp, duvar kovuğu gibi bir yere sokulmasının hayırlı olacağı inancı vardır. Aksi halde öbür dünyada tırnak sahibi zor durumda kalacaktır.

Gagauzlar'da hırsızdan intikam almak isteyen kimse Kilisenin buhurdanına arpa tanesi bırakır, arpanın patlaması halinde, hırsızın da karnının patlayacağına inanılır.⁽³¹⁰⁾ **Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu** ile **Karadeniz** bölgesinde hırsızın sidikliği bağlatılır. Hırsızın gıyabında büyücülerin yaptığı bu işlem sonucu, hırsız çaldığı eşyayı sahibine ulaştırmaz ise ve büyüü yapan da büyüü bozduramaz ise, hırsızın çatlayacağına inanılır. Bu işlem yapılırken zanlının adı, anasının adı ile birlikte büyücüye verilir.

Gagauzlar'da bir beyaz gömlek ilk defa giyildiği zaman kötü ruhları kovmak için etrafa tükürülür.⁽³¹¹⁾ **Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz**de yeni bir şey ilk defa giyiliyor ise ve bilhassa bu gömlek

türünden bir şey ise, mutlaka besmele çekilerek giyilir. Aksi halde şeytan veya cinlerin o giysiyi daha evvel giymiş olacağına, bunun da bazı aksiliklere yol açacağına inanılır. Ayrıca aynı bölgede anneler çocuklarına entari, gömlek gibi baştan geçirilerek bir şey giydireyorlarsa ilk giydirişte çocuğun **sağına ve soluna "tu-tu-tu"** derler.⁽³¹²⁾ Yeni giysisini ilk defa giyen çocuk sırayla büyüklerinin ellerini öper, onların hayır duasını alır.

Gregoryanlar'da Rahipler imtiyazlı bir sınıf teşkil etmektedir. Bu sınıfın **baş Rahibi** veya **Kermabed**'i her zaman Krallık ailesinin bir uzvu sayılmıştır.⁽³¹³⁾ Gök Tanrı İnanç sisteminde de Kam'ın seçkin bir yeri vardır. Gerçi bütün dinlerde din adamlarının yöneticiler nezdinde seçkin bir yeri vardır. Ancak Kamların, Kağanların bazı kararlarında etkili oldukları bilinmektedir.⁽³¹⁴⁾

Gergoryanlarda **kilise Babaları**, cemaati eski inanç ve ibadetlerinden vazgeçirmekte büyük sıkıntı çekmiştir. **Görünmeyen varlıklara** inanç Hristiyanlıktan sonra, halk arasında, uzun süre yaşamıştır.⁽³¹⁵⁾ Eski Türk İnançlarındaki **Baba kültü** günümüze kadar uzanmaktadır.⁽³¹⁶⁾

Gregoryan Rahipler, evlenir çocuk sahibi olurlar.⁽³¹⁷⁾ Eski Türk inancı Gök-Tanrı dininde bazı Kam'lar evlenirken, İsamiyette de din adamları evlenebilirler. Gregoryanlardaki bu durum önemli bir noktadır. Gregoryanlara bu inanç Gök-Tanrı inancından gelmiş olmalıdır.

Malkar-Karaçaylar'da **baba soyu** esas soy kabul edilir.⁽³¹⁸⁾ Evlenme ve bir başka yere yerleşme konusunda baba **Töre**'ye göre karar verir. Babaya karşı gelme ailenin şerefine lekelemektir. Babaya etin yumuşak tarafı, yatağın iyisi, evin baş köşesi verilir.⁽³¹⁹⁾

307. M. Aktok Kaşgarlı, *Uygurluk Tarihi Açısından Ortaçağ Bizans-Ermeni İlişkileri*, 1990, (Gayri Matbuu) s. 39.
308. H. Güngör, M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 58.
309. H. Güngör, M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 48; B. A. Manof, *a.g.e.*, s. 102.
310. H. Güngör, M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 48; B. A. Manof, *a.g.e.*, s. 103.
311. H. Güngör, M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 48.

312. Y. Kalafat, "Gök Tanrı İnancından Günümüze Kadar Efsunlama", *T.D.T.D.* S. 69, s. 50-57.
313. A. Küçük, *a.g.e.*, s. 24.
314. H. Güngör, M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 62-69.
315. K. Arslan, *Etude Historique Sur Le Peuple Armanien*, Paris, 1909, s. 169-170.
316. A. Güzel, Sk. K. Seferoğlu, "Türk Milli Kültüründe Bablar", *Erol Güngör İçin*, Ankara, 1982, s. 19-36.
317. M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 924.
318. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 128.
319. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 116.

Söğüt yöresi **Karakeçilileri**'nde büyüklere "beşe"⁽³²⁰⁾ denilirken, Doğu Anadolu'da Kırmançça konuşan Türklerde de "beşe" veya "başe" denir. Baş; iyi, üstün, büyük öncelikli anlamına gelir. Karaçaylarda **Dede, Akka, Appa, Kartata** ve **Nine, Amma, İnna, Kartana** kelimeleri ile ifade edilir.⁽³²¹⁾ Kırmançlarda Apo; bazen baba ve bazen de amca anlamındadır.

Bulgar kitabelerindeki ifadelerde, Devlet Hayatında Hakan'ın, aile hayatındaki Baba'nın yerini aldığını göstermektedir. "Doğduğu yerde Tanrı tarafından hükümdar edilen Büyük **Omurtag-Han**, Pliska Karargâhında kaldığı Tica (suyu) boyunca bu avul'u (saray) yaptırdım ve büyük kuvvetlerle Rumlara ve Slavlara karşı koydum"⁽³²²⁾ demektedir.

Türk töresindeki Ata'yı kutsal kabul eden bu zihniyet, oğul için de geçerlidir. **Çelebi Sultan Mehmet Han** "Tez Ulu oğlum Murat'a haber verin, o gelmeden hod ben bu döşekten kalkmazam"⁽³²³⁾ demiştir.

Şeyh Bedrettin'e göre "Allah şöyle buyuruyor; "Allah'ı atalarınızı andığınız kadar anın."⁽³²⁴⁾ Çok eski bir atasözüne göre "Babanın yeri ve adı oğula kalır."

Karaçay-Malkarlar'da, evde büyüklere saygı gösterilir. Küçükler, büyüklerin yanında oturmazlar. Söze karışmazlar, beraber yemek yemezler, evde kadın ve erkeğin oturduğu yer ayrıdır.⁽³²⁵⁾

F. KAM / ŞAMAN / OYUN / OZAN

Türk inanç sisteminde Tanrı, iyeler, yer ve gök ile yeraltı iyele-ri, arbak/ruhlar insanların hayatı üzerinde ve yaşayışlarında mühim rol oynarlar.

320. Ahmet Özdemir, "Asırlardır Geleneklerini Koruyan Türk Aşireti Karakeçililer", *Türkiye*, 8 Eylül, 1991.

321. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 129.

322. H. Memişoğlu, "Bulgarların Menşei", *T.D.A.*, s. 71, Nisan, 1991, s. 67-73.

323. E. Göze, *Türklük Kavgası "Kızılma 1970"*, İstanbul, 1990, s. 46-47.

324. Şeh Bedrettin, *Varidat*, s. 39.

325. S. V. Ömek, *Anadolu Folkloründe Ölüm*, Ankara, 1991, s. 30.

İnsanlarla bu olağanüstü varlıklar arasında köprü görevini yapan, onlardan haber getiren ve insanların onlarla arasını iyileştiren kişilere eski Türkler muhtelif adlar vermiştir. **Kam, Ozan, Oyun, Baksı** gibi adlar, bunlardan bir kısmıdır.⁽³²⁶⁾

Biz incelediğimiz bölgede; insan hayatının doğum, ad verme, kısmet açma, bereket, evlenme, ölüm vesair bölümlerinde bu fonksiyonu yerine getiren bazen gelecekte söz eden, bazen kötülükleri defeden ve bazen da iyilikleri celbeden ulu kişiler ve onların ölümlünden sonra da yatırları hakkında bilgi verdiğimizden, tekerrürü önlemek itibariyle tekrar açıklama yapamıyoruz.

Kamlar, dünyanın oluşumu ile birlikte bulundukları toplumda Türklerle bu hizmeti veriyorlardı. Başlangıçta yaradılışı Türklerin nasıl değerlendirdiğine dair yeterli bilgiye sahip değiliz. **Altay Türklerinin** inancına göre, yer ve gök yaratılmadan önce her şey sudan ibaretti. Ak Ana münasebetiyle yaradılışa değinilmiş iken, incelediğimiz alanda yaradılışa ilgili tesbitlerimizi aksettirmek istiyoruz.

Doğu Anadolu'da da halk arasında dünyanın **sarı öküzün boynuzunda** olduğu şeklinde eskiden kalma bir inanç vardır. **Kazaklar**'da da dünyanın, öküzün boynuzunda durduğuna dair bir inanç bulunmaktadır. Öküz kuyruğunu sallayınca da yerin oynadığına inanılmaktadır.

Gagauzlar da, diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi, dünyanın "Sarı Öküz'ün boynuzları arasında olduğuna ve bu öküz tarafından taşındığına inanırlar. Gagauzların bir kısmı ise, **Yakut Türkleri**'nde olduğu gibi, dünyanın balığın sırtında olduğuna inanmaktadır.

Öküz boynuzunu, **balık kuyruğunu** salladığı zaman **zelzele** olacağına inanılmış, yerin gözünün bulunduğu, büyük ve dipsiz bataklıkların **yerin gözü** olduğuna inanan Gagauzlar, **toprağı öper ve yerin merkezi** olarak Kudüs'ü tanırırlar.⁽³²⁷⁾ Dünyanın

326. A. İnan, *Şamanizm*, s. 168-169; Radloff, *Sibirya'da*, C.II, s. 3-75.

327. H. Güngör, M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 47; B.A. Manof *a.g.e.*, s. 66-67.

büyük ve **kırmızı öküzün** tek boynuzu üzerinde durduğu, öküzün bir boynuzu yorulunca, dünyayı öteki boynuzuna attığı, depremle-
rin de bundan olduğu⁽³²⁸⁾ kanaati çok yaygındır.

Gagauzlar, göğü yerin üzerinde kristal bir kubbe olarak düşü-
nür, **göğün üç katlı** olduğuna, gök kubbede azizlerle birlikte
Allah'ın yaşadığına inanırlar. Onlara göre yaşadığımız yer başka
yerlerin kubbesidir. Allah insanoğlunun pisliğinden korumak için,
kutsal göğü evvelce alçakta iken sonradan yükseltmiştir. Gagauz-
lar göğün paskalyada **üç defa açılıp kapandığına** ve bu sırada
Allah'dan istenilen şeylerin verileceğine inanırlar.⁽³²⁹⁾ Kadir gecesi
ile ilgili açıklamalarımız hatırlanmalı.

328. S. Gökovalı, *Mythologia*, s. 15-17.

329. H. Güngör, M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 44.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM HAYATIN SAFHALARI

I. GEÇİŞ DÖNEMİ TÖREN VE İNANÇLARI

Geçiş törenleri; hayatın doğum, evlilik ve ölüm gibi önemli dö-
nemlerinde bir seri törenler olup, korunma, kurtulma, şükran, mutlu-
luk, elem, Tanrının merhametini celbetme gibi muhtevalar taşımak-
tadırlar. Bunlar; doğum, ad verme, diş hediye, üzerlik yakma,
kurşun dökme, sünnet, görücülük, söz kesimi, nişan, kına, doğum,
nikah-gerdek, büyü bozma, ölümden kaçınma, ölüm, ölünün gö-
mülmesi, ölüm sonrası belirli günler, ölüm yemeği, yas, baş sağlı-
ğı, ağıt gibi törenlerdir.

A. DOĞUM DÖNEMİ (EVVELİ - ESNASI - SONRASI)

Göktürk döneminde Türkler göğü ve yeri yaratan Tengri'nin
yeryüzünden insanoğlunu da yarattığına inanıyorlardı. Ancak Ata-
larımızın kurdu mübarek görmeleri, ona hürmet etmeleri, ana ve
ata ruhu ile bağlı bir inançtan kaynaklanıyor olmalı⁽¹⁾ Zira, erkek ve
kadın kamların vecd halinde iken her çeşit hayvan donuna girdikle-
rini biliyoruz. Umay gibi ananın da çocuğu korumak rolü olduğu dü-
şünülürse, çocuğu kurtaran kadın kamin bir dişi kurt gibi tasavvur
edilmesi akla gelebilir.

Türk halk inançlarında doğumla ilgili olanlar doğum öncesin-
den başlar, doğum esnasında ve doğum sonrasında devam eder.
Sorgun'un Karakışla köyündeki "Durak Abdal" yatırına çocuğu
olmayan kadınlar gider ve dua ederler.⁽²⁾ Anadolu'da çocuk iste-
mek, çocukların erkek olması, çocukların yaşamaları ve huysuz
çocukların yola gelmeieri için gidilen özel yatırırlar vardır. Erzu-
rum'daki **Lala Baba**, **Mama Hatun**, **Seyit Ömer Ali**, **Huykesen**
Baba, **Huykesen Tepe**, **Nazlı Baba**, **Karapınar Ziyareti** özellikle

1. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara, 1995. s. 69-81.

2. H. Fehmi, "Anadolu'da Bozkurt Elsanesi", *Halkbilgisi Haberleri*, S. 1. 1929, s. 2-3; Ali
Rıza Yangın, "Anadolu'da Bozkurt" *Halkbilgisi Haberleri*, S. 12, 1930, s. 12-14; A. İnan
"Türk Rivayetlerinde Bozkurt", *Türkiyat Mecmuası*, c.II, 1926-28; Ali Rıza Yalkın,
Cenup'ta Türkmen Oymakları, Ankara, 1931, II/39

çocukların götürüldükleri yatırlardır. Çocuğu olmayan aileler ise, **Dumlu Baba, Şenyurt Ziyareti, Cilli Göl, Güreşken Baba, Horasan Baba, Karsar, Köse Hasan, Güzel Baba, Huri Baba, Konciyon** isimli yatırlara götürülür.⁽³⁾

Karaçay-Malkar Türkleri'nde doğum sırasında, eve bir misafir gelir ise atının üzengisine havlu veya bir eşarp bağlanır. Onu görünce gelen misafir evde bir çocuk doğduğunu anlar. "Atlı mı, Yaya mı", diye sorar. "Atlı", erkek bebeği, "Yaya" ise; kız bebeği tanımaktadır. Evdekiler "Atlı" derlerse, misafir bebeğe bir tay hediye eder. "Yaya" derlerse bir dana hediye eder.⁽⁴⁾

Kars'da ve Erzurum'da eskiden çocuğun cinsiyetini öğrenmek isteyen, "Atlı mı idi" diye sorardı. Veya yeni doğanı haber verecek kimse "Bu da yaya geldi" diye cevap verirdi. "Atlı mı, yaya mı?" tabiri "**Kişioğlu**"nun ayağının yeğın veya uğurlu olması halleri için de kullanılır. Bir el işi başlayan ev hanımı, işin üzerine gelen kişiye "Atlı mı, Yaya mı?" diye sorar. Gelen kişi de "Atlı" der. Böylece, o işin çabuk ve hayırlı olacağına inanılır.⁽⁵⁾ Karaçay ve Malkar Türklerindeki **atın üzengisine** asılan havlu veya eşarp adeta bir adaktır. Çocuğun kız veya erkek olduğunu öğrendikten sonra verilen hediyeler ise, "**saçı**" olarak düşünülebilir. Doğu'da bir çok yerde yatır ziyaretinde ilkin yatıra çaput bağlanır, daha sonra dilek olunca kurban kesilir. Karaçay Malkar Türklerinin ev sahibi ile bu diyalogu kurmada, at ve demirden mamul üzengiye seçmiş olmaları da anlamlıdır.

Azeri Türkleri'nde Balağın/Malağın çanak kemiği iki parmağın arasından atılır. **Kemik** arkası üzerine düşerse kız, düz düşerse gelinin erkek evladı olacağına inanılır.⁽⁶⁾ Azeri Türklerinde hamile geline, "elin neden öyle olmuş" denir. Gelin elinin içini gösterirse oğlu, tersini/dışını gösterirse, kızı olacağına inanılır.⁽⁷⁾

Erkek çocuğun Doğu Anadolu'da olduğu gibi diğer Türk illerinde de itibarı fazladır. erkek çocuk doğuran ana, **ocağının devamlılığını** sağlamış olur. Dedem Korkut'da da oğlu olanlar, kızı olanlar ve oğlu-kızı olmayanlar çadırları itibarıyla farklı sosyal statüdedirler.⁽⁸⁾ Kuzey Irak'ın Türkmen ve Kırmançlarında da erkek çocuğun ve erkek doğuran ananın itibarı fazladır.⁽⁹⁾ Gagauz Türklerinde de kadının erkek çocuk doğurması bütün ailenin arzusudur.⁽¹⁰⁾

Kuzey Irak'da, lohusanın dünyaya getirdiği çocuğun eşi suya atılır veya gömülür.⁽¹¹⁾ Gaziantep çevresinde **eş, akar suya** atılır.⁽¹²⁾ Burada suyun temizleyici, arındırıcı ve koruyucu vasfı eski inançlarla bütünleşir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da lohusanın odasında bilhassa geceleri ateş yakıldığını, bu ateşin hiç söndürülmediğini, ayrıca doğum esnasında da **kapı eşığının** önünde **ateş** yakıldığını biliyoruz.⁽¹³⁾ Bu ateşle birlikte mümkün olması halinde lohusanın bulunduğu odanın **ışıklarının** söndürülmediğini de biliyoruz.⁽¹⁴⁾ Kuzey Irak Türkmen ve Kırmançlarında da lohusa, odasında yalnız bırakılmaz ve odasındaki ateşin sürekli alevli olmasına çalışılır. Bu uygulamada maksat lohusanın **kötü ruhlardan** korunmasıdır. Gagauzlarda da lohusanın odasına gece kimse girmez. Zaruret hallerinde kapının önüne konan bir ateşin üzerinden atlandıktan sonra içeriye girilebilir.⁽¹⁵⁾ Gagauzlarda ayrıca lohusaya doğumdan üç gün önce ve üç gün sonra su verilmez, uzun müddet yıkanmasına müsaade edilmez.⁽¹⁶⁾

3. Z. Başer, *İçtimai Adetlerimiz İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerleri*, Ankara 1972, s. 44.
4. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 158.
5. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 54-55.
6. A. Nebiyev, *a.g.e.*, s. 183.

8. *Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destan'ında, Bayındır Han "Oğulluyu Ak Otağa, Kızlıyı Kızıl Otağa, Oğlu Kızı Olmayanı Kara Otağa Kondurmuş"tur.* (Bkz. M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1969, s. 10).
9. Kaynak Kişi: *Sebahattin Hamit Mustafa*
10. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 25.
11. Kaynak Kişi: *R.P. Tütüncü*.
12. C.C. Güzelbey "Gaziantep Tıbbi Folkloründen Yapraklar" *Harran Kültürü ve Folklor Dergisi* S. 4., 1984, s. 19-36.
13. Ramazan Korkmaz, *Çıldır Folklor ve Etnoğrafyası, Mezuniyet Tezi*, Erzurum, 1985, s. 25.
14. Y. Kalafat, "Kars ve Yöresinde Eski Türk İnançlarının İzleri", *IV. M.T.K.K.B. IV/149-171*.
15. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 25; E.A. Manof, *a.g.e.*, s. 82.
16. H. Güngör-M. Argunşah *a.g.e.*, s. 25.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çocuklar ve anne kırıkları çıkıncaya kadar imkan nisbetinde yalnız bırakılmazlar.⁽¹⁷⁾ Bu uygulamaya Kuzey Irak'ın Kirmanç ve Türkmenlerinde de vardır.⁽¹⁸⁾ Gagauz Türklerinde ise çocuk vaftiz oluncaya kadar yalnız bırakılmaz, yalnız bırakılmaları halinde kötü ruhların anneye kötülük yapacaklarına inanılır.⁽¹⁹⁾ Gagauzlarda da annenin korunması için kırkının çıktıktan sonra dışarıya çıkarılmasına dikkat edilir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, lohusa hanımı geceleri genç kızlar, Al karısına karşı korumak için dokuz veya kırk gün yalnız bırakmazlar.⁽²⁰⁾ Karaçay-Malkar Türklerinde ise "Genç kızlar sabaha kadar bebeği, **almastı** adı verilen kötü cinden korumak için beklerler."⁽²¹⁾ Bebekle anne aynı odada olacağı için ve Albastı/Alkarısı anne ve çocuğa zarar verici olarak bilindiğinden, her iki Türk kesiminde de dinî pratiğin mahiyeti aynıdır. B. Ögel, Al Karılarını tasnif edip özelliklerini belirtip, Türk mitolojisindeki yerlerini vurgulamıştır.⁽²²⁾

Karaçay-Malkar toplumunda bebeği kötü ruhlardan ve albastıdan korumak için ona kötü isimler verilirdi; Ayıcük (Ayıcık), Karababaş (Siyah ördek), Köçük (Köpek yavrusu) gibi.⁽²³⁾ Bu uygulama aynı gerekçe ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da ve⁽²⁴⁾ Kuzey Irak'ın Türkmen ve Kirmançlarında da vardır.⁽²⁵⁾

Tasavvuf ehline göre ilahî bir işaret olmadıkça, bu tür isimlerin lakap olarak dahi kullanılması doğru değildir. **Kars**'da ehil kimse-ler, **Yıldızname**'ye bakarak bu konuda karar verirdi. **Yatağan**'dan yapılmış bu tür isim tesbitleri arasında; Mıdık, Yıkık, Göçük, Gök, Memiş, Gökgöz gibi olanlar vardır.⁽²⁶⁾

Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Azerbaycan Türklerinde, çocukla ilgili ortak inançlardan birisi de, erkek çocuğun kötü ruhlardan korunması için, bir süre **kız elbisesi** giydirilmesidir. Azerbaycan'da erkek olduğu için korunması istenilen çocuğa 15 yaşına gelinceye kadar kız elbisesi giydirilir.⁽²⁷⁾ Kuzey Irak'da bu uygulama daha ziyade yaşamayan erkek çocukları içindir.⁽²⁸⁾ Bu uygulama öneri üzerine yapılmaktadır.

Yaşayan halk inançlarımızda bebeğin ve annenin kırkının ve yarı kırkının çıkmasında "Kırklan"dıklarını ve temizlenmesi istenilen kap-kacağın da "Kırklan"dığını biliyoruz. Kırklama, özel birileri tarafından usulünce yapılan bir yıkamadır. Adeta suyun kutsiyetinden istifade ile, manevi pisliklerden arınmaktır.⁽²⁹⁾ Şarap içen Karai'nin, kutsal Kenasa'da Tanrı'nın huzuruna, manen aklanmadan çıkamayacağı için yıkanmak ihtiyacı duyması aynı inancın farklı pratiği olabilir.

B. AD VERME

Türk hayatının hemen bütün safhalarında, tarihimiz boyunca ad alma, ad kazanma ve ad verme işlemleri mühim bir mevki işgal eder. Şartları içerisinde ortaya çıkan anlayışların, inançların, davranış biçimlerinin yarattığı bu işlemlerin büyük bir kısmı, yakın zamanlara kadar hayatımızı yönlendirmiştir.⁽³⁰⁾

Karailerde korumanın yollarından birisi de onları yanıltmaktır. Türkmen ve Kirmanç inançlarında erkek çocuğu yaşamayan aile, erkek çocuğuna kız elbisesi giydirir. Böylece, erkek çocuğa zarar verecek Kara İye, şaşırtılıp ondan kurtulunmuş olunur. Aynı maksatla erkek çocuğun saçı uzatılarak ona kız süsü verilir. Kara İye, sadece o toplumun dilini biliyor kabul ediliyor olmalı ki, yaşamayan çocuğun ailesi **Kara İyeler**'den korunmak için, çocuğa başka bir dilden isim koyar.

17. Nuran Çiftçi **Çemişgezek'in Tarihi**, F.Ü.Fen-Ed.Fak. Tarih Bölümü Lisans Tezi, Elazığ 1989, s. 73; Mehmet Yalvaç, GAP Güneydoğu Anadolu Projesinin Adıyaman İçinde Su Altında Kalacak Yerlerde Sosyolojik Bir Araştırma T.D.A.D. S. 77, Nisan 1992, s. 41.
18. Kaynak Kişi: M.A. Pasver.
19. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 25.
20. Y. Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara, 1990, s. 72-77.
21. U. Tavkul, a.g.e., s. 158.
22. B. Ögel, **Türk mitolojisi C.II**, s. 300.
23. U. Tavkul, a.g.e., s. 161.
24. Y. Kalafat, a.g.e., s. 84.
25. Y. Kalafat, "Kuzey Irak Eski-Türk İnançları", s. 55.
26. Mustafa Nadir Öney, "Allah Nazardan Saklasın", **Yatağan Dergisi**, S. 7, Ekim-Kasım 1991, s. 18.

27. M. Süleymanlı a.g.e., s. 35.
28. Y. Kalafat, "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançlarının İzleri", a.g.y., s. 55.
29. Y. Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, s. 75; O. Acıpayamlı "Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü" S. 84 - 89
30. Y. Kalafat, a.g.e., s. 84.

Feriştah'tan veya **cin**lerden çocukların korunması için, onlara çirkin isimle, köpek türünden hayvan isimleri, çör-çöp gibi isimler konulur. Çocuk dünyaya gelirken, o anda kapının önünden geçen hayvanın isminin konulduğu da olur.⁽³¹⁾ Çocuğu yaşamayan ailelerde, erkek çocuğa kız elbisesi giydirilmesi ve saç uzatılması tarzındaki bir uygulamayı Ağrı yöresinde de görmekteyiz.⁽³²⁾

Kars'da da çocuğu görünmeyen kötülüklerden korunmak için, ona belirli bir yaşa gelinceye kadar çirkin lakaplar takılır. Radloff, Kazak ve Kırgız Türklerinde de rastlandığını belirttiği "kel" türünden çocuk isimlerinin çocuğu kötü ruhlardan korumaya matuf olduğunu belirtmektedir.⁽³³⁾

Kuzey Irak'ta; eskiden çocuklara ismini babası koyardı, çok kere Ata'nın ismi konulurdu. Çocuğun kulağına üç vakit ezan okunur. Anne sütü daha sonra verilirdi.⁽³⁴⁾

Karaçay-Malkar Türklerinde, hiç erkek çocuğu olmayan ailelerde, bir erkek çocuk dünyaya gelince, ona Tukum (Tohum-Soy), Coşan (Hayat) Çaşarbek (çok yaşar) gibi isimler verilirdi. İncelediğimiz bölgenin Anadolu'ya tekabül eden bölümünde de benzer isimler vardır. Yaşar, Kaya, Hayat, Torun, Dursun gibi.

Moğalistan kazaklarında, dağ ve insan ismi olarak, 1990'larda Tengenre kelimesinin geçmesi, dağa ve kişiöğluna, kutsiyet atfedilmesindendir. Zira 1990'larda da Tengenre kelimesi bu bölgede Gök anlamında kullanılmaktadır.⁽³⁵⁾ Azeri Türklerinde de Allah ismini de içeren insan isimleri vardır. Allahverdi, Tanrıku, Kulukişi gibi. Doğu Anadolu'da Kars, Ağrı ve Van'da biz, Hüdaverdi Allahverdi isimlerine rastladık.

Türk isimlerindeki mistik muhteva çok kere **ermiş kimselerin** isimlerinin çocuklarda konulmasından da kaynaklanabilmektedir. Çok daha yanlış kullanılan "**Saltuk**" kelimesi "Saltuk Buğra Han"da olduğu gibi, "Saltuk" olup, satılmış anlamındadır. Çocuk is-

temi ile gidilen yatırdan sonra, çocuk sahibi olan aile, çocuğuna ya yatırın ismini koyar veya saltuk adını verir. Bunun özellikle Güneydoğu olmak üzere, Doğu Anadolu'da da bir çok örneğini görmekteyiz.⁽³⁶⁾ Keza tasavvufda "**Miskin**", mesajı olan bir kelimedir. Türkmen şairlerinden "**Miskin Kılıç**" ismini bu düşünceden hareketle almış olmalı⁽³⁷⁾ dır. Miskin, yaratıcı beş Hazret'ten birisidir. Sorgun'un Peynir Yemek Köyünü 200 yıl kadar evvel "**Kara Deli**" isimli bir kişi kurmuştur. Köroğlu'nun etrafında toplanmış yiğitler, "deli" olarak da isimlendirilirlerdi. Bunlar aynı zamanda cesur insanlardı.

Dede Korkud'da da bir kısım kahramanlar "**Deli**" lakabı ile anılırlar; Deli Dünder, Deli Karçar, Deli Dumrul gibi.⁽³⁸⁾

Arnavutluk'da Bektaşî Türk Babalarından **Seyyid Ali Sultan Timurtaş**'ın lakabı, **Kızıl Deli** idi. **Durbali Baba** ise onun Turan tekkesinde görevlendirdiği babalardandı.⁽³⁹⁾

1883 yılında Elbistan'da doğan **Ali Himmet Baba** vardır. "Annem eğer oğlum olursa ismini Himmet koyarım diye niyet edip, Cenab-ı Hakka yalvarmış, Allah duasını ve niyetini kabul edince, benim adımlı Ali Himmet koymuşlar"⁽⁴⁰⁾ derken, Türk isim verme geleneğindeki inançlara güzel bir örnek vermektedir. Bize göre bu inanç Ata ruhu kültünün İslamileşmesi veya Gök Tanrı inancındaki bir dinî pratiğin İslamiyette de görülmesidir. **Türkmen ve Avşarlar**'da ki ad verme gelenekleri⁽⁴¹⁾ incelediğimiz bölgedeki uygulamalardan farklı değildir. İsimlere eklenen, **Abdal, Veli, Dede, Baba, Deli, Miskin** türünden kelimelerin derinliklerindeki gerçek, eski Türk inançlarındaki Ata kültünden gelmektedir.

Azerbaycan'da, Dedeler torunlarına kendi isimlerini verirler.⁽⁴²⁾ Bu uygulamayı, İbrahim Arvasi Doğu Anadolu'dan tesbit edip hatı-

31. Kaynak Kişi: R.P. Tütüncü
32. C.C. Güzelbey "Gaziantep Tıbbi Folkloründen Yapraklar", *Harran Kültürü ve Folklor Dergisi*, s. 4, 1984, s. 19-36.
33. Kaynak Kişi: S.H. Mustafa Ağören.
34. Kaynak Kişi: T.M. Ahmet-S.H. Mustafa Ağören.
35. M. Tavkul, *Karaçay-Malkar Toplumlarında Sosyal Yapı ve Değişme*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991, s. 11.

36. A. Mecit Doğru, *Orhun-Altay Ekpedisyon*, Ağustos 1990, s. 1
37. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının izleri*, s. 84.
38. Ş. Çemşidov *Kitab-ı Dede Korkut*, Ankara, 1990, s. 133.
39. Nimetullah Hafız "Arnavutluk'ta Bektaşilik I. Milletlerarası Hacı Bektaş Veli Anma Törenleri (16-18 Ağustos 1990 Hacibektaş)", Ankara 1991, s. 21-31.
40. N. Şahiner, *Son Şahitler, Bediuzzaman Said Nursiyi Anlatıyor*, İstanbul, 1971, II/11
41. Ahmet Uğur, "Türkmen ve Avşarlarda Ad Verme veya Adlandırma Adetleri", *T.D.T.A.*, s. 55. s. 12-15.
42. M. Süleymanlı, *Göç*, s. 125.

ratına almıştı.⁽⁴³⁾ Biz; Kars, Ağrı ve Muş'da **Nezir** ve **Nezire** diye insan ismi, **Bulak**, **Adak** ve **Abak** diye de soy isimleri tesbit ettik. Abak nazarlık ve cin anlamına da gelebiliyor. Suriye Devletinin kurucusu Tutuş'un emirilerinden Yakub ve Yusuf'un Babalarının adı Abak idi. Suriye Selçukluları emirlerinden birinin adı da Abak'tı. Şam Atabeklerinden sonuncusunun adı Abak, **Eyyubi Türkleri**'nden Eyüb'ün oğulları ise **Tuğ Tigin** ve **Böri (Kurt)** idi. **Alp Kuş** Selçuklu döneminde ünlü beylerin taşıdıkları isimlerdendi.⁽⁴⁴⁾

Câmiü't-Tevarih'e göre, Çepni ve kardeşlerinden Bayındır, Peçenek, Çavundur gibi kardeş boyların "Ongun" ları da Sungur'dur. Sungur, Doğan cinsinin en ünlü kuşudur. Bu kuşun adı da eski Türkler tarafından şahıs adı olarak çok kullanılmıştır. Selçuklular devrinde, bir çok Türk beyinin **Ak Sunkur** (Sungur) **Kara Sunkur** (Sungur) gibi adlar taşıdıklarını biliyoruz.⁽⁴⁵⁾

Kutsal hayvanların isimlerini Türklerde insan ismi olarak kullanılması bu kutsiyetten istifade edebilmek içindir. Hakan ve Beylerin isimlerinin çocuklara verilmesi de keza bu mertebeye Tanrının yüksektiği kimselerde, bir mübareklik aranmış olması ve bundan yararlanılmak istenilmesi inancından kaynaklanmaktadır. Nitekim Dede Korkut'da, Oğuz beylerinin el açıp Tanrıya yakarmaları halinde, duaların Tanrı katında kabul edilme şansını artıracağına inanılırdı.

Eski Türk inancında kişiöğlunun adı da böylece kutsal bir muhteva kazanıyordu. Onu korumak ve ondan korunmak gerekiyordu. Karaçay-Malkar'ların sosyal hayatlarında ve aile ilişkilerinde yaşattıkları bazı geleneksel kurallar, yapılmaması gereken davranışlar vardır. Bunu "**Sakinme**" terimi ile karşılama mümkündür. Kadın hiç bir zaman kocasına adıyla hitap etmez. Ailenin diğer büyük fertlerine de isimleriyle hitap etmeyip "**Ata**", "**Ana**" der. Kocasını için **(O)**, **(Er kişi)**, **(Çocukların babası)**, **(Çaşçıknı ata)** diye hitap eder.⁽⁴⁶⁾ Bu uygulama büyük ölçüde benzerlikler ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da böyledir.⁽⁴⁷⁾

43. İbrahim Arvasi, *Hatıratım*, Ankara, 1954, s. 4.

44. F. Sümer, "Selçuklu Devrinde Türk Beyleri" *T.D.A.*, S. 71, Nisan 1991, s. 9-17.

45. F. Sümer, "Çepniler" *T.D.T.D.* s. 55, Temmuz 1991, s. 3-9.

46. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 150.

47. Durali Doğan, *Sorgun*, s. 75-76.

Karaçay-Malkar Türkleri'nde de koca karısına ol (o), üydeki (evdeki) der.⁽⁴⁸⁾ İsmi vermeden eşlerin hitap şekli incelediğimiz bölgede de aynıdır.⁽⁴⁹⁾

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kız çocuk istenmeyince, son kız çocuğa verilen isim ile "adeta" bilinmeyen aleme bazı mesajlar verilir.⁽⁵⁰⁾ "Kız Tamam", "Kız Yeter" gibi. Azeri Türklerinde de aynı inanç vardır. Onlar da "Besti", "Durdur", "Kız Besti" gibi isimler koyarlar.

Karaçay-Malkar Türkleri'nde, kız çocuk istemeyince, Boldu (oldu), Burul (dön), Kızturma (kız doğmasını) gibi isimler koyarlar.⁽⁵¹⁾

Arşaklılar'daki (M.Ö. 250-M.S.227) ünvan kullanma şekli, Türk ananelerine uygundur. Arşak ünvanı Türkçe olup, Pars ile ayı karması yırtıcı bir hayvan anlamındadır. Nitekim Alp-Ertonga/Töngge, Alp Er, Pars demektir. Karahanlılar'da Aslan ve Buğra türünden ünvanlara çok rastlanır.⁽⁵²⁾ Kazak-Kırgızlarda, Kızılkurt, Akböri gibi insan isimleri totemcilikle ilgili değildir. Türk ad verme geleneğinde totemci hatıralara hemen hemen hiç rastlanmaz.⁽⁵³⁾ Türklerde, güçlü hayvanlar, komutanların ismi veya ünvanını olabiliyordu.⁽⁵⁴⁾

Anılan bölgede, Kurt, Böri, Bozkurt, Aslan, Kaplan, Kartal, Doğan gibi isim ve soy isimlere rastlanılmaktadır.

Tunceli'nin Zaza Türkleri'nde eskiden çocuğa isim verilirken, Dede de orada bulunurdu.⁽⁵⁵⁾ Gagauzlar'da takma adlar Anadolu Türkleri ile ortaklıklar gösterir.⁽⁵⁶⁾

Karakoçan'da güneş batarken çocuğa ad verilmez. Bu hal Gök Tanrı inancındaki güneşe atfedilen kutsiyetle izah edilebilir.

48. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 150.

49. Y. Kalafat *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 85.

50. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 84.

51. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 157.

52. M. F. Kızıoğlu, *a. g. e.* s. 921

53. İ. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980, s. 11-12; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları* s. 80-86.

54. F. Sümer, "Eski Türklerde İsim Koyma Geleneğinden Adsız", *Türk Halk Edebiyatı ve Folkloründe Yeni Görüşler*, Ankara, 1985, s. 23-37.

55. Kaynak Kişi: *Düzgün Cevahir*, Alevi Dedesi, Tunceli.

56. M. Türker Acaroğlu, "Gagauzcada Takma Adlar, Soyadlar, Yer Adları", *T.D.A.*, s. 72, Haziran 1991, s. 111-129.

Kuzey Irak'da, Anadolu'da,⁽⁵⁷⁾ Gagauz Türklerinde ve Azerbaycan'da⁽⁵⁸⁾ erkek çocuğa dedenin veya babasının adı verilirdi. Gagauz Türklerinde bu adet halen devam etmektedir.⁽⁵⁹⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da erkek çocuğa babanın veya dedenin ismi daha ziyade baba veya dede yeni ölmüş ise verilir. Böylece ölenin yaşatılacağına, anılmak suretiyle unutulmayacağına inanılır.⁽⁶⁰⁾

Sünnet, Türklerde İslamiyetten evvel de var olan bir uygulama iken,⁽⁶¹⁾ İslamiyette yeni bir muhteva kazanmış, sünnet çevresinde de yeni sosyal ilişkiler ve müşterek inanç pratikleri geliştirilmiştir. Halk inançlarımızda adı konulmamış çocuk sünnet edilmez. Çocuk doğarken göbek adı konulduğu için bir sorun da yaşanmaz.

Karaylar çocuklarını 7 yaşından evvel muhakkak sünnet ederlerdi.⁽⁶²⁾ **Zaza Türkleri**'nde sünnet köy halkının işbirliği ile yapılır. Pilav, etli pilav, sebze yemeği, tatlı, sütlaç ikram edilir.⁽⁶³⁾ Kirvenin de çocuğun yeni doğacak kardeşlerine ad koymada hakkı vardır.

Kırım ve Hazar yöresinde **Karay Türkleri** çocuklarını 7 yaşından evvel muhakkak sünnet ederlerdi.⁽⁶⁴⁾ Doğu ve Güneydoğu'da kirvelik çok yaygın iken, her nedense Kırmançça konuşan Ömerhanlı Türk köyünde kirvelik yoktur. Sünnet şöleninde **kurban** kesilir ve davul zurna çalınır.⁽⁶⁵⁾ Doğu ve Güneydoğu'da **kirve çocukları kan kardeşliği** ve **süt kardeşliği** önemli iken, eski **Karaçay-Malkar** geleneğinde kan davasının kapatılması için **"Emcek ulan"** denilen bir kardeşlik türü daha vardı. Öldürülen aileden, anenin veya yaşlı bir kadının memesinden emen suçlu taraf kardeş olurdu. Buna **"Emcek Ulan"** denilirdi.⁽⁶⁶⁾ Anadolu masallarında dev anasından süt emen, devlerle kardeş olurdu.

Gregoryanlar'da vaftiz babası ailesiyle **kız akrabalığı** yasaktır. Müslüman Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da görülen kirvelik geleneğinde de böyledir.⁽⁶⁷⁾ **Sivas** yöresinde kirvelik **peygamber dostluğudur**. Kirvenin oturduğu minder, peygamberin namaz postu sayılır. Kirvenin kucağı peygamber kucağıdır. Kirvenin çocuğu anneden babadan daha yakındır. Bu yakınlık ve dostluğun **H. İbrahim**'den geldiğine inanılır.⁽⁶⁸⁾

Sünnet sadece, incelenilen bölgede değil, **Kazaklar**'da⁽⁶⁹⁾ ve diğer Türk boylarında da vardır. İslamiyette ise kirvelik diye bir uygulama yoktur.⁽⁷⁰⁾

Bütün Türk boylarında görülen, Türk olmayan Müslüman toplumlarda görülmeyen kirvelikte, kirveler arasında evlilik olmaması, Gregoryanlardaki vaftiz babası ailesi ile evliliğin olmayışını hatırlatmaktadır. Bu inanç, Gregoryanlara kadim Türklerden geçmiş veya onlardan bir kısmının Türk boyları olduğunu gösterir. Dünyaya geldikten sonra isim alıp sünnet edilen çocuklar erginlik dönemleri ve evlilik yaşlarına kadar, farklı farklı inanç ve uygulamalardan geçerler.

Gagauzlarda çocuğun ilk çıkan **dişini** gören, çocuğa hediye vermeye mecburdur.⁽⁷¹⁾ Doğu Anadolu'da bu uygulama **"Diş Hediği"** şenlikleri ile yapılır. Komşular hedik yemeğe davet edilir ve çocuğa hediye alırlar. Adet çocuğun dişini ilk görene hediye alınması şeklindedir.⁽⁷²⁾ Kuzey Irak'ın Türkmen ve Kırmançları arasında da hedik geleneği vardır.⁽⁷³⁾ Gagauzlar'da yerinden çıkarılmış **süt dişi** ekmeğe batırılıp meydana bırakılırken, "garga garga sana kemik diş, ver bana demir diş" derler.⁽⁷⁴⁾ Kars'da çıkan süt dişi evin bacasına atılır ve bu esnada **"Kurtlar, kuşlar çürük dişimi alın, bana demir diş verin"** denilir. Kazak Türklerinde ilk dişleri çıkan çocuğa anası çiğnemesi için bir **koyun kemiği** verirdi.⁽⁷⁵⁾ Gagauz inançlarının bir çoğunda Orta Asya Türk Kültürünün izleri vardır.

57. Ahmet Uğur, "Türkmen ve Arşavlarda Ad Verme veya Adlandırma Adetleri" *T.D.T.D.*, s. 55, s. 12-15; Hakkı Acar, *Zara*, s. 146; A. Özer *Burukan Aşireti, Sosyo Kültürel ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1988, s. 84.
58. M. Süleymanlı, *Göç*, Ankara, 1991, s. 125.
59. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 25.
60. Mehmet Yaşar Başçı, *Tarihte Silvan*, F.Ü. Fen-Ed. Fak. Tarih Böl. Lisans Tezi, Elazığ, 1989; Ali Özer, *Burukan Aşiretinin Sosyo Kültürel ve Ekonomik Yapısı*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1978, s. 82-83; Muhyettin Baydaş, *Her Yönüyle Karaçoğan*, F.Ü. Edebiyat Fakültesi Lisans Tezi Elazığ, 1980, s. 30; A. Hakkı Acar, *Zara*, s. 145.
61. Haluk Cemil Tanyu, *Tunç Derililer*, İstanbul, 1969, s. 34.
62. M. A. Kaşgarlı, "Türk Hazar İmparatorluğu", *a.g.e.*, s. 28.
63. İ.C. Çelebi, *Ömerhanlı Köyü*, Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi, Mezuniyet Tezi, Ankara, 1979, s. 53.
64. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 99.
65. M. A. Kaşgarlı, "Türk Hazar" s. 28.
66. E. Helvacıoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

67. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 924.
68. K. Özen, "Divriği Köylerinde Kirvelik Geleneği-Peygamber Dostluğu", *Folklor ve Etnoğrafya*, İstanbul, 1985, s. 239-254; Gündüz Altan "Kirvelik" *TFA*, S. 120, Temmuz 1959, s. 1231; Prof. Dr. N. Erdentuğ, *Halköyü* s. 102; İ.C. Çelebi, *Ömerhanlı Köyü*, s. 35; E. Helvacıoğlu, *Ovabağ* s. 35; İ. H. Acar, *Zaza* s. 136.
69. M. A. Kaşgarlı, "Türk Hazar İmparatorluğu" s. 28.
70. A. Şafak, *a.g.e.*, s. 36.
71. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 26.
72. İ. Uçar *a.g.e.*, s. 40; A. Özer, *a.g.e.*, s. 84, E. Zekiöğlulları, *Türk Tarih ve Kültür Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Elazığ, 1984, s. 80.
73. Y. Kalafat, "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançlarının İzleri", *a.g.y.*
74. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 26.
75. God Frey Lions, *Göç ... s. 37.*

Erzurum'da yeni doğan çocuğun yaşaması konusunda bir tereddüt var ise, çocuğun çamaşırını bir mezara asılır, mezara asılan çamaşır ters döner ise, çocuğun öleceğine, dönmez ise ölmeyeceğine inanılır. Bu pratik bize ölümden sonra hayatın devam ettiği inancının varlığını gösterir. Eski Türk dini, Gök Tanrı inancında mezarlıklar özellikle **ata mezarları** kutsaldı. Onlar merasimlerle ziyaret ediliyor ve orada yatanların ruhları tazimle anılıyordu. O atalar ki, ya Nebi ya da velidir. Ailenin büyüğü olan Ataların konumu ise, daha farklıdır.

Kişioğlu'nun tin'inin sadece öbür dünyada değil, bu dünyada da insanlara yardımcı olduğuna inanılmaktadır. Bir kimsenin nazar almaması için veya nazar olmuş bir kimsenin nazarın olumsuz tesirinden kurtulabilmesi için (bilhassa nazar olan kimse çocuk ise), onu okuyan kimsenin öpmemesi gerekir. **"Öpen kişinin nefesi, tesirini yitirir"** inancı vardır. Öpme olayı nefesdeki gücün etkisine mani olur. Bu inanç Ağrı ve Erzurum'da bazı köylerde vardır.

Kars, Bayburt ve Iğdır'da bir çocuk nazar almış olabileceği şüphesi ile okutulur ve nazardan okunmak suretiyle kurtulması isteniyor ise, nazar olup olmadığını anlamak için, okuyan kişiye dikkat edilir. Okuyan kişinin her üfleğinde veya okumanın sonunda **esnemesi** üzerinde durulur. Okuyan esner ise okunan nazar olmuştur. Nazar olan okunduktan ve okuyan esnedikten sonra okunanın baş ağrısının hafiflediğine ve giderek geçtiğine inanılır. Okuyan kişi, göğe veya uzak dağlara bakıp, nazarı gözüyle uzağa atar.

Kuzey Irak'ta, Kırmanç ve Türkmenlerde, bir kişinin çocuğu olduğu zaman, hali vakti yerinde ise kurban keser.⁽⁷⁶⁾

Karaçay-Malkar Türklerinde, bebeğin doğumundan bir hafta sonra kurban kesilir, ölen (toy) düzenlenir. Bebek törenle beşiğe yatırılır. Buna **"Beşik bölgen"** âdeti denir.

Bu şölene bütün akraba ve komşular çağrılır. Erkek çocuk doğan evlerde **"İstım toy"** adı verilen büyük şölen düzenlenir. Gelen misafirler bebeğe **"Kol Kerek"** denilen küçük hediyeler getirirler.⁽⁷⁷⁾ Çocuk doğumunda, erkek çocuk doğumunda ve uzun

süre beklendikten sonra dünyaya gelen çocuk için Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da kutlama şölenleri yapılır.⁽⁷⁸⁾ Bu şölenler, Gök Tanrı İnanç sisteminde gördüğümüz **"Aş dökte"**lerin benzeri olup, bir nevi saçdırlar.⁽⁷⁹⁾

Kırmançça konuşan Ömerhanlı Türk köyünde, ailede çocuk sayısı, bilhassa erkek çocuğu sayısı çok önemsenir. "Çocuksuz dam, askersiz ordu gibidir" denilir. Sadece çocuksuzluk boşanma sebebidir.⁽⁸⁰⁾ Karaçay Malkar Türklerinde de, ilk doğan çocuğun erkek olması istenirdi. Kadın ilk çocuğunu kendi anne-babasının evinde doğururdu.⁽⁸¹⁾

Karaçay Malkarlarda, bebeğin doğumunu, babasına müjdeleyenler, onun başından kalpağını kaparlar. Baba da para vererek kalpağını geri satın alır. Böylece müjde verenlere bir hediye vermiş olur.⁽⁸²⁾ Bu tür saç, çok yaygın olmamakla beraber, Doğu Anadolu'da da vardır.⁽⁸³⁾ Moğol kazaklarında olduğu gibi Kuzeydoğu Anadolu düğünlerinde gelin getirilirken yapılan **at yarışına** da **"papağa gitmek"** denir. Burada dereceye giren yarışçılara oğlan evi hediyeler verir.⁽⁸⁴⁾ Papağ bilindiği gibi kuzu derisinden yapılmış özel şapkadır.

Karaçay-Malkar Türklerinde, **"Beşik Bölegen"** töreninde kesilen kurban'ın eti pişirilir ve misafirlere ikram edilir. Eğlence yapılır. Tören sırasında gelin bebeği ipek kumaşlara sarıp kaynanasına verir. O da bir yakını ile birlikte beşiği yıkar ve bebeği beşiğe yatırır. Bebek erkekse yastığının altına kama, bıçak; kız ise makas, kitap konur. Bu esnada gelin kaynanasına, kaynana da gelin ve damada hediye verir. Beşiği örtü vesair malzemesini, gelinin annesi yapar.⁽⁸⁵⁾

Doğu Anadolu'da Malatya, Sivas, Erzurum ve Kars'da da, bebeğin, bilhassa ilk bebeğin kundak, zıbın, patik türünden ihtiyaçlarını gelin'in baba evi, bilhassa annesi yapar.

78. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 75-77.

79. Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968, s. 61.

80. İ.C. Çelebi, *a.g.e.*, s. 53.

81. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 157.

82. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 157.

83. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları* s. 75.

84. A. Mecit Doğru, *Orhan-Altaç Ekspedasyonu*.

85. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 110.

76. Y. Kalafat "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançlarının İzleri" ... *a.g.m.*

77. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 48.

"Beşik Bögen" töreni sırasında genç delikanlı ve kızlar arasında çeşitli oyunlar oynanır. Bunlardan biri "**Koz börk**" ya da "**börk takgan**" adı verilen oyundur. Kalpak-Şapka asma anlamına gelen "Börk Takgan" oyununda kadınlar kalpağa benzeyen yuvarlak bir ekmek yaparlar. Bu ekmek tavana asılır ve döndürülür. Elini dokundurmadan ağzı ile bir parça kopararak yarışmacıya hediye verilir.⁽⁸⁶⁾ Aynı uygulamayı biz Doğu Anadolu'da Adıyaman-Tunceli civarında da tesbit etmiştik, şüphesiz bu da bir saçma saçma pratiğidir.⁽⁸⁷⁾ Ekmeğin en ufak parçası dahi yere düşürülmemelidir.

Doğu Anadolu'da sık görülen "**Diş Hedişi**" şölenleri⁽⁸⁸⁾ Karaçay-Malkar Türklerinde de görülür. Çocuk ilk dişini çıkaracağı zaman "**Tiş Cırna**" adeti yapılır. Büyük bir kazanda buğday, mısır, kurufasulye ve nohut pişirilir. Sonra buna, kuru üzüm katılır. Bu karışma "Tiş Cırna" denilir. Akraba ve komşular eve davet edilir. Şölen-Toy düzenlenir. Kutlama yapılır. Çocuğun baba veya annesi bir avuç mısırı çocuğun başından döker. "**Dişlerin de böyle çıksınlar**" der ve davete gelenlere birer taş "Tiş Cırna" gönderir, ayrıca çocuklara hediyeler verir.⁽⁸⁹⁾

Karaçay-Malkar Türkleri'nde çocuğun çabuk yürümesi için; üzüm, şeker, yumurta, yoğurt, kıkırdak, yağ ve un katılarak ekmek şeklinde bir çörek hazırlanır. Buna "**Cıl Gırgın**" (**Yaş Çöreği**) adı verilir. Gelen akraba ve yakınlar yaşlı bir kadın bu çörekten ikram eder. Ev halkıda bu çörekten yer ve davete gelmeyenlerin payı gönderilir. Yapılan merasimde çocuk evin bir köşesine oturtulur ve yanına; ayna, makas, kalem, kama, mızıka gibi şeyler konur. Çocuk aynayı alır ise güzel, makası alır ise çalışkan, mızıkayı alırsa neşeli, kamayı alır ise yiğit olacağına yorumlanır.⁽⁹⁰⁾ Bu inanç ve pratik Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aynen yaşamaktadır.⁽⁹¹⁾

İncelemesini yaptığımız Kuzey Irak, Doğu Anadolu ve Azerbaycan halk inançlarında çocukların **tin**'inden gelen bazı güçlerin var olduğuna inanılır. Kuzey Irak'da çocuk süpürge ile oynarsa, evi süpürmeye kalkışır,⁽⁹²⁾ Doğu Anadolu'da çocuk bacaklarının arasından arkaya bakarsa⁽⁹³⁾ eve misafir geleceğine inanılır. Azerbaycan'da bazı çocukların geleceği bildiğine, olacak olayları hissettiklerine inanılır.⁽⁹⁴⁾

Uğursuz ve gudumsuz olduğuna inanılan veya öyle tanımlanmak istenilen çocuklar atalarına atıf yapılarak zikredilirler. Azerbaycan'da "**derin gitmişin çocukları**" veya "**derin gitsin**" tabiri beddua için söylenir.⁽⁹⁵⁾ Bu ifadede tekrar hayata dönmesi beklenen ölünün, dönüşü zorlaşsın anlamı saklıdır.

Kuzey Irak'da olduğu gibi Doğu Anadolu'da da çok yaygın olan bebeğin korunması için kullanılan "**Höllük**" diye bilinen bir toprak vardır. Elenilerek bebeğin altına konulan bu kırmızı toprak, sadece çocuk pudrası rolünü oynayıp, bebeği pişiklerden koruduğu için önemsenmiştir. Halkı Şıhbızınlı Türk aşiretinden olan Dereköy'de kadınlar höllük'ü bebek bir yaşına gelinceye kadar kullanırlar.⁽⁹⁶⁾

Öksürükten kurtarılması istenilen çocuklar, Türkmen ve Kırmançlar tarafından Erbil'deki Kendekoh ziyaretine götürülür.⁽⁹⁷⁾ Türkiye'nin birçok yerinde, öksürük için özel yatırımlar vardır. Erzurum'da **Öksürük Baba** Ziyaretine öksürüğü kesilmeyen çocuklar götürülür.⁽⁹⁸⁾ Öksürük babanın diğer adı "**Kah veya Gok-Gok Baba**"dır.

Çocukların korkuları ve nazarlı halleri için Anadolu'da⁽⁹⁹⁾ olduğu gibi Irak'ın Kırmanç ve Türkmenleri de **kurşun dökerler**. Çocuğun korktuğu ne ise kurşunun o şekli aldığına inanılır. Kurşun'un suyu, yedi komşu kapısına kibleye dönülerek dökülür.⁽¹⁰⁰⁾ Kurşun dökme eski Türk inançlarında da vardır.⁽¹⁰¹⁾

86. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 159.

87. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* 1990, s. 42, 43.

88. Y. Kalafat, *a.g.e.*, s. 81-84.

89. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 158.

90. U. Tavkul, *a.g.e.*, 163.

91. Y. Kalafat, *a.g.e.*, s. 81,84.

92. Y. Kalafat, *a.g.m.*, *a.g.y.*

93. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 76-78

94. M. Süleymanlı, *Göç*, s. 17.

95. *a.g.e.*, s. 14.

96. M. A. Kaşgarlı, *a.g.m.*, s. 28.

97. Kaynak Kişi: T.M. Ahmet.

98. A. Güzel, *Bazı Müesseselerimiz ve Şahsiyetler Etrafında Milli Kültür-Millî Birlik*, Ankara, 1991, s. 36.

99. Münevver Alp, "Eski İstanbul'da Kurşun Dökme", *TFA*, C.VIII, Z. 180, Temmuz 1964, s. 3457, İhsan Hamamzade, "Trabzon Adetleri Fal. Kurşun Dökme, Mum Dikme, "HBH Sayı 17, Mart 1931 s. 104, Sami Salim İşçiler, "Kurşun Dökme, Nazar Okuma, Yakı", *TFA*, C.VII, s. 154. Mayıs 1962, s. 2718.

100. Kaynak Kişi: M.İ. Fasvan.

101. A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*

yağı basmayan çocuğu, **Erbil'de Kırmanc ve Türkmenler** üç cuma günü, cuma namazından önce camiye götürürler. Annesi çocuğun iki ayağının başparmaklarını bağlar, cami'den çıkacak ilk kişiye bu ipleri "tu-tu-tu Bismillah" derirterek kestirir. Böylece çocuğun ayağına basacağına inanılır.⁽¹⁰²⁾ Kars'da bu uygulama, çocuğun ayak bileklerinden bağlanılarak yapılır. Ayrıca, Anadolu'nun bir çok yerinde, kuşlar sevişirlerse eve misafir geleceğine inanılır. Misafir geleceği şeklinde yorumlanır.⁽¹⁰³⁾

Türkler'de ad kutsiyet taşıyordu ve kişinin gelecekteki hayatı ile ilgili idi. Onun gelecekte korunması, başarılı ve hayırlı olması taşıdığı isimle ilgili idi. Seçilişi, seçiliş biçimi, seçilişine etki eden faktör ayrı ayrı önemli idi. İsimlerin zikredilmesi bile inançlarla bağlantılıydı.

Karaçay-Malkar Türkleri'nde, çocuğa isim **"Beşik Bölgen"** adetinin yapıldığı çocuğun beşiğe ilk konulduğu gün verilir. Çocuğun anne ve babası çocuğa isim vermezler. Kız çocuğunun ismini babaannesi, erkek çocuğun ismini dedesi koyar. İkinci çocuğun ismini ise çocuk olduktan sonra eve ilk giren koyar ve çocuğa at hediye eder. **"İsim koyan at verir"** ata sözü buradan gelmektedir.⁽¹⁰⁴⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, çocuğa ismi, kulağına ezan ve sela okunarak konulur.⁽¹⁰⁵⁾ Çocuğa ismini daha ziyade ailenin büyük erkekleri baba veya dede koyar.

İncelediğimiz, Kuzey Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak bölgesi ile, bu bölge inançlarını karşılaştırdığımız Türk Dünyasının diğer hayatın önemli dönemlerinde Aş Dökme şölen ve törenlerinin yapıldığını gördük. Doğumun oluşu ile başlayan mutluluk, çok kere kurban kesilerek aş dökülmesi şeklinde tezahür ederken, evliliğin; nişan, düğün ve nikah gibi muhtelif safhalarında Aş Dökme'nin örneklerini görüyoruz. Ölümde ise, Üçü, Yedisi, Dokuzu, Kırkı ve Senesi'nde, keza farklı büyüklükte aş dökülür. Şüphesiz bunları saçı kapsamında mutalaa ediyoruz.

Gregoryanlar, ölünün arkasından ekmek, üzüm dağıtırlar ve çokca içki içerler⁽¹⁰⁶⁾. Eski Türklerde yuğ törenleri olarak bilinen bu uygulama⁽¹⁰⁷⁾ günümüzde incelediğimiz bölgede ölü aş ve benzeri isimlerle anılmaktadır.⁽¹⁰⁸⁾ Bu konuya evlilik ve bölümleri münasebeti ile tekrar dönülecektir.

EVLENME / DÜĞÜN DÖNEMİ (EVVELİ - ESNASI - SONRASI)

Türk toplum hayatında ev ve evlilik, çocuk sahibi olmak önemli kurallardandır. Ev-bark sahibi olarak başlatılan itibarlı dönem, çocuk sahibi olunarak daha da önem kazanır. Türk hayatının her safhasına yön veren inançlarımızın rolü devam etmektedir. Evlilikte Ak ve Kara iyelerin, ev iyelerinin ata ruhlarının, eş bulmada, iyi bir ocak sahibi olmada etkili oldukları inancı günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bu inançları evlilik öncesinde söz kesme, nişan, nikah dönemleri ile düğünde, zıfak ve evlilik sonrası dönemlerde de görmekteyiz.

Halkı **"Kırmanc"**ca konuşan **Ömerli** Türk köyünde kızın sözü kesilince kaynanası kızı öper ve geline hitap ederken kendi isminin yanına "kurbaney" kelimesini de ekler. Mesela; "Zalhey Kurbaney Kaçem: Saliha sana kurban olsun kızım"der.⁽¹⁰⁹⁾

Doğu Anadolu'nun birçok yerinde, candanlık göstergesi olarak isimlerin sonuna "kurban" kelimesi eklenir. "Ali, kurban" veya "Baba, kurban" gibi bu tesbitde hitap eden, edilene "Kurban olayım" demiş olmaktadır. Acaba, bu örneklerdeki "kurban" kelimesinin hitap edilen şahsı korumaya matuf eski inançlarımızın bir yadigarı olduğu düşünülemez mi?

Kars ve Sarıkamış'da "Kubani" kelimesi sevgi ve şevkat belirtir, isimlerden önce veya sonra kullanılır. "Yasin, kubani" veya "Kubani Yasin" gibi. Bu "kurbanın olayım Yasin" anlamındadır.

102. Kaynak Kişi: T.M. Ahmet ve SH. Mustafa Ağören

103. Y. Kalafat, a.g.e., s. 77.

104. U. Tavkul, a.g.e., s. 160.

105. Y. Kalafat, a.g.e., s. 84.

106. Bkz. Y. Kalafat, a.g.e., s. 84.

107. Bkz. A. Küçük, a.g.e., s. 23-24.

108. Bkz. A. İnan, a.g.e., s. 61.

109. İ.Ç. Çelebi, **Ömerhanlı köyü**, Ankara Üniversitesi, (Basılmamış) D.T.C.F. Mezuniyet Tezi, Ankara, 1979, s. 51.

Dereköy'de köyün gençlerinin düğün gecesi eğlendikleri "**Muhabbet gecesi**" yapılır. İçki içilip kadın oynatılan bu gecede, çirkin bir olay olmasını önlemek için "**Ocak Başı**" denilen saygın bir kişi seçilir. Geceye katılan yabancılar "**Çaba**" denilen para veya içki hediye ederler.⁽¹¹⁰⁾

Erzurum'da kısmeti açılmamış kızlar, kismetlerinin açılması için, kibleye karşı akan suyun lülesine (borusuna) Hıdırellez mevsiminde bir çubuk sokarlar. Bu işlem sabah namazından evvel yapılır. Böylece kız kısmetinin açılacağına inanır. Bu pratik **su kültü** ile ilgilidir.

Sorgunda, kullanılmamış kilit ve anahtar alınarak damat kilitlenir. Anahtar bir su kuyusuna atılır veya toprağa gömülür.⁽¹¹¹⁾ Bu pratikle de **su ve toprak kültürleri** yer almıştır.

İğdır, Kars ve Ağrı yöresinde olduğu gibi⁽¹¹²⁾ Azerbaycan'da da "**tuzlu çörek**" yenilerek, kismetler tahmin edilir. Bu çörekten yiyen kızın rüyasında, evleneceği kimseyi göreceğine inanılır.⁽¹¹³⁾

Azeri Türkleri bahçelerini sınamak için tase su koyup yüzüklerini atarlar ve mani okurlar;

"Çelen bir çay içinde

Oh oynar ay içinde

Allah muradım versin"

Bu gelen ay içinde⁽¹¹⁴⁾

Azeri Türkleri'nde **ahir çarşamba** günü bekar genç kızlar elma yiyip içindeki tohumlardan on tanesini yastığın altına koyarlarsa rüyada sevgilileri göreceklarına inanırlar.⁽¹¹⁵⁾ Türk inançlarında yaşlı olmasına rağmen bir kimsenin **elma** yiyerek dere kenarında yatması sonucu çocuk sahibi olduğuna dair efsanelerin varlığını biliyoruz⁽¹¹⁶⁾ Türk masallarında da elmada dileği kabul olmayı sağlayan bir meziyyet vardır.

110. Mehmet Erden, *Dereköy Köyünün Kültür Değişmesi*, A.Ü.D.T.C.F., Mezuniyet Tezi, 1978, s. 8

111. D. Doğan, *Sorgun* a.g.e., s. 75.

112. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 88.

113. M. Süleymanlı, a.g.e. s. 41, A. Nebiyev, a.g.e., s. 183, s. 106.

114. A. Nebiyev, a.g.e. s. 183.

115. A. Nebiyev, a.g.e., s. 183.

116. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 88-90.

Ömerhanlı köyünde, düğünlerde "**Okuyucu**" geleneği vardır. Gelin alayı oğlan evi tarafından köyün dışında karşılanır.⁽¹¹⁷⁾ Köyün dışında karşılama, evin eşığının dışında karşılama ile ilişkili olabilir. Kutsal mekan aile için ev iken, köy halkı için "**Köyün eşığı**" köyün sınırı mı?

Ömerhanlı köyünde gelinin attan inmesine damat yardım eder⁽¹¹⁸⁾ ve bu işlem **eşığın önünde** olur.

Gagauz Türkleri'nde de evlilik kızın babadan istenilmesi ile olur. Oğlan evi kız babasına "**Baba Hakkı**" olarak altın verir. Buna "**söz**" veya "**küçük nişan**" denir.⁽¹¹⁹⁾ Çıldır'da ise **Analık Hakkı** vardır.⁽¹²⁰⁾ Analık Hakkı Karaim Türklerinde de rastlanmaktadır.⁽¹²¹⁾ Baba ve kardeşlere para, at tabanca verme uygulaması Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da var iken, bunun Kuzey Irak Kırmanç ve Türkmenlerinde de var olduğu tesbit edilmiştir.⁽¹²²⁾

Anadolu'nun birçok yerinde söz kesiminde şerbet içildiği bilinmektedir.⁽¹²³⁾ Gagauzlarda ise söz kesiminde şerbet, pekmez ile hamur işi, lokum ve şarap ikram edilir. Bulgaristan Gagauzları yapılan bu toplantıya "**goda**" demektedirler.⁽¹²⁴⁾ Kars'da yağmur duasında çocukların gezdirdikleri çömçe geline "Godi" denir. Azeri Türklerinde "**gada almak**" tabiri vardır. Bu "sıkıntı ve benzeri rahatsızlıkların bana gelsin" anlamındadır. Ayrıca Aras vadisi ve Sarıkamışta "**Gada**" Kardeş anlamında kullanılır. "Gadam" canımdan da yakın olanım anlamındadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da **Kars, Erzurum, Malatya, Van**, Gaziantep'de kız evi damat'a ve itibarlı yakınlarına "**bohça**" çıkarır. Kız evine erkek evi tarafından gönderilen "**nişan bavu-**

117. İ.Ç. Çelebi, a.g.e., s. 51.

118. İ.Ç. Çelebi, a.g.e., s. 52.

119. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.c., s. 27, A.B. Manol, a.g.e., s. 78.

120. R. Korkmaz-M. Argunşah, a.g.e., s. 17.

121. H. Tanyu, *Tarih boyunca Türkler ve Yahudiler*, İstanbul, 1976, I/121; Ç.B. Avramoğlu, "İstanbul Karai Türklerinde Nişan ve Düğün merasimleri", *Türk Yurdu*, s.11, Ankara, 1961, s. 33.

122. Y. Kalafat, "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançlarının izleri", a.g.y. s. 2.

123. R. Korkmaz, a.g.e., s. 36., İ. Hakkı Acar, a.g.e., s. 13-132., A. Özer, a.g.e., s. 41, İ.O. Çelebi, a.g.e., s. 45; E. Helvacıoğlu, a.g.e., s. 39.

124. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 27.

lu"nda muhakkak çikolata türünden bir tatlı vardır. Adıyamanda gelin adayı baba evinden çıkmadan evvel, elini şerbete batırır ve kapiya sürer; böylece, yeni evine de tatlılık vermiş olur. Çıldır'da "beli" takıldığı gece şerbet içilir.⁽¹²⁵⁾ Zara'da "söz kesme"de şerbet içilir.⁽¹²⁶⁾ Ovabağ'da oğlan evi kız evine başlık parasını denkleştirince "Şerbet" içmeye gider.⁽¹²⁷⁾ Siverek'de şerbet içmek, kızın verildiği anlamına gelir.⁽¹²⁸⁾

Şerbet ikram etme uygulaması Zaza Türkleri'nde de vardır.⁽¹²⁹⁾ Doğu Anadolu'da; Kars, Ağrı, Van'da kız resmen istenilmeden evvel oğlan evi kız evinin ağızını araçılar vasıtasıyla usulünce arar. Buna "ağız arama" denir. Ağız aramada olumlu cevaplar alındıktan sonra, resmen istenilmek için kız evine gidilir. Alınan cevap olumlu ise "söz kesimi" yapılır. Söz kesiminde şerbet içilir. Bu durumdaki kızlar için "Şerbeti içildi" tabiri kullanılır.

Karaim Türklerinde kız evinde ziyafet yapılır. Erkek tarafından süslü bir sepet içerisinde şekerleme ve çoğu zaman, gümüş ve altın paralar konması adeti vardır. Düğünden bir gün önce, kız tarafı erkek tarafına tatlı gönderir.⁽¹³⁰⁾

Gagauzlarda Nişandan düğüne kadar ki zaman içerisinde kız evleneceği erkeğin anne ve babasından gizlenir. Onların da nişanlı kızın evi etrafında görünmesi büyük hata sayılır.⁽¹³¹⁾

Nişan ve düğüne kadar geçen süre zarfında kız, oğlan evine görünmekten sakınır. Nişan ve düğünden sonra, kız, gelin olduktan sonra yeni evinin fertlerine özel uygulamalarla gözükür. Bunlar "yüz görümlüğü", "dil hakkı" türünden hediyeler alınarak yapılır. Damad adayının da gerekli süre geçmeden ve uygulamalar yaşanmadan yerli-yersiz ortalarda görünmesi uygun bulunmaz.⁽¹³²⁾ Hatta Kırmancça konuşan Ömerhanlı Türk köyünde gelin adayı görücülerle halhatır etmez. Onların yanında oturmaz. Onlarla ve misafir-

lerle yemek yemez. Anne ve babası ile birlikte aynı sofraya bile oturamaz. Bu tür sakınmalar aile fertleri kaynaştıkça giderek hafiflemesine rağmen, bir genç gelin anne ve babasının yanında çocuğuna süt veremez ve onu sevemez.⁽¹³³⁾ Ovabağ köyünde kaç göç olmadığı halde gençler evleninceye kadar birbirlerini görmezler.⁽¹³⁴⁾ Bingöl'de gelin kaynatası ile aynı sofrada yemek yiyemez. Hele ilk günlerde onların huzuruna dahi çıkamaz. Gelin kaynanası, kayın babası, kayınbiraderi ile bir süre konuşmaz. Bu bir saygı göstergesi olarak kabul edilir, evin dirliği ve bereketi için lüzumlu olduğuna inanılır.⁽¹³⁵⁾

Çemişgezek'de, oğlan evine gözyaydınına ve hayırlı olsunaya gidilir ve hediyeler alınır, buna "Yüz açımı" denir.⁽¹³⁶⁾

Gagauz Türkleri'nde ki "Sakınma" inancı gibi Karaçay-Malkar Türkleri'nin sosyal hayatlarında ve aile içi ilişkilerinde yaşattıkları bazı geleneksel kurallar ve yapılmaması gereken davranışlar vardır. Mesela damat düğününden üç gün önce "bülüş ev" adı verilen bir eve saklanır ve üç gün kimseye gözükmez. Görünmesi halinde sopalarla dövülür, kız tarafınca davet edilinceye kadar kız tarafına gözükmezdi. Kız tarafına hediye ile gidilirdi. Damadın saklanmasına lüzum kalmayıp, şölen (toy) lerle kutlanır kurban kesilirdi. Gelin konuşması ise hediyelerle "gelinin dilini açma" merasimi ile yapılırdı. Gelinin evin "ullu üy" denilen genel odasına kabulü aylar sürerdi. Kaynata ve kaynanası ile konuşmasına "til tutuv" (dil tutma) denilirdi.⁽¹³⁷⁾ Çıldır'da, Karapapak Türklerinde; "gelin görme", "Duvak açma", "Yüz aklığı", "Kızlık belgesi", "gerdek" gibi uygulamalar hediyelerle karşılanır.⁽¹³⁸⁾

125. R. Korkmaz, a.g.e., s. 16.

126. İ. Hakkı a.g.e., s. 129-132.

127. E. Helvacıoğlu, a.g.e., s. 38.

128. Türkiye'de Beldeler, Siverek, İstanbul, 1986, s. 27.

129. A. Kara; Kaynak Kişi, Tunceli'li.

130. H. Tanyu, Yahudiler, 1/120 C.B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

131. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 27.

132. Y. Kalafat, a.g.e., s. 87-94.

133. İ.Ç. Çelebi, a.g.e., s. 45.

134. E. Helvacıoğlu, a.g.e., s. 38.

135. Güllü Muhtaroglu, Doğu Anadolu Düğünleri, (D. Yıldırım Yönetiminde Master Çalışması) H.Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Halk Bilimi Anabilim Dalı, (8423909), Ankara, 1968, s. 44.

136. Nuran Çiftçi, Çemişgezek'in Tarihi, F.Ü.Fen-Ed.Fak.Tarih Böl.Lisans Tezi, Elazığ, 1989, s. 48.

137. U.Tavkul, a.g.e., s. 146-150.

138. R. Korkmaz, a.g.e., s. 99.

Zaza Türklerinde de, kız evine bazı hediyeler alınır. Başlığın yanısıra, istenilen ziynette beşibiryerde veya **cenik/çenelik** (iki ku-lağı örten üçgen şeklinde kadife parçasının üzerine çeyrek altınla-rının dizilmesi) hediye edilir⁽¹³⁹⁾. Doğu Anadolu'da Kars, Ağrı ve Erzurum'un Güney ilçelerinde, oğlan evi kızın annesine, kız gelin olup evden çıkmadan evvel, aynı veya naktî hediye verir. Buna "**ana hakkı**" veya "**süt hakkı**" denir. Süt hakkı Çıldır yöresi⁽¹⁴⁰⁾ ve Tunceli'de de yaygındır⁽¹⁴¹⁾.

Görülen rüyalar hayatın her safhasında önemlidir. Çocuk dö-neminde görülen rüyalarından ziyade, çocuk edinme ve çocuğun cin-siyetinin belirlenmesi ile ilgili rüyaların yorumu çok yaygındır. Ölüm ve hastalıkla ilgili rüyalar, felaket habercisi olarak bilinen rüyaların yanısıra, rüyalar ve onların yorumları daha ziyade hayatın evlilik safhası ile ilgilidir. Bunlar, bir kısmetin çıkması, ne tür bir izdivaç ih-timalinin olduğu ile ilgili rüyalarlardır.

Rüyalar, bütün halkların mistik dünyasında önemli yer tutmuş-tur. Türk Halk biliminde rüyalar, yapılan bir yanlış hareketin uyarısı, bu hareketin telif edilebilmesi, kişinin uyarılması, gelecekteki iyi ve kötü gelişmelerin emareleri olarak bilinmişlerdir.

Karaylarda rüya tabirleri yapan ve Tüs Yorları denilen bir takım kitaplar vardır. Bu kitaplarda bir insanın gece rüyasında kuzu ve teke görmesinin, o insanın talihinin iyi olacağı anlamına geldiği belirtilmektedir.⁽¹⁴²⁾

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, halk, gördüğü rüyaları yo-rumlar, rüyasında ölmüş bir yakınını gören kimsenin bir haber ala-cağına, elinde silah görülmesi kuvvet kazanacağına ve uzaktan haber geleceğine, su, bilhassa akar su aydınlığa; at murada; uçmak hayır işlemeye; koyun ve kuzu görmek berekete; Devlet bü-yüğü veya komutan görmek yükselmeye; yılan bazan düşmana, bazen güce; köpek düşmana; saklı veya lekeli giysi görmek, kede-re, saç veya diş dökülmesi üzüntüye, bıçak görmek erkek, makas görmek kız çocuğunun olmasına işaret olarak kabul edilir. Rüyalar-

da görülenlerin belirli anlamları vardır. Belirli rüya tabirleri ve rüya tabir kitapları (tabirnameler) vardır. Rüyada görünen nesnenin an-lamı kişiye göre değişir. Günün her saatinde rüya anlatılmaz. Gü-neşin batmamış olması tercih edilir. Karamsar rüyalar akar suya anlatılarak hayra yorumlanmaları sağlanır. Rüyaya yalan katılmaz. Katılması çok günah sayılır. Rüya dinlemenin ve anlatmanın özel kuralları vardır.

Azerbaycan'da bazı insanların rüyalarında "işaret" aldıklarına, kendilerine "**Sır**" verildiğine, bu tür insanların rüyalarında ne görürler ise hakikat olacağına inanılır⁽¹⁴³⁾. Halk Edebiyatında Ozanların "Bade" içmeleri olayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu ozanlarında da vardır. Rüya "Bade" içme inancı Azeri Türklerinde de vardır. Bu bir "Hak" vergisidir. Çok kere soya vergidir. Soydan birisine bade veril-mesi soyun tekin olmamasını sağlar.⁽¹⁴⁴⁾

Sivas'da rüyada genç ağaç, Urfa'da diş dökülmesi görülür ise ölüm geleceğine inanılır.

Doğu Anadolu Alevi Bektaşî Türklerinde, deli, çocuk ve uyuyan kimse için "**gaflettedir**" denir. Uyuyan kimse uyanıncaya kadar kendisine dokunulmaz.

Doğu Anadolu'da uyku halindeki kişinin gördüğü rüya gusul ab-desti almasını gerektirir ise buna, "**Şeytan kandırması**" veya "**Şey-tan basması**" denir. "**Basma**" ve "**Basılma**" Türk halk inançların-da özel bir yer tutar.

Rüya görmek, yorumlamak ve bazı sonuçlar çıkarmak şüphe-siz sadece Türk boylarına mahsus değildir. **E. Fromm**, rüya konu-sunda; "Rüya yorumlamanın tarihi, bedenden ayrılan ruhun, kendi-ne özgü hayatında, hayaletlerin çıkardığı ses ve gürültüler olarak tasavvur etmekle başlar. Doğu kültüründe rüya, belirli dini ve ahlaki kalıplara göre yorumlanmaktadır.⁽¹⁴⁵⁾ Her sembolün belirli bir anla-mı vardır. İlk dönemlerde rüyaların Tanrısal mesajların iletilmesin-de bir araç oldukları düşüncesinden yola çıkılırdı."⁽¹⁴⁶⁾

139. E. Helvacıoğlu, a.g.e., s. 38.

140. R. Korkmaz, a.g.e., s. 15.

141. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 232.

142. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 90.

143. M. Süleymanoğlu, a.g.e., s. 27.

144. Geniş bilgi için, bkz., O. Şaik Gökyay "Rüya Tabiri ve Tabirnameleri Üzerine" IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, 6-15 Mayıs, 1991.

145. Erich Fromm, a.g.e., s. 127-129.

146. M. C. Kapaklı, Tümen Köyü, Ankara, 1978, Ü.D.T.C.F. Mezuniyet Tezi, s. 2.

Karaim Türkleri'nde gelin ve damat Hazan'ın (**Din görevlisi**)nin daveti üzerine toplantı odasına gelirler. Bu arada nikah duası okunur. Kız annesinin, babasının, bilahare kayın valide ve kayınbabasının ellerini öper, erkek tarafı geline mücevherat takarken kız tarafı da oğlana, ipek gömlek, kumaş gibi hediyeler verirler. Erkek tarafının geline tebrikle birlikte hediyeler takması Doğu ve Güneydoğu Anadolu düğünlerinde de çok yaygındır. Geçmişte çok kere mücevher takılırken son zamanlarda para da takılmaya başlamıştır.

Ömerhanlı Köyü'nde başlık vardır. **Karaçay-Malkar Türkleri'**nde kız için verilen "kalım"ı kendisi için harcayan aile çok ayıplar. Kız ve erkek tarafı anlaşır ise erkek tarafı "kalım" öderdi. İki aile, karşılıklı kızlarını birbirlerinin oğullarına verirler ise "Kalım" ödemezdi. Ayrıca kocası ölüp, dul kalan kadın kocasının kardeşi ile evlenir ise "Kalım" ödemezdi⁽¹⁴⁷⁾. Başlık parası, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çok yaygındır. Başlık Kalım ve Çeyiz Türk evlenme töresinde daima var olmuştur.⁽¹⁴⁸⁾ Karaçay-Malkar Türkleri kalım için para yerine, silah, eşya ve toprak da verirler ve kızın çeyizine de "**Berne**" derlerdi.⁽¹⁴⁹⁾ Karaçay-Malkar Türklerinde gelinin çeyizle birlikte akrabalar için getirdiği hediyeler arasında, hayatta olmayan yakınlar için de hediyeler vardır.⁽¹⁵⁰⁾ Bu uygulama hayatla olmayan yakının yaşayan ruhuna bir saygı ve bir tür saçıdır.

Karaim Türklerinde çeyiz teşhiri günü yapılır.⁽¹⁵¹⁾ Bu konu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde de yaygındır.⁽¹⁵²⁾ İncelediğimiz bölgede çeyiz dizmek, çeyiz olacak nesnelerden hediyeler göndermek, gelin bohçalarına gelinin çeyizinden eşyalar koymak, düğünden evvel gelinin eşyalarını sergilemek, çeyizleri yazarak tesbit etmek çok yaygındır. **Aşkale'nin Büyükgeçit Köyü'**nde çeyiz'in büyük bölümü başlık parası ile alınır.⁽¹⁵²⁾

Karaim Türk düğünlerinde **Kına** günü **hamam** dönüşü güveyin gönderdiği bir koç, kızın ayakları dibinde kurban edilir.⁽¹⁵³⁾ Kına gününde yaşlılar tırnak ve saçlarına kına sürer, gelinin ise, yalnızca tırnaklarına kına sürerler.

Kına, Anadolu'nun her tarafından özellikle Doğu Anadolu'da yaygındır.⁽¹⁵⁴⁾ Ovabağ köyünde, perşembe günü köyün kadınları toplanarak, oğlan evi tarafından gönderilmiş olan kınayı geline yakmaya giderler. Kendi aralarında eğlenip, ağıtlar, söyleyerek gelini ağlatırlar ve kınayı gelinin iki eline ve ayaklarına yakarlar. Doğu ve Güneydoğu'da da geline koç hediye edilir. Gelin, oğlan evine gelinceye kadar, damat gelinin baba evinde geçirdiği her kurban bayramı için, bir koç gönderir. Gelinin erkek evine gelmesiyle kesilen kurban ile yetinilmez; bazı hallerde ailenin kestiği kurban bayramı kurbanının dışında da gelin için kurban kesilir.⁽¹⁵⁵⁾ **Tahtacı Türkmenleri'**nde ise; gelinin annesi ve babasının elini öpeceği zaman da kurban kesilir veya **lokma** yenilir.⁽¹⁵⁶⁾

Kına yakılırken özel türküler okunur.⁽¹⁵⁷⁾ Ağrı'da kız, kına gecesi sağdıçların nezaretinde düğüne gelen büyüklerin elini öper. **Bingöl'de Kına gecesi** oğlan tarafından 7 veya 9 kişi güveyi'yi kınaya çıkarır. Bitlis'de kına, damadın serçe parmağına, gelinin ayak ve el parmaklarına yakılır. Erzurum'da genç kızların başlarına ve ellerine kına yakılması inancı vardır. Erzurum'da kına gecesinde ve düğünde **ayna** bulundurulması halinde, bolluk olacağına inanılır. Kınanın, gelinin avucuna kaynana tarafından yakılmasının, kismetli olmasını sağlayacağı inancı vardır. Kaynananın gelinin avucuna koyduğu **altın parayı**, gelin damadın kesesine koyar. Ağrı'da kız evine kınaya gidilirken silah atılır. Kıza, kına tasını berduk tutar, kız başka bir tasta da oğlan evinin kinasını yakar. Malatya'da kına, yanmakta olan **mumların** arasında bir tepsi içerisinde getirilir. Muş'da kız evindeki kınanın işi bitince, oğlanın eline kına yakılır.⁽¹⁵⁸⁾

147. U. Tavkul, a.g.e., s. 133-137, Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 84-95; M.C. Kapaklı, a.g.e., s. 2.

148. Reşat Genç, "XI. Yüzyılda Türklerde Evlenme" *Türk Yurdu*, Aralık, 1990, s. 40, s. 19-21.

149. U. Tavkul, a.g.e., s. 132-134.

150. U. Tavkul, a.g.e., s. 140.

151. H. Tanyu, *Yahudiler*, s. 120; C. B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

152. D. A. Atalay, *Köy Gençliği Üzerinde Sosyolojik Bir Araştırma, Büyük Geçit Köyü Araştırması*, Erzurum, 1979.

153. H. Tanyu, *Yahudiler*, s. 120; C. B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

154. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 90.

155. E. Helvacıoğlu, a.g.e., s. 38.

156. Ali Yılmaz, *Tahtacılar Gelenekleri*, Ankara, 1945, s. 31-32.

157. Nabil Belekioğlu, *Erzurum Türkleri*, Adana, 1971, s. 122, 152; H.N. Şahhüseynoğlu, *Balıyan Aşireti*, s. 4.

158. Güllü Muhtaroglu, *Doğu Anadolu Düğünleri*, s. 18, Ankara, 1968, (Basılmamış)

Kına gecelerinin özel türküleri vardır. Bu türküler kına yakılırken söylenir. Bazan da yeni türküler yakılır. Gelin adayı hüzünlenir ağlar. Gelinin arkadaşları koro halinde bu tür türküler söylerler. Erzurum'da "kınacılar tas başına dizilir" ve "kınayı getir ana, parmağın batır ana" çok söylenen bu tür türkülerdendir.⁽¹⁵⁹⁾

Kuzey Irak **Türkmen ve Kırmançlarında** kınayı kısmeti bol olan birisi yakar, Elazığ'ın bazı yörelerinde Kına gecesi gelinin zülfleri kesilince başına para serpilir.⁽¹⁶⁰⁾ Kına ve bu paralar saçıdır. Kına koruyucudur. Kın, bilinen muhafaza anlamında ise, Kına = Kılıf suyu = Koruyucu su anlamına geliyolabilir.

Karaim Türkleri'nin düğünlerinde, erkek tarafından bekarlığa veda gecesi yapılır ve bu toplantı gece yarısına kadar devam eder.⁽¹⁶¹⁾ Bu uygulama Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da "**Kısır Gecesi**", "**Erkek kına gecesi**" isimleri ile yapılır.⁽¹⁶²⁾ Kına gecesi ve erkeklerin bu gecede eğlenmeleri Bulgaristan Türkleri arasında da yaşamaktadır.⁽¹⁶³⁾ Kırmançça konuşan Ömerhanlı köyünde Perşembeyi Cuma'ya bağlayan akşam kına gecesidir. Kız evinde kadınlar, oğlan evinde oğlanın yakınları ve arkadaşları tarafından kına yakılır.⁽¹⁶⁴⁾ Ovabağ köyünde oğlan evinin gönderdiği kına, gelinin iki eli ve ayaklarına perşembe gecesi yakılır.⁽¹⁶⁵⁾ Hal köyde de kına perşembe akşamı yakılır.⁽¹⁶⁶⁾

Kına, Türk inanç sisteminde, adanmış olmanın işaretidir. Bunun içindir ki, asker adayına, kurban edilecek hayvana, evliliğe aday olan gençlere kına yakılır. Belki de ihtiyarların saç kınası bu anlamda ahiret adaylıkları anlamındadır.⁽¹⁶⁷⁾ Anadolu'nun her tarafında yaygın olan kına, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da yaygındır.⁽¹⁶⁸⁾ Anadolu dışındaki Türklerden **Bulgarlar, Gagauzlar ve Karaylar'da**⁽¹⁶⁹⁾ da uygulanan kına yakılması **Azeri Türkleri'nde** de vardır.⁽¹⁷⁰⁾

159. N. Belekoglu, a.g.e., s. 152.

160. İ. Sunguroğlu, *Harpur Yollarında*, IV. C. İstanbul, 1968, s. 26.

161. H. Tanyu ..., *Yahudiler*, s. 120; C. B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

162. Sıtkı Soylu, "Türk Folkloründe ve İçel'de Kına Yakma", *İçel Kültürü*, S. 2, Mayıs, 1987, s. 8-9; Fikret Memişoğlu, "Harputta Kına Geceleri" TFA, S. 32, 38, 1952, s. 500-502, 603-605. Beğlan Toğral, *Direnış, Bulgaristan Türklerinin 114 yıllık Ömür Mücadelesinin Karşılaştırılması, Psikolojik İncelenmesi*, İstanbul, 1991, s. 137.

164. İ.Ç. Çelebi, *Ömerhanlı Köyü* Ankara Ü. DTCF Mezuniyet Tezi, s. 52, Ankara, 1979 (Basılmamış).

165. E. Helvacıoğlu, *Ovabağ* s. 38 Ankara, 1982 (Gayri matbuu).

166. N. Erdentuğ, *Hal Köyünün Etimolojik Tetkiki*, Ankara, 1975, s. 102.

167. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 495.

168. İ.Ç. Çelebi a.g.e. s. 52.

169. H. Tanyu, ... *Yahudiler*, c.I/s. 120; C.B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

170. Ş. Kuzgun, a.g.e., 233.

Karaim Türklerinde, Kızlar gecesi ve bekarlığa veda gecesi-nin ertesi günü sabahın erken saatlerinde kız ve erkek tarafının yakın akrabalarından kadınlar topluca **hamama** giderler. Hamamın bir tarafında sazlar çalınır, diğer taraftan gelin yıkanır.⁽¹⁷¹⁾ Kars'da, Erzurum'da, Erzincan'da, Sivas'da **gelin hamamları** ikramlı olur. Gelinin gerdekden evvel ve damadın gerdekden sonra özel hamamlara götürülmesi bir anlamda aklanmanın yanı sıra dö-külen sulara adeta "**saçı**"dır. Bu hamamlarda kullanılmak üzere takunyalar, hamam tasları, hamam takımları olurdu. Gelin hamamında hizmet yapanlara çeşitli hediyeler verilir, yakın çevrenin genç kızları da davetli olarak katılırlardı. Ayrıca şifa bulmak için gidilen "**Kudret hamamları**" vardı. Bazı hamamlarda hamam adabına uyulmaması halinde "**tekin olmayan**" bu hamamların uygun-suz davrananları çarpabilecekleri inancı vardı. Türk inanç kültüründe hamam kültü, sadece maddi kirlerin atıldığı bir mekan değildi.

Karaim Türkleri'nin düğünlerinde, kızlar gecesi yapılır. Bu toplantıya yalnız hatunlar iştirak eder. Çoğu zaman kızın arkadaş-ları muhtelif rakslar yaparlar. Fakat evlenecek kız onları seyir ile yetinir.⁽¹⁷²⁾ Doğu Anadolu düğünlerinde hatunlar için ayrı eğlence meclisleri yapıldığı gibi, gelin adayı, emsali hatunlarla da özel eğ-lenceler düzenler. Gelin adayı özel durumlarda özel ısrarlar karşı-sında nazlanarak oynar. Israr eden hatırlı kimseden hediye alır. Bazan da gelini oyuna kaldırma işini beceren kimse, gelinin oynamasını isteyenlerden bir hediye almayı hak eder.

Karay Türklerinde gelin, oğlan evine girerken yakın arkadaş-ları usulca kapıya **bal** sürerlerdi.⁽¹⁷³⁾ Evlilerin tatlı ve uyumlu bir hayatları olması için Kars'da damat ve gelinin yastıklarının altına **şeker** konulur. Silvan'da damat, gerdek gecesinde geline sopa veya yemek tabağı ile vurur gibi yapar. Böylece aralarında hayatla-rı boyunca, saygı ve sevginin yer alacağına inanılır.⁽¹⁷⁴⁾ **Bün-**

171. H. Tanyu ... *Yahudiler*, c. I/s. 120; C.B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

172. C.B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

173. H. Tanyu, ... *Yahudiler*, c. I/s. 121; C.B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

174. Mehmet Yaşar Başçı, *Tarihte Silvan*, F.Ü. Fen-Ed. Fak. Tarih Böl. Lisans Tezi, Elazığ, 1989, s. 87.

yan'da kaynana gelinin ağzına, gelin de kaynananın ağzına bir parmak **bal** çalarlar. Böylece ailenin yeni ferdi ile eskilerin bal gibi tatlı olup iyi geçineceklerine inanılır.⁽¹⁷⁵⁾

Karaim Türkleri'nde gelin hamamı yapıldığı gün, öğleden sonra kıza duvak giydirilir ve düğünün yapılacağı oğlan evine götürülür. Gelin baba evinden çıkarken ince saz refakat eder, akraba ve arkadaşları gelinin başına pirinç, buğday, şeker ve bozuk para atarlar. Orada hazır bulunanlar bilhassa gençler paraları kapışır.⁽¹⁷⁶⁾ Damat çalgıların refaketinde yıkanır ve traş edilirdi.⁽¹⁷⁷⁾

Karaim Türkleri'nde, erkeklerden biri, bir tepsi içerisine yerleştirilmiş mumları yakar ve başının hizasında tutarak veya çok hünerli ise başının üzerine yerleştirerek danseder.⁽¹⁷⁸⁾ Doğu Anadolu'da Elazığ'da "Çayda Çıra" oyunu tepsiye konulmuş **mumlar** eşliğinde oynanır.⁽¹⁷⁹⁾

Erzurum'da kız annesi, kızının çeyiz sandığına mutlaka bir **mum** koyar. Silvan'da, kına gecesi gelinin eline kına yakıldıktan sonra, içinde mumlar yanan kına tepsisi ile gelinin etrafında raks edilir.⁽¹⁸⁰⁾

Karaim Türk düğünlerinde güvey gerdek gecesinin ertesi günü, hamama gider. Gelinin hamam tuvaleti evde olur, Yedi gün müddetle şölen verilir. Yedinci gün gelin arkadaşlarıyla, erkek ise yalnız olarak hamama gider. Yedinci gün, cumartesi günü cemaatle mahalli kilisede Karaim usulu namaz kılınır.⁽¹⁸¹⁾ İncelediğimiz bölgeden Kars'da gerdek gecesi damat zifaktan önce gelinle iki rekat namaz kılar ve geline imamlık yapar, seccade olarak gelinin, duvağını kullanır. Namazda, Allah'tan hayırlı gelecekler, sağlık, bolluk, hayırlı evlat istenir. Daha ziyade damat hafif bir sesle dua eder, gelin "amin" der.

175. Hamdi Üçok, *Bünyan, Kayseri*, 1953, s. 93.

176. H. Tanyu, ... *Yahudiler*, I/120 C.B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

177. Ş. Şapşaloğlu, a.g.e. s. 608.

178. H. Tanyu, ... *Yahudiler*, I/120; C.B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

179. T. Gülensoy, "Türk Mitolojisinin Kaynaklarından Bir Halk Oyunu ve Türküsü Çayda Çıra" *Milli Kültür*, S. 44, Mart, 1984, s. 25.

180. Mehmet Yaşar Başçı, *Tarihte Silvan*, s. 83.

181. H. Tanyu, ... *Yahudiler*, c. I/s. 121 C.B. Avramoğlu, *İstanbul Karai Türklerinde Nişan ve Düğün Merasimleri Türk Yurdu*, S. 11, Ankara, 1951, s. 33.

Karaim Türklerinde gelin oğlan evine gelince, evvelden tedarik edilen **meşe ağacından** bir dal kapının üstüne asılır. Kırım ve Karaim Türkleri meşe ağacını uğurlu sayarlar. Çiftkale'deki mezarlarının yanında bulunan "**Balta Tiymez**" namıyla maruf meşe koruluğuna büyük ihtimam gösterirlerdi.⁽¹⁸²⁾

Azerbaycan Türklerinde zifaktan önce kız ve erkek için "**Şah**" bezenir.⁽¹⁸³⁾ Bu uygulama Kars, Iğdır ve Ağrı yöresinde de var. 5-7 veya 9 dallı bir ağaç parçasına çeşitli meyva ve şekerler bağlanır. Kız sağdıcının evinde hazırlanan bu ağaca "**Kız Şahı**" denir, dallardaki şirinlikler kına gecesinde; kızlara, gelinlere ve çocuklara dağıtılır.⁽¹⁸⁴⁾ "**Şah**" bezenirken bir takım beklentiler hedeflenir, dallara şeker bağlanırken, çiftlerin tatlı olmaları, **elma** bağlanırken iyi evlat, devletli bir geleceğe kavuşmaları, **nar** bağlanırken bereket elde etmeleri, **yumurta** bağlanırken sır saklamaları temenni edilir.⁽¹⁸⁵⁾

Karaim Türk düğünlerinde gerdekten evvel, erkek kızın yüzünü örten tül duvağı kaldırır ve eşine münasip bir hediye verir. Buna "**görüm başlığı**" denir. Eskiden bu bahşış bir **altın zincirdi**.⁽¹⁸⁶⁾ Kars'da ve Sivas'da bu esnada verilen hediyeye "**Yüz görümlüğü**" denilir. Yüz görümlüğü takılmadan gelinin duvağı açılmazdı. Aksi halde uğursuzluk olacağına inanılırdı. **Kötü ruhlardan** korunmak için, gelinle ilgili "**sakinma**"ların Anadolu'daki örneklerine değinilmiştir.

Karaim Türklerinde düğün günü oğlan evi baştan başa **halılarla** döşenir, evler yakınsa, bir evden diğerine yol boyunca halı serilir.⁽¹⁸⁷⁾ **Yoluna halı serme** bir itibar olayıdır. Buna Türk düğün ve şölenlerinde sık rastlanırdı. Halen halk edebiyatımızda bu olay, "Yollarına halı serdim" veya "Halı döşeyip mumu yaktım" şeklinde geçmektedir. Erzurum'da **Hamam bohçasına** konulup erkek evi tarafından kız evine gönderilen halı veya halılar, hamamda gelinin kullandığı sedirin üzerine serilir. Bunların kullanılmamış olması gerekir. Bu hediyeler gelinin olur ve çeyiziyle birlikte yeni evine götürülür.

182. H. Tanyu, ... *Yahudiler*, c. I/s. 121; C.B. Avramoğlu, a.g.e., S. 33.

183. A. Mirze-i Mehdiyev, *Nevruz Mahneleri*, Bakü, 1990, s. 22.

184. R. Korkmaz, *Çıldır Folklor ve Etnografyası* (Bitirme Tezi A.Ü. Edebiyat Fakültesi), Erzurum, 1985, s. 17.

185. H. Çetinkay, "Kars Yöresi Terekeme Köy Düğünlerinde Şah Bezeme ve Kaldırma Gele-neği", *İl. M.T.F.K.B.*, C.IV, Ankara, 1982, s. 83-93.

186. H. Tanyu, ... *Yahudiler*, I/121; C.B., Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

187. H. Tanyu, ... *Yahudiler*, I/120; C.B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

Karaim Türk düğünlerinde, ince saz eşliğinde rakslar yapılır-ken muhakkak şerbet ikram edilir. Bu şölenin tatlılığıdır.⁽¹⁸⁸⁾ Gaga-uzlarda güvey, gelin alayı geçerken tanıdık bir evin penceresinden, şeker, lokum ve para atar. Kadınlar atılan şeyleri toplamak için mendil veya bohça açar.⁽¹⁸⁹⁾

Kuzey Irak'da gelin, oğlan evine gelirken Anadolu'da olduğu gibi gelinin başına kuru yemiş, para, şeker atılır.⁽¹⁹⁰⁾ Gelinin gelişinin yedinci günü, yedisi yapılır, gelin ziyaret edilip hediyesi verilir. **Ayak açmak** için kızı, babası evine davet eder, yemek verir, kurban keser, fakir doyurur, aş döker. Gelin kayınpederinin dil açıcılığı için elini öper, hediyesini alır.⁽¹⁹¹⁾ Gelin başına saç saçılması, ayak açma daveti ve hediyesi, dil açıcılığı hediyesi Doğu ve Güney Doğu'da da vardır.⁽¹⁹²⁾ Gelin, Kerkük'de **ayna, su, Kur'an-ı Kerim** ile baba evinden çıkarılır. Ayna aydınlığı, Kur'an hayrı, su bereketi temsil eder.⁽¹⁹³⁾

Karaim Türk düğünlerinde özel Karaim yemeklerinden, katlama, kalaç, ev helvası veya beyaz helva, diğer bir deyimle Ak helva-Hazar helvası ikram edilir.⁽¹⁹⁴⁾ Bu arada Karay yemeklerinden katlama (Peynir böreği), yayma (Normal çörek) kıyma (İrice kıyılan et), Yaymaç (Pasta), Umaç (Un çorbası), Tutmaç (Makarna), kibin (içine çiğ et konup üstü yağlandıktan sonra ateşte pişirilen yuvarlak çörek), Konmağ'ın (Helvanın isimleri Türk karakterlidir).⁽¹⁹⁵⁾

Çıldır yöresinde, oğlan evi tarafından kız tarafına gidecek atlıların toparlanmasına "**atlı yığma**" ve atlılara verilen ziyafete de (**yastık**) denir.⁽¹⁹⁶⁾

Karaim Türklerinde güvey evinde verilen yemekte, erkek annesine "**analık hakkı**" olarak kıymetli bir hediye verilir.⁽¹⁹⁷⁾

Zaza Türklerinde gelin ve damat birkaç gün evden dışarı çıkmazlar, bir hafta sonra gelin görme günüdür. Gelin tekrar gelinlik kıyafetini giyer ve sabahtan akşama kadar gelin görmeye gelenlere görünür. Gelenler geline hediye getirirler.⁽¹⁹⁸⁾ Karay Türklerinin düğünlerinde; davul, zurna, dümbelek çalınır ve silah atılır.⁽¹⁹⁹⁾

Zaza Türklerinde, cuma sabahı oğlan evi, zurna ve davullarla birlikte kız evine gelip, kızın eşyalarını alır. Gelin ata bindirilip oğlan evine doğru yola çıkarılır. Düğünde erkek evinde bayrak asılı olur ve akşama kadar eğlenilir. Düğün alayı evlenme olayını havaya silah atarak duyurur.⁽²⁰⁰⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu düğünlerinde davul, zurna muhakkak bulundurulur. Silah atılması da çok yaygındır.

Silah atılması günümüzde coşkun bir tezahürü olarak yaşamakta ise de, bu pratiğin derinliklerinde kötü ruhların kovulması türünden, Gök Tanrı inancının izleri vardır. Düğünlerde atılan silahla muhtemel büyü ve benzeri tehditlerden korunulmuş olunmaktadır.

Karay düğünlerinde, düğün güzergahı gece meşalelerle aydınlatılır. Burada at yarışları yapıldı.⁽²⁰¹⁾ At yarışı ve cirit Türk tören, şölen ve toylarında, geçmişte ve günümüzde, bütün Türk Dünyası ve bu arada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görülen bir uygulamadır. Düğünde bayrak unsuru irdelendiğinde, Anadolu'daki İslâm olmayan Türklerde'de bu faktörü görebiliyoruz.

Anadolu'nun özellikle Sis (Kozan) çevresinde bulunan Gregor-yanların Türkçeden başka dil bilmemesi, örf ve adetleri bakımın-dan Türklere benzer olması, Türk harsının tesirine bağlandığı gibi Türk soyundan gelmiş Hristiyanlaşmış Türk olmalarına da bağlanabilir. Bu özellikler bizi hepsi için değil, fakat Türkçeden başka dil bil-meyen, dini ayinlerini Türkçe yapan, Türkçe incilleri bulunan ve kendilerini Türk hisseden bir kısım Gregoryanların, etnik kimlik iti-barı ile Türk olabilecekleri, Türk kökenli bu insanların Hristiyanlaş-mış Türkleri oluşturabilecekleri hükmüne götürmektedir.

188. H. Tanyu ... *Yahudiler, a.g.e., a.g.y.*

189. H. Güngör, M. Argunşah, *Gagauzlar*, s. 29.

190. Kaynak kişi: R.P. Tütüncü.

191. Kaynak kişi: R.P. Tütüncü.

192. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 87-94.

193. Kaynak kişi: T.M. Ahmet

194. H. Tanyu ... *Yahudiler*, I/121; C.B. Avramoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

195. Zajaczkowski, *a.g.e.*, s. 56-58, Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 234.

196. R. Korkmaz, *a.g.e.*, s. 96.

197. H. Tanyu, *Yahudiler*, s. 121; C.B. Avramoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

198. E. Helvacıoğlu, *a.g.e.*, s. 40.

199. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 233.

200. E. Helvacıoğlu, *a.g.e.*, s. 39-40.

201. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 233; Ş. Şapşaloğlu, *a. g. e. s. 607*

Bizim bu incelememizle ortaya çıkarmak istediğimiz mitolojik malzeme itibarıyla yöre halkında Hristiyan Kilisesi'ne, Ermeni cemaat olarak girmeden evvelki inançlarında, Türklerin eski dini olan Gök Tanrı inancının izlerinin tesbitidir.⁽²⁰²⁾

Gregoryan Arşaklar'da görülen eski Türk gelenekleri, içinde en önemlisi Arşaklı Bayrağındaki **Kartal/Karakuşun** vaftiz edilerek Kilisenin timsali yapılmış olmasıdır.

Eski Türklerde ise, **Tuğ** ve **Bayrak** her ikisi de önemli ve kutsalı. Tuğ daha çok resmi iken, Bayrak, Türklerde kökenlerini din-den ve sihirden alırdı.⁽²⁰³⁾ Türkler başlarına sorguç ve otağa kuşların tüylerini takarlardı. Tuğlar da kutsal tüylerden yapılmış devlet sembolleri idi.⁽²⁰⁴⁾ Türk devletlerinin askeri kesiminin bayrağında çeşitli kuş resimleri vardır.⁽²⁰⁵⁾

Kartal'ın Türk mimarisinin ve sanatının çok eski bir ürünü olarak günümüze kadar geldiğini biliyoruz. "Tek başlı Kartal'ın yalnız başına başbuğu, çift başlı Kartal'ın ise, başbuğla birlikte hatununu temsil ettiği" ifade edilmektedir. Büyük Selçuklular yolu ile Anadolu ve Mezopotamya'ya giren ve Kartal'la temsil edilen saltanat arması kuvveti, cesareti, zarafeti ifade ediyordu.

Çift Başlı Kartal motifleri; alçı, ahşap, çini, halı, kumaş maden gibi çeşitli malzemelere resmedilmiştir.⁽²⁰⁶⁾ Örneğin, Aydın Koçarlı Cihanoğlu Camii mermer Şadırvanında çift başlı karatlı tasviri vardır.⁽²⁰⁷⁾ Yakut Türkleri ise sırkalar üzerine yapılmış çift başlı kartallar koymuşlardır.⁽²⁰⁸⁾ Çift başlı kartal motifi, mezar taşlarımızda da yansımıştır.⁽²⁰⁹⁾

Türklerde bayrak, bağımsızlık alameti olarak kabul edilmiştir. Hun çadırları içinde beyaz keçeden renkli derilerle süslü, üstünde bir bayrak sallanan en uzun çadır Mete'ye aittir. Moğolistan kazakları Toylarında "Tuğ" tabir ettikleri bayraklar bulundurulur.⁽²¹⁰⁾ Azeri Türklerinde yaslı ailelerin topraklarında, "Kara bayrak"lar dalgalanırdı.⁽²¹¹⁾ **Malatya'nın Çömlek Ovası Köyü**'nde, düğün çarşamba ve pazar günleri olur, oğlan evine girince bayrak indirilir.⁽²¹²⁾ **Dere Köyü**'nde, Şıhbızınlı Türk aşiretinde düğün pazar günü yapılır ve erkek evine Bayrak asılır.⁽²¹³⁾ Sorgun düğünlerinde perşembe günü öğleden sonra "Bayrak kaldırma töreni" yapılır. Bayrağı kaldırana "Bayraktar" denir.⁽²¹⁴⁾

Kuzeydoğu Anadolu'da düğünlerde gelin getirilirken at yarışı yapılır, birinci gelen atın boynuna ipekten bir eşarp bağlanır. Bu yarış kızın baba evinden çıktığını oğlan evine müjdelemek için yapılır ve ismine "Papağa gitmek" denilir. Birinciye hediyeler verilir.⁽²¹⁵⁾ **A. Mecit Doğru** 1990 da bizzat şahit olduğu "Cengiz Han'ın Toyu"nu anlatırken at ve ok yarışları yapıldığını, yarışçıların Tolga ve Tuğların altından geçerek hediyeler aldıklarını belirtmektedir.⁽²¹⁶⁾ Düğünlerde ok atmak, güreş tutmak, Oğuzun Dede Korkut'da da yaşattığı gelenekleri devamıdır.⁽²¹⁷⁾ At yarışları yanı sıra cirit muhakkak olmuştur. Yakın zamana kadar Kars, Erzurum, Çoruh, Sarıkamış, Artvin⁽²¹⁸⁾ ve Sorgun'da,⁽²¹⁹⁾ düğünlerde ve bayramlarda cirit oynanmaktadır. Cirit ve at yarışları Türklerin milli sporlarıdır.⁽²²⁰⁾ Düğünlerde de atlı sporların yapılması ve dereceye girenlere Tuğ ve Toy sahibince çeşitli ödülleri verilmesi, bize göre bu ödülleri aynı zamanda "saçı" karakteri taşıdığını düşündürmektedir.⁽²²¹⁾

202. Gregoryanlardaki Halk İnançları ile Eski Türk İnançları Arasındaki Çeşitli Benzerlikler için bkz., A. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkiye*, s. 30-35
203. B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1971, c. II/s. 143.
204. B. Ögel, a.g.e., s. 144.
205. H. Ersoylu, "Türk Dünyasının İnanç ve Yayayışındaki Bazı Kuşlar", *TDA*, S. 17, Nisan 1982, 157-122.
206. Mehmet Önder, "Selçuklu ve Artukoğullarında Çift Başlı Kartal" *Türk Yurdu*, C.II, s. 286, Temmuz 1960.
207. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, s. 161.
208. Bahattin Ögel, a.g.e., s. 169.
209. Gönül Önay, "Anadolu'daki Selçuklu Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Aslanlı Mezar Taşları", *Vakıf Dergisi*, C.VIII, S. 1969, s. 283-301.

210. A. M. Doğru, *Ekspedasyon*, s. 1.
211. M. Süleymanlı, *Göç*, s. 3, İstanbul, 1990.
212. M. Özcan, *Çömlek Ovası Köyünün Kültür Değişimi, Bakımından İncelenmesi*, A.Ü.D.T.C.F. (Mezuniyet Tezi), 1977-1978.
213. M. Erdem, *Dereköy*, s. 41. A.Ü.D.T.C.F. Ankara, 1978.
214. D. Doğan, *Sorgun*, s. 68.
215. İ.C. Çelebi, a.g.e., s. 52-53.
216. A. Mecit Doğru, *Orhon-Altay, Ekspedasyon*, s. 6 Ağustos, 1990, Ankara.
217. A. İnan, "Eski Türk Düğünlerinde Gelenekler", *TFA* S. 185, Aralık, 1964, s. 35-97.
218. Mehmet Gökalp, "Kars ve Dolaylarında Cirit Oyunu" *TFA* S. 181, Ağustos 1964, s. 3485.
219. D. Doğan, *Bütün Yönleriyle Sorgun* Ankara, 1990, s. 93-94.
220. İ. Hınçer, "Cirit Oyunu", *TFA* S. 283, s. 1973.
221. R. Onurlu, "Cirit Oyunları", *Ulusal Verem Savaş Derneği Kongre.*, 27-30/6/1968, Erzurum, s. 177.

Karaim düğünlerinde gelin alma merasimi esnasında "Al Gelin" ve "Ağlama Gelin" türkülerini söylenir. Ayrıca, maniler şeklinde cengilerde okunurdu. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da düğünün her safhasında adeta ayrı türküler ve maniler okunur. Gelin-Kaynana ilişkileri gençler tarafından karşılıklı atışmalar şeklinde maniler okunarak dile getirilir. Eskiden kız ve oğlan evini temsilen hanımların özel düğün ve eğlencelerinde karşılıklı mani okunurdu. Kars yöresinde "Gelin Ata Bindirme" gaydası vardır ve bu parça gelin ata bindirilirken okunur. Ayrıca düğün eğlenceleri bittiğinde "Kalkın gidin havası" çalınır, bu parça çalınırken son oyunlar oynanır.

Gagauzlarda horon oynanırken oyunun ortasına bir tas su konur, gelin bu tase ayağı ile vurur. Tas kapaklanırsa oğlan, kapaklanmazsa kız çocuğunun olacağına inanılır.⁽²²²⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aydınlık ve uğur getireceği inancından hareketle gelin adayı oğlan evine giderken su dolu kabı ayağı ile devirir⁽²²³⁾ Ayrıca doğacak çocuğun erkek veya kızımı olacağını gösteren bir takım dini pratikler yapılır.⁽²²⁴⁾ Kerkük'de ise hamile kadının vücudundaki bir kısım değişikliklerden hareketle bebeğin cinsiyetinin tahmin edilebileceğine inanılır.⁽²²⁵⁾

Anadolu'da olduğu gibi Gagauzlar'da da **düğün hamamı, gelin hamamı** yapılır; Erzurum ve Kars'da kız evini oğlan evi, kız gelin olmadan evvel; gelin hamamına davet eder.⁽²²⁶⁾ Gagauz Türklerinde gerdekten onbeş gün sonra genç evlilerin tarafı akraba ve dostlarını hamama davet ederler. Buna "**edi hamamı**" denir.⁽²²⁷⁾

Bulgaristan'da yaşayan Gagauzlar, Cumartesi günü güveyiye bir bayrak verirler, güvey bu bayrağı alır ve saçaktan sarkıtır. Bu bayrak evde düğün olduğunu gösterir.⁽²²⁸⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bayrak; düğün alayının önünde taşınır ayrıca bayrak düğün meydanına ve düğün evine dikilir.⁽²²⁹⁾

222. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 31; Mustafa Argunşah; "Gagauz Halk Edebiyatında Osmanlı Türk Kültürünün İzleri", *Türk Kültürü* S. 341, Eylül, 1991, s. 533-538.
223. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 93.
224. Y. Kalafat, a.g.e., s. 75.
225. G. Paşayev, *Kerkük*, Bakû, 1987, s. 31.
226. *Kars il Yıllığı*, 1967, İstanbul, 1967, s. 185-204.
227. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 18-24. Gagauzların diğer toplu yapılan adetleri için bkz., Afanos Manof, *Gagauzlar*, IV, Bazı Yortularla Alakalı Adetler, Tic. Türker Acaroğlu, Varlık, S. 156. 1 Aralık 1946, s. 322-328.
228. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 29.
229. D. Doğan, a.g.e., s. 68; Mualla Özcan, *Çömlek Ovası Köyünün Kültür Değişimi Bakımından İncelenmesi*, A.Ü.D.T.C.F. (Lisans Tezi), 1977-1978, s. 16; E. Helvacıoğlu, a.g.e., s. 40.

Bayrak egemenliğin sembolüdür. Bize göre gelin alayı yeni "ocak"ın egemenliğini sembolize etmek için bayrak taşır. Azeri Türklerinde yaşlı ailelerin topraklarında kara bayraklar dalgalanırdı.⁽²³¹⁾ Moğolistan Kazaklarında Tuğ, (Bayrak) Ünlü Devlet adamlarının yıl dönümü merasimlerinde de kullanılır.⁽²³²⁾ 633 yılından beri bayrak ve davul Türk inancında istiklali temsil etmektedir.⁽²³³⁾

Karaçay-Malkarlarda evlenme geleneğine uymayan bir kimse köy meydanında siyah bir direğe (Kara bagana) bağlanır, veya eşeğe bindirilip köyün içinde gezdirilir. Bu cezaya "**eşek bedişi**" adı verilir.⁽²³⁴⁾

İbni Fadlan, homoseksüelliğin Türkler arasında çok büyük günah sayıldığını belirtir.⁽²³⁵⁾ Karaçay - Malkarlar zina yapan kadını, saçlarını keserek, bir eşeğe **ters** bindirirler ve boynuna bir **ip** takarak köyde gezdirirler.⁽²³⁶⁾

Türkler her dönemde evlilik dışı çocuk edinmeğe karşı olmuşlardır.⁽²³⁷⁾ Zina eskiden Türkler arasında en büyük suç sayılmış, sert cezalar uygulanmış ve zina eden kimse ikiye bölünerek cezalandırılmıştır.

Kırmançça konuşan Ömerhanlı köyü Türklerinde evlenmede birinci derecede tercih edilen taraf, baba tarafı akrabalarıdır. Bilhassa amca çocukları arasındaki evlenmeler önplanda gelir.⁽²³⁸⁾ Zazaca konuşan Şafii inançlı, Dumlul köyü Türklerinde, akrabalık tamamen baba tarafından tayin edilir. Kayın biraderler, eltiler, elti çocukları, görümceler ve bunların eşleri ve çocukları hanede kabul gören kişilerdir.⁽²³⁹⁾

Karaçay-Malkar geleneklerine göre aynı soydan (tukumdan) gelenler yedi kuşak ötesine kadar, birbirleriyle evlenemezler. Süt kardeşlik yoluyla akraba olanlara ve kardeş sayılan soylara bile kız verilmez ve onlardan kız alınmaz.⁽²⁴⁰⁾

230. Erich Fromm, a.g.e., s. 130.
231. M. Süleymanlı, a.g.e., s. 85.
232. A. Mecit Doğru, *Orhun-Altay Ekspedasyonu*, Ankara, 1991, s. 1.
233. C. Gökalp, a.g.e., s. 21.
234. U. Tavkul, a.g.e., s. 91.
235. A. Koestler, a.g.e., s. 41.
236. U. Tavkul, a.g.e., s. 100.
237. Orhan Türdoğan, "Eski Türklerde Aile Tipolojisi", *Türk Yurdu*, S. 40, Aralık, 1990, s. 4-6.
238. İ.C. Çelebi, a.g.e., s. 46.
239. K. Dere, Dumlul Köyü, (Hacibel), *Kültürel Yapı ve Kültürel Değişme ... A.Ü.D.T.C.F. 1981 (Seminer Ödevi)* s. 21
240. U. Tavkul, a.g.e., s. 98.

Diğer inançlar ve törelerindeki değerler itibarıyla aynılık gösteren Karaçay-Malkar Türkeri, akrabadan evlenme konusunda Türkmen, Azeri, Zaza, Kırmanç ve Yörük Türklerinden farklılık göstermektedirler.

Karai Türklerinde ise Tevrat'ta listesi verilen akrabalarla ve **Rikkub** denilen zincirleme kıyas metodu ile belirlenen kimselerle evlenilmez.⁽²⁴¹⁾ Karaçay ve Malkar Türklerinde soyları "**tin ata**" adı verilen aynı cede dayananlar bile evlenemezlerdi.⁽²⁴²⁾

Gök Tanrı inancında insanın; can=tin ve et özden olduğu inancı, onun aynı zamanda bir iye gibi bedene, bir dona girdiği inancını da beraberinde getirmektedir. Ata ruhu inancı da bunun bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ataya karşı duyulan saygının bir başka sebebi de insan yapısına dair olan tasavvurlarından kaynaklanıyordu. Türkler, insanı beden ve **tinn** şeklinde düşünüyordu. İnsanın bedeni ölünce **Tin** yani **ata ruhu** sonsuza kadar yaşıyordu. O, çoğu zaman, aile üyelerinin yardımına yeni biçimiyle koşuyordu.⁽²⁴³⁾ Tin; ses veren, ses verdiren anlamında olup "can" anlamına geliyordu.⁽²⁴⁴⁾ Karaçay-Malkarlardaki **tin ata Ahet kardeşliği** mümasili, iç evliliğe mani bir nevi, manevi akrabalık mı? Veya, aynı mürşide bağlı iki kişinin çocukları mı, herkesin tin'i ata ruhu mu? Bunları bilemiyoruz.

Beşik kertme, çocuklar daha bebek yaşında iken, birbirleri ile ileride evlenmeleri için aileleri tarafından sözlenmeleri olayıdır. Şimdilerde pek yaygın olmayan ve çocuklar büyüdükleri zaman eskiye nazaran riayet etmedikleri bu uygulama, geçmişte bütün Türk boylarında görülmüyordu. **A. Turan**, bu uygulamanın; **Göktürk, Uygur, Oğuz, Kazak, Kırmanç, Zaza ve Çuvaşlar**'da görüldüğünü ve aynı kelimelerle anlatıldığını, Türkiye'de **Ağrı, Kars, Gaziantep, Tunceli, Malatya, Elazığ**'dan örnekler vererek anlatmaktadır.⁽²⁴⁵⁾

Beşik kertme, beşik döneminden itibaren tarafların nişanlanmalarıdır. Beşiği kertilen yavrular, işaretlenmiş, sahiplenmişlerdir. Kertik, nişanın belirtisidir. Kertikten sonra kız erkeğe, erkek kıza "**adaklı'dırlar**". Artık her ikisinde "**sahipli**" kabul edilir. Beşik kertmenin ilk çıkışı; bir bey doğunca o gün bir kız da doğarsa kutlu vasıflı kabul edilip beşiği kertilir, şeklinde olabilir.

Ömerhanlı köyünde eğer kızın oğlanda gönlü yoksa bu arzusuzluğunu babasına görünmemekle belli eder. Başka adayı seçer, yemek yemez. Ayrıca misafirlerin ayakkabılarını düzgün koymaz. Baba kızıyla bu tür konuları anne aracılığıyla konuşur. Kız, gönüllü ise dünürçülerin ayakkabılarını düzgün koyar.⁽²⁴⁶⁾ Karaçay-Malkar'larda evlenecek kimse, kız tarafına **dünürcü (keleş)** gönderir.⁽²⁴⁷⁾ Yunus Emre'de "Kelheci" bilen kişi konuşmayı bilen kişi şeklinde geçmektedir.

Anadolu'nun birçok yerinde erkekler için evlenme isteği, pilava kaşık saplayıp sofradan kalkmak, babanın ayakkabılarını kapının eşğine çiviyle çakmak, sürekli yüksek sesle konuşmak, evdeki küçükleri sebepsiz yere dövmek, babasının giyeceklerini saklamak şeklinde tezahür eder.⁽²⁴⁸⁾

Karaçay-Malkar Türklerinde, damat, kız tarafınca davet edilinceye kadar, kız tarafına gözükmez. Davete giderken de hediyeler götürür.⁽²⁴⁹⁾

Karaçay-Malkar Türklerinde damadın saklanmadan dışarı çıkabilmesi için bir şölen (toy) düzenlenir. Kurbanlar kesilir ve damat törenle "boluşuy"den çıkarılır.⁽²⁵⁰⁾ Karay Türklerinde güvey (damat) evinde verilen yemekte erkek annesine "analık hakkı" olarak kıymetli bir hediye verir.⁽²⁵¹⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da gelinin ve damadın çeşitli adlar altında eski ve yeni yakınlarına hediyeler verdiğini görüyoruz.⁽²⁵²⁾

246. İ. C. Çelebi, a.g.e., s. 50.

247. A. Turan, a.g.e.

248. "Anadolu Gencinin Evlenme Dili" Erzurum Kültür Müdürlüğü Araştırması, *Hürriyet*, 29 Mart, 1991.

249. U. Tavkul, a.g.e., s. 147.

250. a.g.e., a.g.y.

251. H. Tanyu, ... Yahudiler, c. I/s.121; C.B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

252. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 84-85.

241. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 203.

242. U. Tavkul, a.g.e., s. 125.

243. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 56-57.

244. S. Güngör, a.g.e., s. 41.

245. Ahmet Turan, "Törelerimizde Beşik Kertme Adeli", *Erciyes*, S. 159, Mart, 1991, s. 17-18, K. Dere, *Dumrul Köyü*, s. 22.

Halkı Kırmaçça konuşan Tümen Türk köyünde düğünde kurban kesilir, gelinin de bulunduğu bu şölenin masraflarını oğlan evi karşılar.⁽²⁵³⁾

Gelin ilk günden itibaren aile fertleri ile konuşur ve onlarla yemek yer.⁽²⁵⁴⁾ Halkı Kırmaçça konuşan Ömerhanlı Türk köyünde, gelin düğünün ertesi günü sabahleyin kayın valide ve kayınpederin ellerine su döker.⁽²⁵⁵⁾ Ancak, gelin adayı görücülerle hal-hatır etmez. Yanlarında oturmaz. Onlarla ve misafirlerle yemek yemez. Bir genç gelin anne ve babasının yanında çocuğuna süt vermez.⁽²⁵⁶⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın olan bu Töre'de gelinin dilinin açılması merasime bağlı iken⁽²⁵⁷⁾ bazı köylerde ve aşiretlerde konuşulan mahalli dil kıstas olmaksızın bu uygulamaya rastlanılmaktadır. Karaçay ve Malkar Türklerinde gelinin konuşması için **"gelin dili açma"** hediyesi verilerek bu töre yaşatılmaktadır. Gelinin bir süre konuşmamasına **"til tutav"** (dil tutma) denildiğini belirtmiştik⁽²⁵⁸⁾ Bazı yörelerde gelin adayının yeni ocağı tarafından sahiplenilmesi için, nişan merasimi "adaklanması" yetiyor iken, bazı yörelerde, gelinin yeni ocağın bir ferî olabilmesi için düğün merasiminin üzerinden bir sürenin geçmesi gerekebiliyor.

Dumrul köyünde tek eş evliliği görülürken.⁽²⁵⁹⁾ Karaçay-Malkarlar'da da genellikle tek kadınla evlenme sözkonusudur.⁽²⁶⁰⁾ Keza Azeri Türklerinde de yaygın olan evlenme şekli tek eşli evliliktir.

Karaçay Türklerinde, söz kesilip "Kalım" ödendikten sonra erkek düğünden önce ölür ise, kız erkeğin yakın bir akrabası ile evlenebilirdi.⁽²⁶¹⁾ Bu uygulama Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da özellikle kırsal kesimde çok yaygındır. Karaçay Türklerinde kocası ölen

kadın, kocasının kendisi ile evlendiğinde kocasından kalan mülk, **"Ulu Üyür"** büyük ailenin erkek tarafının sayılır.⁽²⁶²⁾

Karaçaylarda kocası ölen kadın küçük oğluyla beraber yaşardı. Ev dağılırken küçük kardeşanne ile birlikte oturduğu için biraz daha fazla pay verilir buna Atalık ülüş (Babalık hissesi) denir.⁽²⁶³⁾ Ocağın mukadesliği ocağın tütürülmesi ve ocağı koruma görevinin kardeşe verilmesi, Türk hayatında önemli rol oynar. **Bengü Taş Yazıtlarında**, tehlike anında evin korunması görevi **Kül Tigin'e** verilmiştir.⁽²⁶⁴⁾ Demek ki, ocak küçük çocuğa bırakılan en mukaddes ata mirası sayılmaktadır. Onu korumak sürdürmek küçük çocuğa aittir. Savaşta **Bilge Kağan'a** ölüm değseydi, evi koruyan Kül Tigin, **ocağın tütmesini** de sağlayacaktı.⁽²⁶⁵⁾

Karaçay Türklerinde, paylaşırma sırasında büyük kardeşe saygı gösterilir ve atın, eğerin, tüfeğin, toprağın iyisi ona verilir.⁽²⁶⁶⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da paylaştırmada, kardeşlerden ağabeyin payı farklı gözetilir.

Gagauz Türklerinde kızın bekareti önemlidir. Bekaretin bozulmamış olduğu silah atılarak ilan edilir.⁽²⁶⁷⁾ Anadolu'da bekaret önemlidir. Gerdek gecesinin sabahında damadın evinin önünde silah atılır. Bekaret Kuzey Irak'ın Türkmen Kırmaçlarında da önemlidir.⁽²⁶⁸⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir kızın bakire çıkmaması çok ciddi skandallara yol açar.

Karaçay-Malkar Türklerinde de evlenme geleneğine uymayan, köy meydanında siyah bir direğe (**Kara bağnan**) bağlanır ya da eşeğe bindirilip köyün içinde gezdirilir. Bu cezaya **"eşek bediş"** adı verilir. Zina yapan kadının saçları kesilerek köy meydanında eşeğe ters bindirilip boynuna bir ip geçirilip, dolaştırılır.⁽²⁶⁹⁾

253. M.C. Kapaklı, *Tümen Köyü ... s.2.*

254. M.C. Kapaklı, *a.g.e.*, s. 2.

255. İ.C. Çelebi, *a.g.e.*, s. 52.

256. İ. C. Çelebi, *a.g.e.*, s. 45.

257. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 84-85.

258. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 149.

259. K. Dere, *a.g.e.*, s. 22.

260. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 131.

261. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 133.

262. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 120.

263. U. Tavkul, *a.g.e.*, *a.g.y.* s. 120-121.

264. M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970 - 72, s. 75.

265. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 53.

266. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 120.

267. H. Güngör-M. Argünşah, *a.g.e.*, s. 21.

268. Y. Kalafat, *Kuzey Irak'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, *a.g.y.*

269. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 99-100.

Anadolu'da Berdel, ailelerin karşılıklı kızlarını alarak yapılan evlenme şeklidir. Boşanmalar kız evi için bir hakarettir. Namuslu ailenin kızı evine geri gönderilmez. Namuslu aile gelinini boşamaz. Berdel evliliklerin selameti için bir tür güvencedir. Ortaçağ'da da Türklerin namusa büyük önem verdikleri Arap seyyahlarca tesbit edilmiştir.⁽²⁷⁰⁾

Zaza Türkleri arasında da, namus ve şeref çok önem verilen hususlardır. Doğu Anadolu'da homoseksüellik çok ayıplanan bir durumdur. Bekar kızlar evin namusudurlar.⁽²⁷¹⁾ Homoseksüellik, evni bekar kızına gerekli itinaı göstermemek ve hanımı boşamak, Doğu ve Güneydoğu'da aynı derece namussuzluk olarak kabul edilir. Karai'likte ölen bir kimsenin karsı ile kardeşi evlenemez.⁽²⁷²⁾ Zaza Türklerinde ise, akraba evliliğine çok sık rastlanır. Dulkadın kayınbiraderi ile ve karısı ölmüş dul erkek baldızı ile evlenebilir. Kız kaçırma ise pek benimsenmez. Eş seçiminde, öncelikle hala, dayı, amca, teyze çocukları tercih edilir.⁽²⁷³⁾

Hazar ülkesine, Hristiyanlık, Yahudilik ve Müslümanlık gelinceye kadar Hazarlar arasında tek evlilik vardı.⁽²⁷⁴⁾ Hazar ülkesine bu üç din gelmeden evvel Hazar Türklerinin dini Gök Tanrı dini idi. Böylece bu inanç sisteminde tek kadınlı evliliğin varlığı söylenebilir.

Zaza Türkleri'nde de, Tekeş (Monogami) evliliği hakimdir. "**Berdel Usulü**" evlilik, ikinci evliliğe fırsat bırakmaz.⁽²⁷⁵⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Dış Türklerde olduğu gibi⁽²⁷⁶⁾ çok eşlilik sanıldığı kadar yaygın değildir.⁽²⁷⁷⁾ Yani bölge halkının geleneğinin şaşmaz bir parçası değildir. Daha ziyade çocuğu olmayan veya erkek çocuğu olmayan ailelerde ikinci evlilik görülür. Ayrıca evli ka-

yının, ölen kardeşin karısı ile evlendiği olur. **Dul** kalınması halinde kayınbirader ve baldızla evlenmek, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türkmen ve Kırmanç Türklerinde de görülür. İlaveten, dayı ve amca kızı ile evlenmek de yasaklanmamıştır.

Karai Türkleri'nde boşanma pek ender vuku bulan bir olaydır. Cemaatce ayıp telakki edilir. Halkı **Zaza Türklerinden** olan Ovabağ köyünde de boşanma vakalarına pek rastlanmaz. Bundan ahlaki telakkinin yanı sıra "Berdel"in de payı vardır. Aile arasındaki ihtilafı, alienin büyüklüğü olmadığı takdirde soyun büyüklüğü çözer.

3. ÖLÜM DÖNEMİ (EVVELİ - ESNASI - SONRASI)

Ölüm Dönemi'ni münasebeti ile, ölümden evvelki, ölüm anındaki ve ölümden sonraki uygulama ve inançların, dini tabakalaşmada, gösterdiği seyir açıklanmaktadır. Bu münasebetle, ölüm, mezar yar, ağıt ve yuğ törenlerine dair karşılaştırmalar yapılmaktadır.

ÖLÜM

Ölüm insan hayatının en önemli geçiş dönemlerinden birisi iken, ölümlle ilgili dini pratikler ve halk inançları da o derece zengindir. Bu zenginliği geçmişte Gök Tanrı inancına mensup olmuş toplumlarda ve bugün de incelediğimiz bölgede görmekteyiz. inceleme metnimizde ölüm faslını irdelerken, ölüm evveli, ölüm anı, ölüm sonrası bölümlerini ele aldık. Böylece, ölümün kapsamı içinde, defin, mezar, yuğ ve aş dökme ile ilgili inançlara da yer verdik.

Türk halk inançlarında, ölecek kimsenin, ölümünü hissettiğine dair inançlar vardır. **Maraş'ta** hasta ölümden söz açarsa, hoca, müftü isterse, **Sivas'ta**, borçlarının verilmesini isterse, öleceğine inanılır.⁽²⁷⁸⁾

270. L. Nemoy, *Karaites, Encyclopedia of Islam* V. VI. P. 607.

271. E. Helvacıoğlu, *a. g. e.*, S. 28-36

272. R. S. Karaşemsi, *Hazar Türkleri*, s. 38; Ş. Kuzgun, *a. g. e.*, s. 75.

273. E. Helvacıoğlu, *a. g. e.*, s. 28.

274. U. Tavkul, *a. g. e.*, s. 131.

275. N. Erdentuğ *Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki*, Ankara, 1975, s. 39; K. Dere. *Dumrul Köyü, Kültürel Yapı ve Kültürel Değişme, Seminer*, A.Ü.D.T.C.F., Ankara, 1981, s. 22.

276. H. Tanyu, *Yahudilik*, s. 121; C.B. Avramoğlu *a. g. m.*, s. 33.

277. A. Kostler, *a. g. e.*, s. 41.

278. Mevlüt Süleymanlı, *Göç*, s. 119.

Azerbaycan'da ölümcül hastanın, ölümünün çok uzaması "sevdiklerinden görmek istediği birisi varsa, görmeden gitmek istemiyor" şeklinde yorumlanır.⁽²⁸⁰⁾

Çevrede cereyan eden olayların da ölüm habercisi olabileceğine dair yorumlar yapılır. Sivas'da gece kurt ulursa, baykuş gece öterse, ölüm haberine yorumlanır. Erzincan'da kazma kürek, üst üste mezarın üzerine konulur ise, Erzurum'da evin orta direği, ayna ve cam eşya kırılır ise, Divriği'de gece evden karakazan verilir ise, Sivas'da rüyada genç ağaç görülürse ölüm geleceği söylenir.⁽²⁸¹⁾ Azerbaycan'da çok ağlayan ve tekin olmayan kimselerle karşılaşılması ölüm işareti olarak görülür.⁽²⁸²⁾ Erzurum, Erzincan ve Urfa'da yıldızın kayması ölümle izah edilir.⁽²⁸³⁾

Erzurum, Kars, Ağrı ve Van'da mezara defin esnasında kürekle toprak atarak kapatan cemaatten biri, küreği yere koymadan diğerleri o küreği almazlar. Kürek el değiştirirken muhakkak yere konur. - Adeta **yerden icazet** alınır. Küreğin el değiştirmesi bazan üç kürek toprak atıldıktan sonra ve bazen de yedi kürek atıldıktan sonra yapılır. Azerbaycan'da ölmüş bir insan için "**ölmüş**" denilmez, "**toprağa emanet ettik**" denir.⁽²⁸⁴⁾

Erzurum, Kars, Ağrı, Muş ve Van'da cenazede, ölünün tabutunu taşımak için, tabunu altına girdikleri zaman 7 ve bazen de 9 adım atıldıktan sonra yer değiştirirler. Tabunu altına girecek kimse, yerine geçeceği kimsenin arkasından tabutun altına girer.

Gagauzlarda can alıcı melekler insanın göğsüne basarak can alır. Melek, ölecek olan adama görünebilir.⁽²⁸⁵⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Azrail'in canını alacağı insana görüldüğü olur. Gagauzlarda insanların ömrü evvelce tesbit edilmiştir.⁽²⁸⁶⁾ Anadolu'da da ömür uzamaz, kısalmaz, inancı hakimdir.

Gagauzlarda hasta olan kimse ölümünden önce birini görmek istiyor ve o kimse uzak ve gelemeyecek bir yerde bulunuyorsa o zaman, o kimsenin gömleği getirilir, hastanın üzerine atılır.⁽²⁸⁷⁾ Doğu Anadolu'da bu tür ölümcül hastaların "**gözleri açık**" öldüğüne inanılır. Bunlar için "**hasret gitti**" denir. Hastanın üzerine veya görebileceği yakın bir yere hasreti çekilen şahısa ait eşya konulur.

Ölümün de ve ölünün de hayırlısı vardır. Cuma günü ölen kimse cuma namazının bir çok kimse tarafından kılınmasına da yol açacağı için hayırlı kabul edilir.

Ölüm en kirli insanı dahi temizler, çok murdar insan için "**ölüm de seni temizlemeyecek**" denir.⁽²⁸⁸⁾ Ölümü zor olan kişinin ölüsünün hortlayacağına inanılır.⁽²⁸⁹⁾

Karaçay-Malkarlar'da, bir suçlu, masumiyetini ispat etmek için, ölen yakın akrabası üzerine yemin ettiğinde, mahkeme onu serbest bırakır.⁽²⁹⁰⁾ Kars'da ölmüş büyüklerin veya yakınların goruna/kabrin'e yemin etmek, önemli ve inandırıcı bir yemin olarak kabul edilir.⁽²⁹¹⁾

Gagauzlar ölüye giydirilmiş olan elbisenin çeplerine para da koyarlar.⁽²⁹²⁾ Bu inanç **ruhun ölümsüzlüğünü** anlatır. Sivas'ın bazı köylerinde ölüyü sevdiği eşyalarla gömerler, kış ise mezara yatak-yorgan da konulur.⁽²⁹³⁾ Gök-Tanrı inancı sisteminde "**Baydara**" denilen içi doldurulmuş atlar dikerlerdi. Bundan murat, ölü gerektiğinde bu ata binebilecekti.⁽²⁹⁴⁾

Gagauzlarda ölünün **hortlak (obur)** olmaması için bir çarşafa sarıldıktan sonra iyice bağlanması uygulaması vardır.⁽²⁹⁵⁾ Anadolu'da da bazı ölümlerin hortlayabileceği ihtimali, hortlamanın önlenilmesi ve hortlaktan korunma pratikleri vardır.⁽²⁹⁶⁾ **Kaz Dağı** Tahtacıları ölümlerini yatak ve yorganları ile birlikte gömerler.⁽²⁹⁷⁾

279. S. V. Ömek, a.g.e., s. 15-25, N. Gözaydın "Türkiyede Ölü ve Ölümle İlgili Anlatılanlardaki Bazı Motifler Üzerine" *Türk Halk Edebiyatı ve Folkloründe Yeni Görüşler*, C.I. Ankara, 1985, s. 263-279.

280. M. Süleymanlı, a.g.e., s. 106.

281. S. V. Ömek, a.g.e., s. 25.

282. M. Süleymanlı, a.g.e., s. 106.

283. a.g.e., s. 33.

284. S. V. Ömek, a.g.e., s. 30-33.

285. S.V. Ömek, a.g.e., s. 33.

286. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 33.

287. M. Süleymanlı, a.g.e., s. 96.

288. a.g.e., s. 43.

289. a.g.e., s. 43.

290. U. Tavkul, a.g.e., s. 102.

291. H. Güngör, a.g.e., s. 34.

292. M. Eröz, "Türk Toplumlarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme", *Atatürk, Milliyetçilik, Doğu Anadolu*, s. 345-355; E. Zekaioğulları a.g.e., s. 119.

293. S. Buluç, "Şamanizm", *Türk Amacı*, İstanbul, 1942, s. 368.

294. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 34; B.A. Manof, a.g.e., s. 52.

295. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 36;

296. S.V. Ömek, *Anadolu Folkloründe Ölüm*, s. 61-55.

297. İhan And-Hikmet Çetinkaya, "Tahtacılar" *Cumhuriyet*, 3 Ekim 1979 (5 bölümlük seri yazı)

Tunceli'de, Alevi Zaza Türkleri cenazeyi tabutla defneder ve tabutun içine yorgan koyarlar. Türkler kıyamet gününe "**Uluğ gün**" adını veriyorlar. Türklerin ölünce atları ve **silahları** ile birlikte gömülmeleri, bu hayvanlara binip cennete gideceklerine dair olan inancın bir neticesidir.⁽²⁹⁸⁾

Gagauzlar, ölüyü defin için pencereden çıkararak götürür. Bu uygulamada amaç ölünün hortlaması halinde gelip evi bulmaması içindir.⁽²⁹⁹⁾ Anadolu'da ölünün mezarlığa götürülmeden sokak aralarında dolaştırılması ve cenaze cemaatinin kabristana gittiği yoldan değil, evlere başka yollardan dönme uygulaması vardır. Bazan da cemaat mezarlıktan dönünce doğrudan doğruya evine dönmez, bir süre çevrede dolaştıktan sonra döner. Bu dini pratiklerden amaç hortlaktan korunmak, ona evin veya evlerin yolunu öğretmemektir. XIX yüzyılda da Orta Kafkasya'da **ölülerin ruhu** herhangi bir evde saklı kalmasın diye köydeki bütün evlerin kapıları açık tutulurdu.⁽³⁰⁰⁾ Türkler ölülerini ruhları geri gelmesin diye pınarlara ve dere yataklarına gömerlerdi.⁽³⁰¹⁾

Ölen kimsenin kapıdan çıkarılmaması inancı Orta Asya'daki kabilelerinden "**Urenhalar**" da vardır. Urenhalar kendi ölülerini kapıdan çıkarmazlar. Kendi ölülerini kapıdan çıkarmamalarının sebebi, ölü fenalık yapmak için geri dönerken kapıyı bulamamasıdır.⁽³⁰²⁾

Bitlis'te, bir evden cenaze çıktıktan sonra, o evde bulunan bütün sular dışarı dökülür. Bunun ölü evi için iyi olacağına inanılır. **Elazığ**'da cenaze evinde su kaynatılır, dumanın bütün eve dağılması sağlanır ve su cenazenin ardından dökülür.⁽³⁰³⁾

Sular bilhassa akarsular, paklayıcı ve arındırıcı olarak kabul edilirler. Bu inancı hayatın bütün safhalarında görmekteyiz. Hamza Zülfikar'ın Bitlis'ten yaptığı bir tesbite göre halk arasında "**Kedan belan topliyem, Hosor çayinde Çerheliyem**"⁽³⁰⁴⁾ tarzında bir te-

kerleme vardır. Bu ifade suyun kaza ve belayı alıcı gücünün olduğunu göstermektedir.

Halk inançlarını yansıtan veciz sözler bizi inanç dünyamızın derinliklerine götürebilir. Mesela **Bitlis**'te "Toyun Toyluğun görem" ifadesi uzun ve mürüvetli bir ömür dilediğini anlatırken, erkek evlat özlemi ve temennisi anlamında "Bacı bacı soğan acı, kardeşir başımın tacı" veya yaygın olan "**Karaçarşamba**" inancından hareketle "**Karaçarşambaya gelesin**" denilir. Böylece beddua edilmiş olunur.⁽³⁰⁵⁾ Erkek evladın aile içerisinde önemsenmesi Kuzey Irak'ın Türkmen ve Kırmancıları arasında da yaygındır. Böylece ailenin uzun ömürlülüğü dilenilmiş olunur.

Daha önce Karaim kelimesinin **İbranice** okumak manasına gelen Kara'dan veya Arapça K.R.A. kökünden, kıraat kelimesinden geldiğini belirtmiştik.⁽³⁰⁶⁾ Bize göre, bunun eski Türk inancındaki "kara" ile bağlantısı aranabilir. B. Ögel'in izahına göre "kara yer", "kara gün" gibi ifadelerdeki "kara"nın "siyah" ile ilişkisi olmayan muhtevanın yansıttığı kabul edilebilir.

Muş'da ve Kars'da karalar giyen yaşlı aile için "**karalı**" denilir. Van'da, Malatya'da, Kars'da yas bayramına "**kara bayram**" denir, beddua ederek "**karalara gelesin**" veya "kara bayramın olsun" denir. Kars'da ve Ağrı'da yas tutma anlamında "**yas yakma**" tabiri vardır. Keza Doğu Anadolu'da bir çok yerde kına yapmak yerine "**kına yakmak**" denir. İplik boyama anlamında "**boya çalma**", "**boya yakma**" tabirleri kullanılır. Bu anlamda "**yakma**" yapılan işlemin tümünü anlatmaktadır. Kına yakan bir anlamda özel bir yasa bürünmüş olur. Askere giderken kına yakılan genç "**ayrılık yası**"na ve kına yakılan gelin de "**evlenme yasına**" bürünür. Bu özel bir yastır. "Hem ağlarım hem giderim" neviindendir. Yakma ise, yapmak, etmek, eylemek anlamındadır.

298. O. Turan, *Türk Cihan Mefküresi Tarihi* s. 136.

299. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 34.

300. Mary L. Henze, 19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkasya'da Din, Çev. A. Uysal, Ankara, 1984, s. 8.

301. Geza Feher, *Türko Bulgar Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü*, s. 290-300.

302. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 34.

303. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk inançlarının İzleri*, s. 108.

304. Hamza Zülfikar, a.g.e., s. 55.

305. Hamza Zülfikar, a.g.e., s. 56.

306. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 154.

MEZAR

İncelediği bölgenin mezar mimarisine yansıyan halk inançlarındada eiddi müşterekler vardır. Ortak özelliği bilhassa kabir yerlerinde görmekteyiz. **Gregoryanlar**'da kabir taşı olarak, **koyun ve at** heykelleri kullanılır.⁽³⁰⁷⁾ Koç, koyun ve at heykelleri mezar taşlarını Türk kültürünün bir ürünü olduğu,⁽³⁰⁸⁾ bu tür taşların daha ziyade **Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak**'ta toplandıkları⁽³⁰⁹⁾ bilinmektedir.

Hazar Bölgesi mezar kazılarında **at mezarı** da tesbit edilmiştir.⁽³¹⁰⁾ Türk Bozkır Kültürünü karakteristiklerini paylaşan **Kızılde-ri-tiler**'de reis, mezarına atı ile indirilirdi. Bu merasime sadece cesur askerler katılabilir, reisin oğlu güneşe dönerek dua eder.⁽³¹¹⁾

Güneşe dönmek tasavvufta da vardır. Bu inancı taşıyanlar **"Toprak anam, Gök/Güneş babam"** derler. Aslında yöneliş ona, hitap ise, yarattıklarının zahiri görüntüsüne yapılır ki, bu onlardaki Allah'ın takdirine bir sesleniştir. Yoksa, güneş veya toprak "Allah" olarak sayılmaz. Ancak falan filan şartları taşıyan bir tecelli yeri olarak sayılır

Türkler ölülerini, ruhları geri gelmesin diye nehir yataklarına ve pınarlara gömerlerdi. Bu uygulama **Hazar Türkleri**'nde de vardı.⁽³¹²⁾ **Azeri Türklerinde** mezarlıkların yanından geçeni **"kara"** basacağı inancı vardır. Kara daha ziyade korkanları basar.⁽³¹³⁾

Mete'nin çocukluğunda **Çu**'lar, **Tisin**'lere hakaret olması için, ölülerini de rahat bırakmamış, kutsal mezarlarını tahrip etmişlerdi.⁽³¹⁴⁾ Böylece Atalarından yardım almaları önleniyordu.

307. M. F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 924.

308. A. Çay, "Tunceli Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri", D.A.S.K.I.M.S.B., s. 381-397.

309. A. Çay, "Anadolu'da Türk Damgası, Koç Heykel Mezar Taşları ve Türklerde Koç, Koyun Meselesi", s. 34-36; H.Z. Koşay, "Kültür Tarihimiz Bakımından İki Önemli Mezar Taşı", T.K.A., Dr. Emel Esin'e Armağan, Ankara, 1986, s. 81-84; T. Gülensoy, "Pülümürün Sağlam Taş Köyü Mezarlığı Üzerine Notlar", F.H.F.E.S.B., Elazığ, 1985, s. 105-108.

310. B. Ögel, "İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi", s. 233.

311. Drums Across The River "Tv Film Dökümanter, 3 Mart 1991, 3. Kanal Saat 20.00

312. Z.V. Toğan, "Hazarlar", İslam Ansiklopedisi, C.1, s. 405.

313. M. Süleymanlı, a.g.e., s. 33.

314. Marcel Brian, Hunların Hayatı, İstanbul, 1981, s. 24.

Tatar'lar Mete'den atını isterler verir, kadını verir, ancak çorak bir toprak parçası istediklerinde orada atalarının mezarı olduğunu, oraların ata yadigarı olduğunu belirtip savaşı göze alır.⁽³¹⁵⁾

Urfa'da ölen kişinin mezarı ilk defa üçüncü gün ikindi namazından sonra ziyaret edilir.⁽³¹⁶⁾ Kuzey Doğu Anadolu'da **Kûr Vadi-si**'nde cenaze toprağa gömüldükten sonra, mezarı başında üç akşam **ateş** yakılır. Bu ateşi ölünün ruhuna hayrı dokunacağına inanılır. Adıyaman'da karısı ölen kimsenin ikinci evliğı yaptığı gece, akrabaları ilk eşinin ruhu muzdarip olmasın diye mezarına **su** dökerler.

Ölü yemeğı işinin Anadolu'da çeşitli isimleri bilinirken, ölü yemeğı yerine geçen, "Şemyek" (Kilis), "Könçülü" (Maraş), "Ölü çöreği", (Maraş), "Meyve" (Kars), "Lokma" (İçel) gibi⁽³¹⁷⁾ saçılarda varlığı bilinir. Altaylarda ölünün yedinci ve kırkıncı günlerinde ve senei devriyesinde verilen yemeğe "Heyrat" derler.⁽³¹⁸⁾

Karaçay mezarları taş duvarlarla çevrilidir. **Teberdi** yöresinde mezarların üzerinde piramit ya da daire biçiminde kalın, taşlar vardır.⁽³¹⁹⁾ **Muş-Tatvan** arasında, Muş'un merkez köylerinde Selçuklu tarzı kümbetlerin yanında üzeri piramit tarzında, kapatılmış mezarlar gördük.

Moğolistan Kazaklarında **Kurgan**'ın anlamı koruyandır. Kurgan aynı zamanda kale, sur ve eski Türk mezarlarına verilen isimdir.

Türklerde mezara ve ata mezarlarına saygı çok yaygındır. **Karay Türkleri**, hakanlara, Saraylarına ve mezarlarına saygı gösterirlerdi.⁽³²⁰⁾ Hakanların mezarına rastlayan herkes, atından iner mezara tazimde bulunurdu. Mezar görünmeyinceye kadar atına binmez. **Azeri Türklerinde** evlerden, yurtlardan ziyade mezarlara sahip çıkılır, beklenilir.⁽³²¹⁾ **Karaçay - Malkar Türklerinde** her soy

315. Marcel Brian, a.g.e., s. 27-28.

316. Mehmet Yalvaç, a.g.e., s. 1-49.

317. S.V. Örnek, Anadolu Folkloründe Ölüm s. 89.

318. A. M. Doğru, a.g.e., s. 1

319. U. Tavkul, a.g.e., s. 47.

320. İbn Havkal, Suretül'Arz, s. 212.

321. M. Süleymanlı Göç, s. 86.

(tukum) köyün içinde "tiyre" adı verilen kendi mahallesinde yaşardı. Soylarının mezarlıkları da birbirinden ayrı olduğu gibi, her soyun (tukum) mezarlığı ayrı olurdu.⁽³²²⁾

Hazar mezarlarının içinde at isketlerinin yanında özengiler at koşumlarına ait halka, tokalar ve plakalar bulunmuştur.⁽³²³⁾ Kaşgarlı'nın 1985 yılında Elazığ merkez olmak üzere Doğu ve Güneydoğuda yaptığı incelemede bir evin bahçesinde bulduğu mezar taşı, suvari egeri biçimindeydi. Hazar Kasabası'nda, halk ile yaptığımız söyleşide, Hazar dağının tepesinde ki yatır olduğu iddia edilen yerde definecilerin yaptıkları kazıda, burada at kemikleri ve üzengi türünden demir parçaları bulunduğu ifade edilmiştir.

Z. V. Toğan, Hazarlar'ın önceleri suya gömme adetine sahipken, sonraları cesetleri yakmaya başladıklarını açıklıyor.⁽³²⁴⁾ Eski Türk inançlarındaki ruhun geri dönmesi inancı bilinirken⁽³²⁵⁾ ölümlerin ruhunun "hortlak" olarak geriye gelebileceği inancı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da vardır. Bu olaya "hortlama" denir. Hortlamanın önlenilmesi için bir takım dini pratikler yapılır.⁽³²⁶⁾

Hazar Türklerinde Hakan ölünce, yirmi odalı büyük bir saray yapılır. Her odaya bir mezar kazılır. Hakan bu mezarlardan birine gömülür. Taşlar kırılarak toz haline getirdikten sonra mezarın üzerine döşenir. Bunun üzerine kireç atılır. Sarayın altından akan bir nehir vardır. Nehir bu kabrin üzerinden geçecek şekilde düzenlenir. Böylece şeytan insan, kurt ve haşaratın ona dokunması önlenir. Hakanın gömülmesinden sonra hangi odada olduğu bilinmesin diye, Hakan'ı gömen insanlar da öldürülürdü⁽³²⁷⁾ Suyun altına yirmi odalı sarayların yapıldığını Doğu Anadolu Türk Destan ve masallarında da görmekteyiz.⁽³²⁸⁾

322. U. Tavkul, a.g.e., s. 124.

323. B. Ögel, a.g.e., s. 233.

324. Z.V. Toğan, "Hazarlar" *İslam Ansiklopedisi*, C.V. 405.

325. Geza Feher, *Turko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü*, s. 290-300.

326. S.V. Örnek, *Anadolu Folkloründe Ölüm*, s. 61.

327. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 70.

328. Hayri Başbuğ, "Kürt Türklerinin Doğu Destanı ile Ergenekon Destanı Üzerine Düşünceler" *T.K. Dergisi* s. 248, Ankara, 1983, s.... ; Ahmet Turan, *Türk Kültürü Araştırmaları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu 1*, Ankara 1991, s. 17-30; Namık Açıköz, *Ahmed-i Hanî'nin Mem ü Zin Adlı Mesnevisi ve Klasik Edebiyattaki Yeri*, *T.D. Araştırmaları*, S. 67, Ağustos 1990, s. 1-4.

Hakanların mezarlarına rastlayan herkes atından iner, mezara sedce/tazim eder, mezar görünmez oluncaya kadar, ata binmez, yaya yürür, daha sonra ata binerdi.⁽³²⁹⁾ Hakanı görünce yere kapanma ile hakanın mezarını görünce yere kapanma arasındaki ilişki aynı ortak inançtan kaynaklanmaktadır. Hakan, Tengri'nin Kut verdiği bir kimsedir, bu güç bütün ulusun hakimi olanı içinde geçerlidir. Ata ise çok daha küçük boyutlarda, ocak içerisinde ailesinde aynı güce sahiptir. Hazar Kağanlarının yüzlerinin örtülü olması ile gelinlerin yüzünün tülle örtülü oluşu arasında da bir bağlantı vardır. Hakan'ın çıplak yüzü, sade insanlar için tekin olmayabilir, Çarpar, gelinlerin yüzlerini ise kötü gözlerinden korumak için çarpılmayı engellemek için örtmek gerekmiştir.

Doğu Anadolu'da mezarlıkların yanından geçen herkes durur ve ağırlaşır, mevtaların ruhuna Fatiha okur. Mezarlıkta yatan ulu bir kişi veya aileden bir kimse var ise imkanlar ölçüsünde, ona uğrayarak, ziyaret edip Fatiha okumak ister.

Karaylarda eski Türk dininden kalma; bazı alışkanlıklar son zamanlara kadar devam etmiştir. Hazarların Hakanlarına ve Hakan saraylarına ve mezarlıklarına gösterdikleri saygının aynısı, son zamanlara kadar Karaylar da göstermekte idiler.⁽³³⁰⁾

Doğu Anadolu'da mezarlıklara özellikle ulu kişilerin mezarlarına özel saygı gösterilir. Etrafları temiz tutulur. Erzurum-Karayazı-Aşağı Söylemez köyündeki, Söylemez kümbeti⁽³³¹⁾ Hasan-keyf'de Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından oğlu için yaptırdığı Zeynel Bey Kümbeti, Ahlat'da Akkoyunlu Hükümdarı Emir Bayındır bin Rüstem'in eşi Şah Selime Hatun tarafından yaptırılan Bayındır Kümbeti bu tür mekanlardan bazılarıdır.⁽³³²⁾

Azeri Türklerinde, ağır hasta ve cenazede kadınlar saçlarını yolup, yüzlerini yırtarlar. "İhsan" dağıtırlar. Kurban kesilip ev ev ikram edilir. Bir türlü düzelmeyen veya ölemeyen ağır hastalar için "ruhu kendine yer bulamıyor" denilir.⁽³³³⁾

329. İbni Havkal, *Suretü'l Arz*, s. 212.

330. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 236.

331. R. Hüseyin Ünal, "Aşağı Söylemez Köyü (Karayazı) Kümbetleri", *A.Ü. Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan Kitabı* C.1. Erzurum, 1974, s. 117-123.

332. Zeki Sönmez, "Başlangıcından XVI. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar", Ankara, 1989, s. 367-370.

333. M. Süleymanlı, a.g.e., s. 42.

Bayburt, Erzurum, Erzincan ve Sivas'da çok uzayan ölümcül hastalıklar için "Allah iki iyiden birisini versin" veya aynı anlamda "öldüde kurtuldu" denilir. Ölümün bazı hallerde iyi ve kurtarıcı olduğuna, ölen kişinin ruhunun kendisine yer bulduğuna inanılır. Azeri Türklerinde savaş sırasında, cephede bir ferdi kaybeden aile, çatıya siyah yas bayrağı asar.⁽³³⁴⁾ Türklerin ağıt geleneğini, Kuzey Irak⁽³³⁵⁾ Doğu Anadolu⁽³³⁶⁾ ve Azerbaycan'da da görüyoruz.

Ağıt

Ağıt, insanların kıymet verdikleri herhangi bir şeylerini kaybetmeleri karşısında duygularını düzenli sözlerle ifade etmeleridir.

Karaçay kadınları, cenaze törenlerinde dövünerek, çığlıklar atarak, erkekleri ise birbirlerinin alınlarına silahla vurarak, kulak memelerini bıçakla delerek üzüntülerini gösterirler.⁽³³⁷⁾ Türkler, ölen kişinin sağlığında nice iyi insan olduğunu, nice kahramanlıklar, iyilikler yaptığını terennüm ederek ifade ederlerdi. Bu tür yakınlmaları ifade etmeye ağıt yakma denirdi.⁽³³⁸⁾

Ağıt bir tür aklama törenidir. Ölü için iyi şahadette bulunma, ölüyü ağartmadır. Tasavvufta, kişi ağlayarak keşfe uygun hale gelmiş olur.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da; Kars, Muş, Ağrı, Van, Adıyaman, Tunceli, Urfa, Gaziantep, Elazığ, Sivas ve Kahramanmaraş'da ağıt yakma uygulaması vardır.⁽³³⁹⁾ Azerbaycan'da ölüleri için ağlayanların dertlerinin yıkanıp gideceğine inanılır.⁽³⁴⁰⁾ Doğu Anadolu'da Erzurum ve Van'da ölülerin de işittiklerine inanılır.⁽³⁴¹⁾

Moğollar'da mezar yerleri, yerleşim yerlerinin uzağında seçilir. Ölüler tepenin güneş alan yüzüne gömülür. Yaşlılar için daha yukarılarda, daha fazla güneş olan yerler seçilir. Defin; pazartesi, çar-

334. M. Süleymanlı, a.g.e., s. 44.

335. Y. Kalafat, "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançlarının İzleri", s. 112.

336. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 112-113.

337. H. Güngör, a.g.e., s. 47.

338. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu Eski Türk İnançları* s. 112.

339. Y. Kalafat, a.g.e., s. 112.

340. M. Süleymanlı, *Göç* s. 29.

341. Yanlız Müminler, Değil, Kafir Ölülerde İşitir. Peygamber Efendimiz, Bedirde Öldürülen Müşriklere, Bazı Şeyler Söylemişti. "Ali Güler" Ölüye Telkin Vermek Sünnettir". *Türkiye*, 28 Ocak 1991.

şamba ve cuma günü yapılır. Bu günler iyi günler olarak kabul edilir ve ölü bekletilir, defin sabahın erken saatlerinde yapılır. Mezar ölünün yedinci, yirmibirinci ve kırkıncı günleri ziyaret edilir. **Yedinci** ve **yirmibirinci** günlerinde yemek verilir. Asıl yemek **kırkıncı** günü verilir.⁽³⁴²⁾

Ağıtçı kadınlar Erbil ve Kerkük'de Kırmanç ve Türkmenlerde de sık görülür. Bu ağlatıcılara **"sazlayıcı"**; ağlatmayada "sazlamak" denilir.⁽³⁴³⁾ Doğu Anadolu'da cenaze evine gelen ağlatıcı kadınlar ölü ile ilgili ağıtlar dizer, baş sağlığı vermeye gelenleri ve ev halkını ağlatırlar.⁽³⁴⁴⁾

Gregoryanlarda zenginlerin ölümlerinde profesyonel ağlayıcı ve üfleyiciler kullanılmaktadır.⁽³⁴⁵⁾ Eski Türklerin ölüm törenlerinde sıgırtçılar bulunurdu. Bunlar ağlayıcılık görevini yerine getirirdi.⁽³⁴⁶⁾ İncelediğimiz bölgede, yas evine gelen ağlatıcılara ağıtçı denir.⁽³⁴⁷⁾

Gregoryanlarda ölenin çevresi eşi, dostu büyük bir acıya kapılmaktadır. **Cenaze törenlerinde** saçlar yolunmakta, yüz yırtılmakta ve vahşi danslar yapılmaktadır.⁽³⁴⁸⁾ Bu uygulama eski Türklerin **yas ve yuğ** törenlerinde görüldüğü gibi⁽³⁴⁹⁾ incelemeye aldığımız bölgede⁽³⁵⁰⁾ ve Anadolu genelinde de görülmektedir.⁽³⁵¹⁾

"Ağıt" insanoğlunun ölüm karşısında veya canlı-cansız bir varlığını kaybetme, üzüntü, telaş, korku ve heyecan anındaki feryatlarını, talihsizliklerini, şikayetlerini, düzenli-düzensiz söz ve ezgilerle ifade eden türkeler⁽³⁵²⁾ olarak ifade edilmektedir. **Hunlar'dan ve Göktürklerden** itibaren ölü gömme ve yuğ törenlerine bağlı olarak zamanımıza kadar Türklerde ağıt ananesi devam edip gelmiştir.

342. A. Mecit *Doğru*, *Ekipedasyon*, s. 10.

343. Kaynak Kişi: K.A. Osman, Erbil, 1936 Doğumlu.

344. T. Kutsi Makal, "Anadolu'da Ağıtçı Kadınlar, III. M.T.F.K.B. C.II. Ankara, 1986, s. 245-50, M. Eröz; "Türk Topluluklarında Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme" T.D.A., s. 35, 1985, s. 56-57.

345. A. Küçük, a.g.e., s. 23.

346. A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 118-120.

347. Y. Kalafat, a.g.e., 33-34.

348. A. Küçük, a.g.e., s. 30-32.

349. İ. Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, s. 91.

350. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 107.

351. S. V. Ömek, "Anadolu Folkloründe Yas" IV. T.F.S.B. Ankara, 1974, s. 399-409.

352. Şükrü Elçin, *Türkiye Türklerinde Ağıtlar*, Ankara 1990, s. 6.

Kırgız ve Kazakların bazı boylarında kadınlar ağıt söyleyip yüzleri duvara dönük otururlar, giysilerini ters giyerler. Bu adet bazı Kıpçaklarda da vardır.⁽³⁵³⁾ Ağıtları ile en fazla isim yapan Türk bölgesi Kuzey Irak'tır.

"Bala vay

Bal yemedim bala vay

Çöp yığdım yuva yaptım

Uçurtmadım bala vay"

gibi yüzlerce ağıt Kerkük ve çevresinden derleyen **Ata Terzibaşı, Hoyrat-Ağıt** ilişkisi üzerinde de durmakta ve Irak Türkmenlerinin ağıtçıya "sazlayan" dediklerini belirtmektedir.

Hoyrat, horyat, koyrat, koryat kelimelerinden doğrusu Terzibaşına göre "Hoyrat"tır. Kelimeyi çeşitli yollardan ele alan ve geniş bir incelemeye tabi tutan konunun uzmanı Ata Terzibaşına saygı duyulmakla beraber,⁽³⁵⁴⁾ bize göre hoyrat; koryat, kor+yad'dan meydana gelmiş olabilir.

Kor'un için için yanan ateş ve yad'ın da "**hatır**" olduğu düşünülür ise, bu kelime **koryat/hoyrat**; insanın ciğerini dağlayan bir edebi tür olabilir. Zira horyat'ın konusu ne olursa olsun Sayın **Elçin**'in de belirttiği⁽³⁵⁵⁾ gibi böyle bir karakteri vardır.

Yas döneminde elbiseleri ters giyinmek, Kırgız-Kıpçak kadınlarında da vardır.⁽³⁵⁶⁾ Kars'ın Yemençayır köyünde kadınlar ölümün ellikinci gününe kadar giysilerini ters giyip başlarına kara başörtüsü bağlarlar. Öte yandan **Erzurum'un Doğan köyünde** ölü sahipleri yaslarını belli etmek için giysilerini yıkamazlar. **Van'ın Karahan köyünde** kadınlar bir ay süreyle giysilerini **ters** giyerler.⁽³⁵⁷⁾

Elbiseyi ters giyinme işi, **büyü** yaparken veya büyü bozarken de yapılmıştır. "Şeytan, fikrini şaşırttığı kişinin küllahını ters giydirmiş" derler. Tabii, şeytana da küllahını ters giydirenler vardır.

Tasavvuf bilginlerine göre, kara kötülüğün rengidir. Oysa siyah kötülüğün rengi değildir. Kara kelimesinde bir nurluk durumu yoktur. Oysa siyah nurdur. "**Siyah Nur**" denir de "**Kara Nur**" denilmez.⁽³⁵⁸⁾

Türklerde ölümlerin defni sırasında yaptıkları merasimlere "yuğ töreni" adı verilirdi. Bu törenlere "**Yuğcı**", "**Sığırtçı**" adı verilen hususi kişiler katılırdı. İnançlarla ilgili adetler arasında ölünün ardından aş vermek de vardı.⁽³⁵⁹⁾

Yuğ

Yuğlar; Türklerin ölüm gibi acılı günlerinde, özel görevlilerle yürüttükleri, saç tünden hayır-hasenatı da içeren matem merasimleridir.

Karaylar sevinç günlerinde olduğu gibi **matem** günlerinde de, halka **helva** yedirirler. Cenaze defnedilip, geri dönülünce, siyah renkte "**Udur**" (Matem) helvası verilir. Ölümün kırkıncı gününde, Karaylar renkli Hazar helvası ve senesinde helva verilir. Bu adetler de, Karaylar'a Hazarlardan miras kalmış olmalıdır. Cenazede olduğu gibi düğünlerinde de Karaylar misafirlerine helva ve benzeri yiyecekler ikram ederler.⁽³⁶⁰⁾

Zaza Türklerinde ölüm olduğu zaman üçgün yemek yapılmaz, komşular yemek yaparak getirirler. İlk cuma günü bütün köy halkına evde yapılan "**un helvası**" ve ekmek dağıtılır. Kırkıncı gün yine mevlüt okutulur ve yemek yapılarak ikram edilir. Seneyi devriyesinde de mevlüt okutturulup, yemek verilir.⁽³⁶¹⁾

353. A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* s. 199.

354. Ata Terzibaşı, *Kerkük Hoyratları ve Manileri*, İstanbul, 1975, s. 47-54.

355. Bkz. Ata Terzibaşı, *a.g.e.*, s. 47-54.

356. A. İnan, *Şamanizm* s. 199.

357. N. Tan "Karahanda Ölü Gömme ve Yas Tutma" *TFA* s. 189, 1965, s. 37.

358. S. Güngör, *a.g.e.*, s. 96.

359. A. İnan, *a.g.e.*, s. 387.

360. Ş. Şapsaloğlu, *Kırım Karay Türkleri*, C.1., s. 608.

361. E. Helvacıoğlu, *a.g.e.*, s. 2.

Türkler'de ölümlerin defni sırasında yaptıkları merasimlere, "yuğ töreni" adı verilirdi. Bu törenlere "yuğcı" veya "Sığırtıcı" adı verilen hususi görevli kimseler katılırdı.⁽³⁶²⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da "ölü aşısı dökmek" çok yaygındır.⁽³⁶³⁾

Yas

Yas, diğer toplumlarda olduğu gibi Türklerde de ölüm tarihi ile başlar. Meftanın yaşı, sosyal statüsü, ölüm şekli, ölüm yeri; yaşam süresini ve büyüklüğünü tayin eder. Yaşın fazla uzatılması ve yas uygulamalarının abartı olması, Allah'a isyan olarak kabul edilir. Yas, daha ziyade kadınların yaşamına yansır. Özellikle ölenin; annesi, eşi ve kız çocukları da daha bariz yaşanır. Yas döemi süresince; yeni, şık ve göz alıcı giysiler giyilmez. Kadınlarda örtünme daha fazla olur. Erkekler, sakal uzatırlar. Yas döneminde eğlencelere katılmaz. Bilhassa genç ölümler için ailelerin yakın fertleri uzun süre evlerinde radyo ve televizyon açmaz, müzik çalmazlar. Yaslı aileyi yasadan yakın dostları çıkarırlar. Bu maksatla onlar ısrarla yemeye alınır, banyoya götürülür, tıraş olmaları sağlanır. Yas, ölümün 40 indan sonra kaldırılmaya başlanır. Ölümün senesinden sonra bir hayli kalkmış olur. Uzun süre yaslı ailenin yakınlarının üzüntüsünü yenilememek için, ölen şahısla ilgili konuşmalardan kaçınır. Yaslı aile teselli edilirken, ecelin önüne geçilemeyeceği, ölümün Allah'ın emri olduğu anlatılır. Muhtevası bu olan menkıbeler nakledilir.

II. BEREKET TÖRENLERİ

Bereket törenleri münasebetiyle; bereketin ve şükranın da bir ifadesi olan kurban, onun kansız biçimi olan saç ve özel hallerde türü olan adak ile, bereket törenlerinin asli unsurlarından olan yağmur duası ve saya gibi mevsimlik merasimler ile ilgili açıklamalar yapacağız. Kurban, adak, saç, yağmur duası, saya gibi inanç ve uygulamaların eski Türk İnanç Sistemindeki yerlerini belirlemeye çalışacağız. Bunların incelediğimiz bölgedeki izlerine dair yaptığımız tesbitleri anlatacağız.

362. A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 118-120; Radolff, *Sibirya'dan C.II.*, s. 132.

363. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 109, 118.

I. KURBAN

Türkler, ata ruhlarını muhtelif fonksiyonlar yüklenen iyeleri Tengri'yi memnun etmek, onun rızasını kazanmak, yardımını sağlamak, isteklerini ona kabul ettirmek için kurban keserler ve saç yaparlardı.⁽³⁶⁴⁾ Bu inançların izlerine ve renklerle boyanmış şekillerine, **Doğu Anadolu Kuzey Irak ve Azerbaycan** havalisinde⁽³⁶⁵⁾ hemen her yerde rastlamaktayız.

Hun Türkleri, Tanju döneminde her yıl ayın ilk gününde "**Kurban Taşı**" üzerinde beyaz atlar kurban eder ve "**kurultay**" toplanırdı. **Mete**, Gök ve yer tanrılarına (kutsal ruhlarına), atalarına, kurban keserdi. Sabahleyin **Tanju** çadırından çıkar, (Gün Ata'yı) seyrederek, akşamları ise **Ay Ata** şerefine buhurdanlıklar yaktırırdı.⁽³⁶⁶⁾

Karaim Türk düğünlerinde "**Gelin hamamı**" dönüşü kızın ayaklarının dibinde kurban kesilirdi. Karaçay-Malkar Türklerinde Toy'larda kurban sunulurdu. Damadın "**Boluşuy**" den çıkarılmasında da kurban kesilirdi.

Karaim'lerde, hayvanların kesimini rastgele herkes yapamaz. Kesimi, kesme usulünü bilen ehil kişiler yapabilirler. Ayrıca kesilecek hayvanın sıhhatli olması gerekir.⁽³⁶⁷⁾

Moğalistan'daki Türk inançlarında sabah kutsaldır. Çünkü güneş sabah doğar. Bu saatlerde kurban kesilmez. İslam'da da güneşin doğma saatlerinde namaz kılınması mekruhtur.

Kuzey Irak'ta, **Kırmanç** ve **Türkmenler**'de, çocuk dünyaya gelince, mali durumu iyi olanlar kurban keserler. **Karaçay-Malkar Türklerinde** bebeğin doğumundan yedi gün sonra kurban kesilir.

Tunceli'de eskiden ay tutulunca kurban kesilirdi. Bilindiği gibi, ayın tutulması, onun **kötü ruhların** tutsağı oluşu ile izah edilirken, kurban kesilerek kötü ruhların zararlarından korunulduğuna inanılır.

364. A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 46-54; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 125; H. Güngör, "Gagauzlarda Kurban Kültürü" *T.D.T.D.*, S. 18, 1988, s. 45-48; M. Eröz, "Türk Boylarında Kansız Kurban Geleneği" *Türk Kültürü*, S. 211-215, s. 216.

365. Y. Kalafat, *a.g.e.*, s. 95.

366. M. Brian, *Hunların Hayatı*, İstanbul, 1981, s. 39.

367. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 124.

İsim ve evlilik münasebetiyle anlatıldığı gibi, Doğu Anadolu'da özel hallerde ismin sonuna "kurban" kelimesi eklenir. "**Kurbaney**" veya "**Ali Kurban**" gibi. Bu "Ali sana Kurban olayım" demektir. Yani "Seni muhtemel kötülüklerden korumak için ben senin için ölebilirim" demektir.

Azeri Türkleri'nde, ağır hastanın şifası ve cenazede ölünün şefaati için "**İhsan**" dağıtılır, kurban kesilip konu-komşuya ikram edilir. Bu uygulama ile amaç; hastaya şifa ve mevtaya şefaati sağlamaktır. **İskitler**'de, Sultan ölünce ruhuna verilerek yemekte binlerce **at** ve **koyun kurban** edilir, cenazeye gelenlere yemek verilir.

Yağmur duasında kurban kesme uygulaması, **Gagauz Türkleri**'nde olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da varır. Amaç hayır dua alarak bereketi cezbetmek, kıtlığı def etmektir. Gagauzlarda olduğu gibi Anadolu'da da binanın temelinde **kurban kanı** akıtılır. Böylece, ocak daha temel döneminde **ev iyesi** itibariyle aklanmakta, güvene alınmaktadır.

Anadolu'da çocuğu olmayanlar çoğunlukla **adak kurbanı** keserler. Bu tür adak kurbanları, ziyaret edilen bir yatırı için, yardımcı olması amacı ile kesilir. **Tunceli**'de **Üryan Hızır**, **Malatya**'da **Abdulvahap Gazi**, bu maksatla ziyaret edilir ve kurban kesilir.⁽³⁶⁸⁾

Gregoryanlar'da "**Modog**" diye bilinen adak kurbanı kesilir.⁽³⁶⁹⁾ Diğer Hristiyan mezheplerinde ve adak kurban yok iken ve Gök-Tanrı inancında da adak kurbanı bulunmaktadır.⁽³⁷⁰⁾ Bu durum bize Gregoryanlara bu inancın da Gök-Tanrı inancından gelmiş olabileceğini düşündürüyor.

Ancak, Gregoryanlarla Gök-Tanrı inançları arasındaki diğer ortak noktalar düşünülünce; Gregoryanlara bu kurban-adak'ın inanç ve uygulaması Türklerden geçmiş olma ihtimalini güçlendiriyor.

Karaylarda eski Türk inançlarına çağırım yapabilen adakla ilgili atasözleri de vardır. "**Adamaktan mal tükenmez**" adak ve kurban geleneğinin bulunduğu bütün dinlerde var olan bir takım iyelerden çok kere de **Ata Ruhundan** yardım istemeye matuftur. "Ayrılmanı Ayuv (ayı) aşar; Bölüngenni börü (kurt)" **Ayı'nın** ve **Kurt'un** Türk Mitolojisindeki yeri bilinirken⁽³⁷¹⁾ bu konuda incelediğimiz bölgeden de teyit edici tesbitler yapılmıştır.⁽³⁷²⁾

Gagauzlarda kurbanlık hayvan kesilmeden önce papaz tarafından okunur ve öğleden sonra kesilmesi gerekir.⁽³⁷³⁾ Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da kurbanlık hayvana iyi muamele yapılır. Kurban duası okunarak ve tek bir getirilerek kesilir.

Gagauzlar, ölümün yıldönümünde ve yağmur yağmadığı zaman kurban keserler. Ayrıca hastalık hallerinde, savaş dönemi gibi zor günlerinde, yeni evlilerin ilk çocuklarında, yeni eve taşınınca da kurban keserler. Gagauzların en dikkat ettikleri kurban, "**Al-lahlık**" adını verdikleri özel kurbanlarıdır. Bunların otlamalarına ve ekine zarar vermelerine dahi müdahale edilmez. Gagauzlar domuzdan kurban kesmezler. Boğalar, yedi yaşına gelince kurbanlık olurlar. Allahlıkların özel bakıcısı vardır. Kurbanın sağ arka ayağı papaza verilir.⁽³⁷⁴⁾

Kurban Gök Tanrı İnanç Sisteminde olduğu gibi bütün dinlerde vardır. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de Allah, "Biz her ümmet için kurban kesmeyi meşru kıldık." (El-Hac: 34) buyurmaktadır. İslam da kurban edilecek hayvanların cins ve özellikleri de belirlenmiştir.

368. A. Şentürk *Malatya-Malatya*, Malatya, 1984, s. 99.

369. A. Şentürk, a.g.e., s. 94.

370. Tahsin Feyizli, *İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban* İstanbul, 1988, s. 73-81.

371. A. Rıza, "Anadolu'da Bozkurt", *Halk Bilgisi Haberleri*, S. 12, 1930, s. 12-14; A. İnan, "Türk Rivayetlerinde Bozkurt" *Türkiyat Mecmuası* C.II. 1926-28; Dainiaz Cichocki, "Türk Mitolojisiinde Kurt Ana Sembolüne Dair", *T.D.A.*, Ağustos 1985, s. 37, s. 117-130; Beyhan Karamağralı, "Türk Halk Sanatında Kurt Motifi" *III M.T.F.K.*, Ankara, 1986.

372. Y. Kalafat, a.g.e., s. 78.

373. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 36; H. Güngör, "Gagauzlarda Kurban Kültürü", *Türk Dünyası Dergisi* S. 18, 1988, s. 45-46.

374. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 35.

Kurban, Allah'u Teala'ya yakınlık veren bir nesnedir. Kendisi ile Allah'a yakınlaşma sağlananı kesilen ve kesilmeyen her şey kurbandır. Kurban etmenin beş sebebi vardır. Hayranlık, şükran duası, pazarlık, gönülalma ya da barış teklifi ve kefarettir. Tarih boyunca kurban; ilahlara, azizlere, velilere, ölü ruhlarla, meleklerle yaklaşmak için kesilmiştir.⁽³⁷⁵⁾

Eski Türk onamastiğine göre, **Tanrı Gölü'**ne atılan kurbanların canlı **at** olması gerekiyordu.⁽³⁷⁶⁾ Türklerde **at, deve, koyun** veya **Koç**'un toprağa kurban edildiği bilinmektedir.⁽³⁷⁷⁾

At kurbanı çok eski bir Türk ananesidir. **Şato Türk** imparatorlukları da, **At** kurban ederlerdi. M.S. 942 senesinde şato imparatoru ölünce, imparatorun iki atını, ruhuna kurban kestiler. At, Şato Türklerinin yas törenlerinde mühim rol oynuyordu. Onlar Gök, Toprak, Güneş ve Ay'a büyük kurbanlar vermişlerdir.⁽³⁷⁸⁾

Şato Türkleri inançları ile Hun Türkleri inançları; kurban, güneş ay ve gök kültleri itibarıyla çok benzeşmektedir.⁽³⁷⁹⁾

Göktürkler, beşinci ayda milli ve dini bayramlarını yaparken, Tanrıya çok miktarda koyun ve at kurban eder; kimiz içer şarkı söylerlerdi.⁽³⁸⁰⁾ **Doğu Türkistan** ve **Altaylar**'da kurban verilen yere "**Tayılga**", merasimin bu sahnesine de "**Hayvan gönderme**" denir. Gök Tanrı'ya kurban verilirken, o esnada kadınların orada bulunmaması gerekirdi.⁽³⁸¹⁾ İncelediğimiz bu bölgede, özel hallerin dışında cenaze definlerinde kadın bulunmamaktadır.

Eski Türklerde kurban kesmeden evvel din görevlilerince **Kurban Duası** okunuyordu. **Radloff**'un yaptığı bir dua tesbitine göre,

375. T. Ceyizli, *İslamda ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban*, İstanbul, 1988, s. 33, 34, 63, 65.

376. Wu Hsing Tung, *Beş Sülale Çağında*, Taipei, 1970, s. 10.

377. N. Diyarbakırlı, a.g.e., s. 92.

378. Wu Hsing Tung a.g.e., s. 17.

379. Marcel Erian, *Hunların Hayatı*, s. 27.

380. O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 3bs., s. 401.

381. N. Diyarbakırlı, *Hun Sanatı*, s. 91

"Buraya gel ey genç bulut

Kürek kemiğine basarak

Halk ve adamlar, kürek

Kemiğini ezecek, siz de geliniz"⁽³⁸²⁾ şeklinde bir dua vardı.

Kürek kemiğinin önemi bölge halkında, İslami inançlardan kaynaklanan bir ehemmiyete haizdir. "Havva Ademin kürek değil, sol kaburga kemiklerinden birisinden yaratılmıştır." inancı vardır.

Eski Türk inançlarında da kurban ve adak için seçilen hayvanlara "**Iduk**" denirdi. Adak için seçilen Iduk hayvanın yünü kırılmaz, yüke koşulmaz, sütü sağılmaz, başı boş bırakılırdı.⁽³⁸³⁾ Kurbanlık olarak seçilen hayvana incelediğimiz bölgede özel itina gösterilir. Eski Türklerde **Yada Taşına** kurban kanı sürülürse, yağmur yağacağına inanılır.⁽³⁸⁴⁾ Türklerde kurban gibi, kanı da kutsaldı. **Oğuzlar** ve **Kutluklar**'da, başına darbe vurularak öldürülen kurbanlarda kalbi sıkıp sökmek suretiyle hayvanın öldürülmesi kandaki sihrî kuvvetin yere düşmemesi içindi.⁽³⁸⁵⁾

Kerkük'de evde kurban kesilir ise, kurbanın kanı pamuğun ucunda ağıza götürülüp çocuğun ağzına konulur. Böylece çocuğun üzerindeki ağırlıkların kalkacaklarına inanılır.⁽³⁸⁶⁾

Başlangıçtan beri Türk inançlarında görülen **Kurban Kültü**'nün özellikleri Gagauz Türklerinde de aynen görülürken, bu özellikleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da aynı şekilde mevcut olarak görmekteyiz. **Kars**'ın **Dikme Köyü**'nde kurbanın kanı, gelin için kesilmiş ise onun alınına adak için kesilmiş ise, adak sahibinin alınına sürülür. Sair sebeplerden kesilen Kurbanların kanı ise, parmakla alınıp evin çocuklarının alınına dokundurulur.⁽³⁸⁷⁾

382. W. Radloff, *Sibirya'dan*, s. 237, 240.

383. A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 46-54; B. Ögel *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 125; H. Güngör, "Gagauzlarda Kurban Kültürü" s. 45-46; M. Eröz, "Türk Boylarında Kansız Kurban Geleneği" *Türk Kültürü*, s. 211, 1980, s. 211-216.

384. H. Tanyu, *Türkler Taşlarla İlgili İnançlar*, s. 20-24.

385. İ. Feyizli, a.g.e., s. 78.

386. G. Paşayev, *Kerkük Folklorü Antolojisi*, Bakü, 1990, s. 28.

387. Kaynak Kişi: *Selahattin Coşkunaras, Dikme-Kars'lı 1958 doğumlu.*

Divriği'nin Gördeş Köyü'ndeki Meztek Ziyareti ve Kuluncak Köyü'ndeki Hızır Pınarı kutsal kabul edilir, halk buralarda kurban keser.⁽³⁸⁸⁾

Atmalı Aşireti'nde kutsal telakki edilen yerlerde kurban kesilir. Yemek pişirilir, ağaçlara **kırmızı, yeşil bezler** bağlanır. Hasta olanlar ve çocuğu olmayanlar kurbanları ile birlikte **İslahiye'deki Ökkeyiş, Malatya'daki Hasan Basri, Adıyaman'daki Abuzer Gafari, Araban'daki Seydi Vakkas, Şanlıurfa'daki İ. Halil** türbelerine giderler.⁽³⁸⁹⁾

Celalettin Harzemşah, Tunceli'de Sultan Baba olarak bilinir. Mezarını ziyarete gidenler kurban keser, çeşitli adaklar adarlar.⁽³⁹⁰⁾ **Çemişgezek'de** adak kurbanının eti en az yedi eve dağıtılır. Adak daha ziyade çocuğu yaşamayan ailelerce yapılır.⁽³⁹¹⁾

Tunceli yöresinde Alevi Türklerin Cem ayinlerinde özel **Kurbancı** vardır. Kurban koyun muayyen bir yerinden kesilirdi. Kurban kanı çiğnenilmez, bir kaba süpürülür temiz bir yere dökülür. Adak kurbanın kanı, kurban kime adanmış ise, onun alınına sürülür. Askere gönderme ve çocuğun dünyaya gelmesi halinde kesilen kurbanın merasimi **"Dede"** tarafından yönetilir.⁽³⁹²⁾ Tunceli'de tarafların rızası ile yapılan evliliklerde, gerdek gecesi bir koyun veya koç kesilir. Bir tür küçük toy yapılır. Buna **"Kemik Kırma"** denir.⁽³⁹³⁾ Ardahan Ölçek köyünde kurban kesildiği zaman **kemikleri** bostana, gözleri de tarlaya atılır. Böylece tarlanın ve bostanın daha **bereketli** olacağına inanılır.⁽³⁹⁴⁾

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da geline kurban olarak koç hediye edilir. Ayrıca gelin oğlan evine gelinceye kadar baba evinde geçirdiği her kurban bayramı için oğlan evi ona kurbanlık koç gönderir. **Tektav Türkmenleri'**nde gelin anne ve babasının elini öpmeye geleceği zaman da geline kurban kesilir veya lokma dağıtılır.

SAÇI

Saçı, kansız olan kurbandır. Hayatın her safhasında gündemde olan saçı, daha ziyade iyi ruhların rızasını almak ve kötü ruhların gazabından korunmak için yapılır.

Karaylar'da "Keder Ekmeği" olarak hazırlanan mayasız ekmek **Mazzah** özellikle, arpa unundan yapılır. Bu ekmek fırında değil, dışarda, kömür ateşinde pişirilir.⁽³⁹⁵⁾ Keder ekmeği geleneği Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da vardır. **S.V. Örnek**, Anadolu Folkloründe ölüm bahsini incelerken, Ölüm ekmeğine verilen isimleri de illere göre belirtmiştir.⁽³⁹⁶⁾ Bu tür ikramlar **Zaza Türklerinde** de vardır. Ovabağ köyünde yas tutma erkekler için üç gün kadınlar için kırk günden bir seneye kadar değişebilir. Yas müddeti içinde eğlenceye gidilmez, süslenilmez, erkekler üç gün traş olmazlar.⁽³⁹⁷⁾ Talki adeti, helvalar, kuru et hazırlaması gibi uygulamalar Hazarlarla Karayların ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır.⁽³⁹⁸⁾

Kuzey Irak'ta ölümün üçüncü ve ellibirinci gününde **helva** yapılır ve hurma ikram edilir. Ölü evine yakınları yiyecek getirir, fakat evde pişirilebilir. Erkekler, camide üç gün, kadınlar evde yedi gün yas tutarlar. Ölen genç ise, kırk gün traş olunmaz, yaşlıyı traşa yakınları götürür. Yaşlı hanımlar bir, iki yıl **siyah** giyerler. Cenazede saç yolunur, **sine** yırtılır, başlarına **toprak** atılır.⁽³⁹⁹⁾ Eski Türklerdeki ölü aşı⁽⁴⁰⁰⁾ günümüzde Anadolu'da da yaşamaktadır.⁽⁴⁰¹⁾ Helva uygulaması Türkler arasında çok yaygındır.⁽⁴⁰²⁾

Kuzey Irak'da cenaze kapının önünden geçerken kapı sahibi evin eşiğinin dışına **su** döker.⁽⁴⁰³⁾ Gagauzlar'da yas, kırk gündür. Bu esnada erkek traş olmaz. **Siyah** gömlek giyer, kadınlar tamamen **siyah** elbise giyerler.⁽⁴⁰⁴⁾ Gagauzlarda ölü defnedilip mezarından döndüğü zaman, ölü sahiplerini taziye için gelenlere **"can**

388. Kutlu Özen, "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının izleri" isimli Esere Dair TDA s. 43.

389. İbrahim Uçar, *Tarih Kültür ve Folkloriyle Atmalı Aşireti*, s. 17.

390. Kaynak Kişi: *Gündüz Cevahir*.

391. N. Çiftçi a.g.e., s. 80.

392. Kaynak Kişi: *Gündüz Cevahir*.

393. E. Zekiyoğulları, *Türk Kültür ve Tarih Bütünlüğü İçerisinde Tunceli*, s. 67.

394. Kaynak Kişi: *Nihat Balcı*, Ardahanlı 50 yaşında.

395. K. Kohler, *Karaims And Karaism* P. 446.

396. Bkz. S.V. Örnek, "Anadolu Folkloründe Ölüm", s. 37.

397. E. Helvacıoğlu, a.g.e., s. 42.

398. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 234.

399. Kaynak Kişi: *T.M. Ahmet*.

400. A. İnan Eski Türk Dini Tarihi, s. 61.

401. S.V. Örnek, *Halk Bilimi*, Ankara, 1977, s. 221.

402. İ. Melikof, "Helva Töreni" Çev. C. Uğur, *Tarih ve Toplum*, S. 13, 1985, s. 16-19.

403. Kaynak Kişi: *M.İ. Poşvan*.

404. H. Güngör-M. Arunşah, *Gagauz Türkleri*, s. 35.

pidesi" denilen bir ekmek ikram edilir. Bu ölünün misafirperverliğini göstermek içindir.⁽⁴⁰⁵⁾ Doğu Anadolu'da ölünün defininden sonra kabristandan gelenlerden mezarı eşip defni yapanların karnı doyurulur, bazan da bunlara para verilir. Buna "**kazma kürek hakkı**" denir. Böylece hizmeti yapanların, ölü üzerinde hakları kalmadığına inanılır. Türklerde ölenlerin defni sırasında yapılan merasime **yuğ töreni** adı verilirdi.⁽⁴⁰⁶⁾ Geçmişte ve günümüzde Yuğ Törenleri münasebeti yapılan her tür ikram ve harcama bir nevi sadaka olan saçdırlar.

Hristiyan Türklerden olan Gagauzlar'da ölüm münasebeti ile yapılan saçların, Eski Türk inanç sisteminde ve Müslüman Türklerde görülmesi Türk inanç kültürünün devamlılığını gösteren örneklerden biridir.⁽⁴⁰⁷⁾

Anadolu'nun bir çok yerinde, hususiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ölünün yedisi, yarı kırkı ve kırkının yapıldığı,⁽⁴⁰⁸⁾ ölünün ruhu için eski Türk inancında **büyük ve küçük aşın** döküldüğü bilinmektedir.⁽⁴⁰⁹⁾ Türk İnanç Kültüründe belirgin yeri olan üç, yedi, dokuz, yarı kırk ve kırkın **Gagauz, Türkmen** ve Kırmacılar'da aynı fonksiyonlarla görülmesi ilginç bir ortaklık olarak tesbit edilebilir.

Gagauzlarda ölü defnedildikten sonra varsa biraz şarap, yoksa bir testi su götürüp mezarın üzerine dökerler.⁽⁴¹⁰⁾ Anadolu'da bizim bizzat tesbit ettiğimiz Kars, Erzurum ve Muş'da ölünün defininden hemen sonra mezar sulanır ve rahmet dilenir. Kars'da bir dönem ilk üç gün mezarı ziyaret edenler, mezara su dökerlerdi. Şimdilerde Anadolu'nun bir çok yerinde mezar ziyaretine giden kimse mutlak mezara su taşır. "**Su rahmettir**", "**Su kabir ateşini söndürür**" denir. Yapılı mezarlara kuşların su içmeleri için yapılan özel su yerleri de, sacı inancının bir sonucudur.

405. H. Güngör-M. Argunşah, *Gagauz Türkleri*, s. 33-35.

406. A. İnan *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 118-120; K. Reinhart "Güney Türk Adlarının Biçimle-ri", *I.U.T.F. S.B.*, s. 192-216.

407. H. Güngör-M. Argunşah, *Gagauz Türkleri*, s. 33-35.

408. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 102-109.

409. W. Radloff, *Sibirya'dan C.II*. 1957.

410. Bkz. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 35.

Bulgaristan Gagauzları'nda ölünün yedi sene sonra kemikleri mezardan dışarı çıkarılır. Şarapla yıkandıktan sonra tekrar mezara konur.⁽⁴¹¹⁾ **M. Şerif Fırat, Mezar Kaldırma** geleneğinin **Varto'da** yaşadığını şu sözlerle ifade etmektedir. "Bu tören Rumi Haziran'ın üçüncü günü başlar. O gün ölünün mezarının başında köy ve civar köyler halkı toplanır. Gelen her aile, söğüş kapama, helva, peynir getirir. Buraya gelen bütün delikanlı ve kızlar süslü elbiseler giyerler, mezarın başına deste deste çiçek koyarlardı. Hazin bir tören ile mezarın üstü örtülür. Yapılmış taşlar dikilir. Mezara iyi bir şekil verilir, Yasin okunurdu."⁽⁴¹²⁾

Gagauzlarda mezardan dönüldüğünde herkes ölü evine gider, ölü sahipleri taziye için gelenlere "**can pidesi**" denilen ekmek ikram ederler. Bu ölünün misafir perverliğini göstermek içindir.⁽⁴¹³⁾ Kars'da ve Trabzon'da ölü için bu hayır işlendiği zaman "**canına değsin**" denir. Keza fakir, sadaka isterken "**ölmüşlerinizin canı için**" der.

Anadolu'da ölü yemeğine "**Kı**", "**Kırk Ekmeği**", "**Kazma Takırtısı**", "**Ölünün Kırkı**", "**Kırk Yemeği**", "**Can Aşı**", "**Zıkkım Yemeği**", "**Can Helvası**", "**Ölü Ekmeği**", "**Kazma Kürek Helvası**", "**Hayat Yemeği**", "**Ölü Aşı**", "**Yiyeceğini Etmek**", "**Hayırlı Vermek**" gibi isimler verilir.⁽⁴¹⁴⁾ Atmalı aşiretinde cenaze gömüldükten sonra verilen yemeğe, "**Tavır-Ber**" veya "**kazma-kürek**" denir. Yemeği ölü evi verir, komşuları yardımcı olur.⁽⁴¹⁵⁾ **Mazgirt'te "Ölülerin hayratı"** her yıl sonbaharda verilir, kurban kesilir, yemek verilir.⁽⁴¹⁶⁾

411. *a.g.e.*, s. 35.

412. M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara, 1982, s. 218.

413. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 34-35; B.A. Manol, *a.g.e.*, s. 51.

414. Sedat Veyis Örnek, *Anadolu Folkloründe Ölüm* Ankara, 1971, s. 89.

415. İ. Uçar, *a.g.e.*, s. 41.

416. M. Polat, *Mazgirt ve Yöresi*, Lisans Tezi, Elazığ, 1988, s. 87.

Gagauzlarda ölü mezara konulduğunun dokuzuncu günü ölü sahipleri bir sofraya hazırlarlar. Ölünün yirminci günü yine bir sofraya hazırlanır. Sofrada "Koliva" ekmek ve şarap bulunur. Kırkinci günde de böyle bir sofraya hazırlanır. Papazdan başlamak şartı ile Koliva bir fincan su ile birlikte verilir. Papaz suyu alır ve ölünün canı için yere döker, sonra papaza biraz şarap ile bir taze ekmek verilir. Papaz ekmeği suya batırır ve "Ölen adamın canına Allah rahmet etsin" der. Evde bulunanlarda aynı şeyi yaparlar. Daha sonra papaz sofrayı okur ve yemeği yemeğe başlarlar.⁽⁴¹⁷⁾

Diğer Türk boylarında da ölümün muayyen dönemlerinde anma törenleri düzenlenir ve bu merasimler de ölünün ruhu için saçlar yapılır. Yas dönemi sacılarında kadın ve erkek bütün aile fertlerinin siyah giymeleri, incelediğimiz bölge itibarıyla ortak bir özelliktir.⁽⁴¹⁸⁾ Bu uygulamaları, Kazaklar'da ve Orta Kafkasya'da da görmekteyiz.⁽⁴¹⁹⁾

Kerkük'de sevak olsun diye herkes üç avuç toprağı götürüp mezara atar. Ölünün akrabaları üç gün, gün doğmadan önce ve gün battıktan sonra mezarı ziyaret ederler, yedisinde ve kırkında akşam vakti helva yapılır, ev halkına ve fakir fukaraya dağıtılır.⁽⁴²⁰⁾ Kerkük'de, ölüsü düşen evde kırk gün kelle paça yenilmiyor.⁽⁴²¹⁾ Altaylar'da da ölünün yedinci, kırkinci günleri ve sene-i devriyesinde hayrat verilir.⁽⁴²²⁾

İskitler'de bir Başbuğ ölünce büyük ziyafetler düzenlenirdi. ⁽⁴²³⁾ Cenazelerde, ölen Sultanın şerefine binlerce at ve koyun kurban edilecek cenaze yemeği verildi.⁽⁴²⁴⁾ Karaçay Türklerinde ölü evi için yapılan ekmek başka bir eve götürülür ise uğursuzluk getireceğine inanılır.⁽⁴²⁵⁾

Ölüler için muayyen dönemde yapılan anmalara ve bu anmalarda da çeşitli saçların yapılmasını, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da görmekteyiz. Çıldır'da ölünün kırkinci günü Hayrat Helvası verilir.⁽⁴²⁷⁾

Atmalı aşireti'nde kırk gün süren yas döneminde giyilen elbiseler ve kullanılan eşyalar temizlenir ve yakılır. Kırk gün boyunca köyde ve obada eğlence olmaz, ölü evinin kadınları kına yakmazlar. Ağıtcı kadınlara "şın" denir. Yas kırk gün sürer.⁽⁴²⁸⁾ Ölünün ruhu için başsağılığına gelenlere ikramda bulunulur.

Karaylarda matem günlerinde ve düğünlerde yakın çevreye helva verilir. Siyah renkli helva bu "Udur" matem helvasıdır. Kırkinci günü verilir. Seneyi devriyesinde ise Ak Helva verilir. Zaza Türkleri'nde ölümü takip eden ilk cuma günü "Uh helvası" dağıtılır. Ölünün kırkında ise yemek ikram edilir.⁽⁴²⁹⁾ "Ölü aşı dökmek" Doğu ve Güneydoğu'da çok yaygındır. Altaylar'da ölünün yedinci ve kırkinci günleri ile yıldönümünde "Heyrat" verilir. Karaylarda mayasız ekmek "Mazzah" arpa unundan yapılır ve buna "Keder Ekmeği" denir. Bütün bunlar ölünün ruhu için yapılmış. Kanserli kurban, saçılardır. Geçmişte bunlar kötü ruhların şerri ve iyi ruhların yardımı için ölünün ruhunun mutluluğu için yapılırken, günümüzde daha ziyade "Allah rızası" için yapılır.

Karaçay-Malkar Türklerinde, çocuk iki, üç aylık olup boynunu dik tutmaya başladığında ilk saç anne tarafından bir yakınına kesilir. Tören sırasında çocuğun başından kağıtlı şeker saçılır. O esnada akraba ve komşulara "hıçın" adı verilen böreklerden dağıtılır. Saçı kesene hediyeler, fakirlere para dağıtılır.⁽⁴³⁰⁾

417. H. Güngör-M. Arğınşah, a.g.e., s. 52.

418. B. Amanof, a.g.e., s. 52, Gagauz Folklorünün Türki Karakteri için bkz., A. Mecit Doğru, "Gagauz Folklor ve Antropomik Özellikleri", M.T.H.K.K.B., C.1, Ankara, 1992, s. 17-19.

419. Bkz. N. Diyarbakırlı, Hun Sanatı, İstanbul, 1972, s. 75.

420. Mary L. Henze, XIX. Yüzyılın Seyyahlarına Göre Orta Kafkasya'da Din Ankara, 1984 s. 9.

421. G. Paşayev, Kerkük, s. 56.

422. G. Paşayev, a.g.e., s. 30.

423. A. Mecit Doğru, Ekpedisyon s. 1.

424. N. Diyarbakırlı, a.g.e., s. 67.

425. N. Diyarbakırlı, a.g.e., s. 74.

426. U. Tavkul, Karaçay-Malkar, s. 63.

427. R. Korkmaz a.g.e., s. 65.

428. İ. Uçar, a.g.e., s. 65.

429. Yakup Çelik, Türk Milli Kültüründe Urfa, (Mukayeseli Şanlıurfa Folklorü), Atatürk Üni. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Lisans Tezi, Erzurum, 1986, s. 41 (Gayri Matbu)

430. U. Tavkul, a.g.e., s. 125.

Türk düğünlerinin her safhasında saç vardır. Düğünün veya evlenmenin diğer adı "**hayır iş**" veya "**hayırlı iş**". Taraflar ellerinden geldiği kadar hayır işlemeye çalışırlar. Herkes memnun edilmeğe ve herkesin rızası alınmaya çalışılır. **Dumrul, Zaza Türk** köyünde, gelin ata binmeden önce, kız tarafı "kapı bağı" adı altında, erkek tarafından hediye alır. Bu hediye, at, tabanca veya benzeri birşey olabilir. Hediye alınmadan kız **eşikten** dışarı çıkarılmaz, verilmez.⁽⁴³¹⁾ **Sorgun**'da bu hediyeye "**Töre**" denilir. Nişan kahyasından töre alınmadıkça "**kapı açılmıyor**" denir.⁽⁴³²⁾ **Ömerhanlı Kırmanç Türk** köyünde damat ve gelinin başına buğday, arpa ve bozuk para serpilir ve "**çok çocuklu olması**" dilenir. Gelin ve kocası oğlan tarafının elini öperler. Onlar da geline takılar takarlar.⁽⁴³³⁾

Dere köylerinde düğüne katılan yabancıların getirdikleri para ve içki türünden hediyelere "**çaba**" denilir.

Gagauzlar ve Karaim Türklerinde Kuzey Irak'ın Kırmanç ve Türkmenlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bir çok yerinde evliliklerde "**Baba hakkı**", "**Ana hakkı**", "**Süt hakkı**" isimleri altında hediyeler verilir. Ayrıca erkek kardeşe "**Kardaşlık**" adıyla hediyeler verilir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kız evi oğlan evinin itibarlı fertlerine "**bohça**" çıkarır. Oğlan evi de "**Alşan bavulu**" gönderir.

Gagauzlarda olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da "**yüz görümlüğü**" ve "**dil hakkı**" uygulaması yapılır. **Çemişgezek**'de oğlan evine düğünden sonra gidenler "**Yüz açılımı**" denilen hediyeler de götürürler. Bu tür uygulamalar **Karaçay-Malkar Türklerinde** "**dil tutma**" diye tanımlanır. **Çıldır**'ın **Karakalpak Türklerinde** "**Duvak Açma**", "**Yüz Aklığı**", "**Kızlık Belgesi**", "**Gerdek**" gibi isimlerle geline hediyeler alınır.

Çeşitli Türk boylarında ve muhtelif Türk coğrafyasında **başlık (Kalin)** ve **cehiz (Berne)** uygulaması vardır. Gelin cehizinden bazı eşyalarını oğlan evine göndereceği bohçalara koyarak, gönül alır. **Elazığ**'da **kına** yakıldıktan sonra gelinin başına para serpilir. Ayrıca gelinin başına para ve çerez serpilmesi Anadolu'da yaygındır. Bu çerez ve paralar **uğur** olarak saklanır. Karaim Türklerinde çerezlerin arasında pirinç ve buğday da katılır.

Anadolu'nun bir çok yerinde söz kesiminde "**Şerbet**" içilir. **Gagauz Türklerinde** pekmez şerbeti ile birlikte "**Lokma**" ikram edilir. Bulgaristan Gagauzlarında bu uygulamaya "**Goda**" denir. **Adıyaman**'da gelin adayı baba evinin **eşiğinden** dışarı çıkmadan evvel muhakkak elini şerbete batırır ve kapıya sürer. **Çıldır**'da şerbet "**beh**" takıldığı gece içilir. **Zara**'da ise şerbet "**Söz kesimi**"nde içilir. Doğu Anadolu'da nişan bavuluna "**tatlılık**" olarak çikolata konulmasına dikkat edilir. **Ovabağ** köyünde şerbetin içilmesi başlığın kabul görmesi anlamındadır. Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da bir kız için "**Şerbeti içildi**" tabiri sözü verildi anlamına gelir. **Kars**'da gelin ve damadın yastığının altına şeker konurken, bu yörede gelin ve kaynananın ağzına **bal** çalınır.

Karaim Türkleri'nde ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kız ve oğlan evleri karşılıklı ziyafetler verir, hediyeler gönderirler. **Azeri Türkleri**'nde zıfaf gecesi meyve ve şekerlerle süslenen "**Oğlan Şahı**" ve "**Kız Şahı**"ndaki şirinlikler kapışılır.

Bu saç veya kansız kurban uygulamasında, ilk saç kesimi hayatın bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Çocuk ilk gömleğinden çıkmak suretiyle yeni bir hayata girmiş ve yeniden doğmuştur. Serpilen şeker, verilen hediye, ikram edilen **hıçın** ve dağıtılan para saçı'dırlar. Hıçın, Kars yöresinde ve Sarıkamış'ta "**Fıçın**" olarak bilinir. Bu ikramda "**aş dökme**"nin bir nevisi yaşanılmıştır. Çocuk başına kağıtlı şeker dökme saçısı düğünlerde de gelin başına şeker ve para dökümü şeklinde yapılmaktadır.

431. K. Dere, a.g.e., s. 24.

432. D. Doğan, a.g.e., s. 58.

433. İ. C. Çelebi, a.g.e., s. 52, 53.

Bu uygulama Doğu Anadolu.⁽⁴³⁴⁾ Doğu Karadeniz bölgesi⁽⁴³⁵⁾ ve Azerbaycan'da da yaygındır. Bu paralar halk arasında **kutsal / uğur** sayılır. Bekarlar bu parayı almakla kismetlerinin açılacağına inanırlar.

Muhtelif vesilelerle **helva yapılması, helva dağıtılması, helva kokusu salınması** eski ve yaygın bir Türk töresidir.⁽⁴³⁶⁾ Kuzey Irak'da Türkmen ve Kırmancılar ölünün üçüncü ve ellibirinci gününde helva ve hurma dağıtırlar. Ayrıca bazı yatırıların ziyaretinde de helva yapılıp ikram edilir.⁽⁴³⁷⁾ Doğu Anadolu'da helva, özellikle cuma akşamları kavrulur ve konu komşuya dağıtılır.⁽⁴³⁸⁾ Önemli olan ferahlatıcı bir kokunu sağlanmasıdır. Bu özellikle helvada vardır. Karay Türkleri sevinçli ve matemli günlerinde halka helva yedirirler.⁽⁴³⁹⁾ Anadolu'da bazı yatırıların ismi "**Helvacı**"dır. (440)

YAĞMUR DUASI

Orta Asya ve Sibiry'a'dan Anadolu yaylasına, köy ve kasaba gibi yerleşme alanlarına taşınan yağmur duası inancı varlığını göçebe ve yerleşik Türk hayatında korumaktadır.

Eskiden yağmurun yağmadığı zamanlarda, Kam'ların⁽⁴⁴¹⁾ ya da taşı marifetiyle istedikleri zaman yağmur yağdırdıklarına inanılırdı. Eski Türk inancına göre Kam'lar bulutları hareket ettirmekte ve gökten kar sağmaktadır. Kaşgarlı Mahmut ünlü eserinde yaz günü böyle bir olaya tanık olduğunu kaydetmiştir.⁽⁴⁴²⁾ Bu inanç Türkler arasında son derece yaygın bir biçimde günümüze kadar yaşamıştır.⁽⁴⁴³⁾ Halen Doğu Anadolu ve Azerbaycan Türkleri arasında da yaşamaktadır.

Türk hayatında su ve yağmur, hayatın ve bereketin kaynağıdır. Bu yüzden su mukaddesler arasında kabul edilir. Bunun bir ifadesi de, suyun bugün de Türk hayatında "rahmet" sıfatıyla anılmasıdır. İncelediğimiz Kuzey Irak, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da öyle olduğu gibi, Türk dünyasının hemen her yerinde yağmur yağıyor yerine, "Rahmet Yağıyor" denir. Böylece onun, Tanrının bir iyilik bağıışı olduğu vurgulanır.⁽⁴⁴⁴⁾

Yağmur duası Tuva Türklerinde de vardır. Yağmur duasının bugün tanesine yazarlar. Kazaklar yağmur duasına "Kün Cayletü" derler. Bunun manası; "Bulut getirme" veya "Bulutlandırma" demektir. Yağmur "Jaydın Taşı" denilen "Yıldız Taşı" ile de yağdırılır.⁽⁴⁴⁵⁾ "Yağmur çağırma"nın Türkistan halk edebiyatında geniş yeri vardır.⁽⁴⁴⁶⁾

Irak'da Türkmen ve Kırmancılar, yağmur duasına çıkar, "Köse" gezdirirler.⁽⁴⁴⁷⁾ Ahıska'da, yağmur için, çocuklar "Kepçe Hatun" Çömçe-Gelini süsler kapı kapı gezdirirler, secdegaahlara, pirlere, Türbelere kurban kesilir. Hedik kaynatılıp dağıtılır.⁽⁴⁴⁸⁾

Anadolu'da yağmur duası için halkın gittiği binlerce yerden birisi de **Sorgun'un Pürdede** köyündeki **Pürdede/Pir Dede Tübesi**dir.⁽⁴⁴⁹⁾ Türbeler sadece yağmurun yağmasında yardımcı olmakla kalmaz. **Zeynettin Baba**'da olduğu gibi onların sel türünden felaketleri önlediğinde inanılır.⁽⁴⁵⁰⁾

Yağmur gaybıdır, rahmet-i ilahiyeye alametidir. "**Yağan yağmur hürmetine**" diye dua etmekle zarf söylenip, mazruf kastedilmektedir. Allah'u Tealanın sevdiklerini vasıta ederek dua etmek caizdir.⁽⁴⁵¹⁾ Hz. Muhammed'in yağmurdan başını açtığı ve yağmuru kastederek "**bu Allah'tan daha taze ve yeni geldi**" dediği ifade edilmektedir.⁽⁴⁵²⁾

434. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 84-85.

435. Süleyman Kalmaz, "Çayeliinde Evlenme ile İlgili Gelenek ve Düşünceler", *Kemalist Atılım Aylık Fikir Dergisi*, s. 87, Kasım 1990, s. 25-27.

436. İ. Melikof "Helva Töreni" (Çev. C. Uğur) *Tarih ve Toplum*, 1985, s. 13-16-19.

437. Y. Kalafat "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançları", *İçel Kültürü* s. 19, s. 24-25.

438. Y. Kalafat "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri" s. 214-215.

439. U. Tavkul, *a.g.e.*,

440. İhsan Hınçer, "Helvacı Baba ve Yatırıları" *TFA*, S. 137, Aralık 1960, s. 1

441. E. Esin, *Türk Kosmolojisi*, İstanbul, 1979, s. 29.

442. B. Atalay, *Divanü Lügat-il Türk Tercümesi C.III.*, s. 3-14, 158-159.

443. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 97-98.

444. Y. Kalafat, *a.g.e.*, s. 98.

445. A. Mecit Doğru, *Ekspeidasyon* s. 1.

446. Çağatay Koçar, "Türkistan Halk Edebiyatından Yağmur Çağırma Törenleri", *Türkistan ile İlgili Makaleler*, Ankara, 1991, s. 236-245.

447. Y. Kalafat "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançları" *a.g.y.*

448. Asif Abbasoğlu, *a.g.m.*

449. D. Doğan, *Sorgun, a.g.e.*, s. 164.

450. D. Doğan, *a.g.e.*, s. 145.

451. Ali Güler, "Hülasat-ül-Kelam-Günahlara Tövbe", *Türkiye* 8 Eylül 1991.

452. Sebahattin Güngör, "Yayınlanmamış Tasavvuf Mektupları", s. 17.

Azeri Türkleri kuraklığın giderilmesi için **Guba-Gonag-Kentindeki, Baba Dağı'ndaki Mukaddes Ocaktan** getirilmiş yedi taşı ortadan delip bir ipe dizerler daha sonra bir annenin **ilk kızına** onları suya attırıp, ipin ucunu sahildeki ağaçlardan birine bağlatırlar. Ağaç; Karaağaç veya fındık ağacı olmalıdır. Taşlar su ile doldurulurken,

"Dağ başım

Yaş Başım

Yaş oldu

Üst başım

Suda daşım

Guda daşım

Baba daşım"

diye⁽⁴⁵³⁾ tempo tutarlar.

Yukarıda da belirtildiği gibi yağmur duası Türk dünyasının ortak ve çok eski bir uygunlamasıdır. Günümüzde de Kuzey Irak'da.⁽⁴⁵⁴⁾ Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da bu ortaklık devam etmektedir.⁽⁴⁵⁵⁾

Bereket ile ilgili Kuzey Irak Türkmen ve Kırmançları inançları Gök-Tanrı inanç sisteminin izlerini taşımaktadır. Yağmur dualarını Şeyhler yönetmektedir. Dua için cemaat, bir suyun başına gider. Burada Şeyh suya atılır. Suyun başında def çalınır, zikir yapılır, dua edilir. Bu uygulamayı daha ziyade Erbil'de görmekteyiz.⁽⁴⁵⁶⁾

Yağmur duası Anadolu'da yaygın iken, köyün imamının bazan de muhtarın suya atıldığını veya su ile ıslatıldığını doğu illerimizde de görmekteyiz. Gök Tanrı inanç sisteminde yağmur duasını Kam'ın yürüttüğü ayinde def ve zillerin çalındığı biliniyor.⁽⁴⁵⁷⁾

453. A. Nebiyev, *Nağmeler*, s. 12.

454. A. Terzibaşı, "Irak Türkmenleri Arasında Yağmur Duası Törenleri" *I.U.F.K.B.*, C.IV., Ankara, 1976, s. 49.

455. N. Gözaydın, "Dağıstan, İran ve Türkiye'de Yağmur", *III. M.F.K.B. İzmir "Çuvaşlarda Yağmur Duası"*, *U.F.H.E.S.B.*, 27-29 Ekim 1975, Konya-Ankara 1976

456. Kaynak Kişi: **T.M.Ahmet**:

457. O. Acıpayamlı, "Türkiye'de Yağmur Duası", *AÜDTCF. Dergisi*, s. 1-2, 1963, S.V. Örnek, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhaları ile İlgili Batıl İnançlar ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, Ankara, 1966.

Anadolu'da "**Godi**", "**Dodi**" veya "**Kepçe Gelin**" olarak bilinen dini bereket pratiği,⁽⁴⁵⁸⁾ Kuzey Irak'ın Türkmen ve Kırmanç bölgesinde "**Köse**" diye bilinmektedir. Kösenin yüzü **siyaha** boyanır. Çocuklar köseyi ev ev dolaştırırlar. Evlerde köseye para verilir. Bununla bulgur ve mercimek alınır; pilav pişirilir ve pişirilen her eve bir kepçe verilir. Bu uygulama Erbil ve Kerkük'de yaygındır. Köse dolaşırken "**köse geldi, Allah'tan yağmur geldi**" diye tekerleme yapılıır.⁽⁴⁵⁹⁾

Çömçe gelin tekerlemesi, Kerkük çocuk edebiyatında

"Çömçe kızım eş istiri

Allah'tan yağış istiri

Açın ambar ağzını

Verin yağış payını

Vereni hatun ossın

Vermeyeni katir ossın"⁽⁴⁶⁰⁾ deyişi ile yaşamaktadır.

Hamza Zülfikar'ın tesbitine göre, Bitlis'te yazın su altında tutulup dövülerek lif haline getirilen odun parçaları Mart ayında yapılacak "**Hatre Geceleri**"ne hazırlanır. Kurutulup kazyağına batırılan bu ağaç parçaları, Mart ayının son haftasında gece damlarda yakılır. "Allah gavurları batıra, İslamları artıra" diye bağrılarak baş üstünde çevrilir. Böylece o yılın bereketli ve sağlıklı geçireceğine inanılır. Bu odunlar sönünce kümeslere konulur. Tavuklar bu olaydan sonra yumurtlamaya başlarlar. Böylece kötü ruhların kovulduğu ve bereketin geldiğine inanılır.

Yolculuklarda **Kurt** ile karşılaşma hayra yorulur. Kurdun gözü hayırlıdır. **Kurt** derisinden para cüzdanının bereketli olacağına inanılır.⁽⁴⁶¹⁾

458. Ş. Elçin, "Çömçe Gelin", *TFA*, S. 225, 1968 s. 4718; M. Köse, "Godu Godu" *TFA* 195, S. 187, s. 26-50-52; H. Selvi, "Suruç Köyünde Yağmur Duası" *TFA*, S. 254 1969 s. 5291, A. Buran, "Fırat Havzasında Yağmur Duası ve Yada Taşı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, s. 19, 1988, s. 74-75.

459. Kaynak Kişi: **Selahattin Hamit, Mustafa Agören**

460. Kaynak Kişi: **Selahattin Hamit, Mustafa Agören**

461. Suphi Saatçı, *Kerkük Çocuk Folklorü*, s. 33.

462. Kaynak Kişi: **R.P. Tütüncü**

Yaylaya çıkmadan evvel Kuzey Irak'da halk **Sultan Abdullah, Ömer Merden, İmam Zeynel Abidin'i** ziyaret eder, böylece bereketin artacağına inanılır.⁽⁴⁶³⁾ **Elazığ** yöresinin **Şafvak Türkmenleri** yaylaya çıkarken belirli yatırıları ziyaret eder ve bereket için dua ederler.⁽⁴⁶⁴⁾

Kuzey Irak Türkmen ve Kırmancılarında, **Hıdırellez**'de kurban kesilir ve helva yapılır.⁽⁴⁶⁵⁾ Gagauzlar, Hıdırellez'de kurban kesmektedirler. Kesilen kurbanın üzerine tuz serper ve okurlar. Kurbanın kanı akıtılmaz, işe yaramayan kısımları avluda açılan bir çukura gömülür.⁽⁴⁶⁶⁾ Anadolu'da tesbitlerimize göre Kars, Erzurum ve Muş'ta kurbanın kanı çiğnenmemelidir. İşe yaramayan kısımları gömülür ve kurbanı kesen ilgili duaları okur.

Yağmur duasında kurban kesme uygulaması Gagauz Türklerinde olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ve Anadolu'nun sair yerlerinde de vardır. Sorgun'da yağmur duası için **Pür Dede Yatırı**'na giden halk burada kurban da keser.⁽⁴⁶⁷⁾

Tunceli'de yağmur duası için sulak bir yerdeki büyük bir kaya veya tepeler seçilir, kesilen kurbanın eti orada dağıtılır. Adıyaman'da yağmur duası için kesilen kurbanın etinden yapılan yemekte, herkes birbirinin tabağından yemek yer.⁽⁴⁶⁸⁾ Ağrı'da yapılan yağmur duasında önce **yağmur gelini** gezdirilir, yağmur duasına çıkıldıktan sonra kurban da kesilir.⁽⁴⁶⁹⁾ **Çıldır**'da yağmur duası için çıkarılan **Zeden Dağı**nın tepesinde kurban kesilir.⁽⁴⁷⁰⁾

Yağmur duası için Kayseri çevresinde; **Amarat, Şeyhkumra, Pirahmet, Selmanlı Pirahmet, Selmanlı Talu, Şeyh Turasan, Şeyh Kumalı, Ayrı Dede, Çiftlik Türbesi, Samagur Ziyareti, Karaca Bey Türbesi, Abdül İlyas Türbesi, Yakup Dede**'ye gidilir.

463. Kaynak Kişi: R.P. Tütüncü

464. M. Kutlu, *Şavaklı Türkmenlerinde Göçer Hayvancılık*, Ankara, 1978, s. 115-117

465. Kaynak Kişi: T.M. Ahmet.

466. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 35-37.

467. D. Doğan, a.g.e., s. 164.

468. Mehmet Yalvaç, a.g.e. s. 26.

469. İsmet Alpaslan, *Atatürk Yılında Ağrı*, Ankara, 1982, s. 288-291.

470. Kaynak Kişi: Aşık İ. Endener, Aşık Mevlüt Yıldız

Bu amaçla **Sorgun**'da **Pür Dede**'nin⁽⁴⁷¹⁾ türbesine gidilir. Adıyaman'da yağmur duası köyün dışında yapılır.⁽⁴⁷²⁾ Ağırnas'ta yağmur duasına çıkan cemaata "**Amin Alayı**" denir.⁽⁴⁷³⁾ **Denizli-Çal**'da **Mahmut Gazi**'nin Türbesine gidilirdi.⁽⁴⁷⁴⁾

Çıldır'da Yağmur Duası için **Aşık Şemlik**'in türbesine ve **Zeden Dağı**'nın tepesine çıkılır. Ağrı'da ise Yağmur Duasına çıkanlar şehit mezarlarından toprak alıp suya atarlar.⁽⁴⁷⁵⁾ Yağmur duası uygulaması Azerbaycan,⁽⁴⁷⁶⁾ Kerkük⁽⁴⁷⁷⁾ ve Türkistan'da⁽⁴⁷⁸⁾, Karatatarlar'da⁽⁴⁷⁹⁾ Tuvalar'da, Kazaklar'da⁽⁴⁸⁰⁾ Ahıska'lılarda⁽⁴⁸¹⁾ da vardır.

Fırat yöresinde çocuklar suyla oynarsa, yağmur yağacağına inanılır,⁽⁴⁸²⁾ Erzurum ve çevresinde Ay'ın gökte donuk gözükmesi halinde, o gece yağmur yağacağına inanılır⁽⁴⁸³⁾ Gagauzlarda yağmur duası vardır. Yağmur duasına toplu halde çıkılır.⁽⁴⁸⁴⁾ Yağmur duası Türk Mitolojisinin en eski ve devamlılık arzeden ürünlerindendir.⁽⁴⁸⁵⁾ Yağmur yağdırma ile ilgili dini-sihri pratikler bütün Türk dünyasına yayılmıştır. Anadolu'da hususiyetle Doğu Anadolu'da bu tür uygulamalar çok yaygındır.⁽⁴⁸⁶⁾

471. D. Doğan, *Sorgun*, s. 164.

472. Mehmet Yalvaç, a.g.e., s. 19.

473. O. Özbek, *Ağırnas'ın Sosyal Yapısı ve Tarihçesi*, Kayseri, 1988, s. 73, 75.

474. M. Cumbur, a.g.e., s. 17.

475. İ. Alpaslan, *Atatürk Yılında Ağrı*, Ankara, 1982, s. 288-291.

476. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 12; M. Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soy Kütüğünü Düşünürken*, s. 185

477. G. Paşayev, *Kerkük* s. 54.

478. Ç. Koçer, "Türkistan Halk Edebiyatında Yağmura Çağırma Törenleri", *Türkistan ile İlgili Makaleler*, Ankara, 1991, s. 236-245.

479. C. Gökalp, a.g.e., s. 134.

480. A. M. Doğru, *Ekspedisyon*, s. 1.

481. Asif (Agil) Abbasoğlu, "Ahıska Türklerinin İnançlarında Ağaç ve Su Külleri", *Erciyes*, s. 157, Ocak 1991, s. 10-11.

482. A. Buran, "Fırat Havzasında Yağmur Duası ve Yada Taşı" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1989, S. 19, s. 74-75.

483. *Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum*, 1973 İl Yılığ, İstanbul, 1974, s. 193-200.

484. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 46.

485. F. Köprülü, "Eski Türklerde Dini-Sihri Bir Anane Yat veya Yağmur Taşı" *"İstanbul Darü'l Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, s. 1, 1925, s. 1-11; F. Sümer, "Eski Türklerde Yağmur ve Kar Yağdırma Adeti", *Resimli Tarih Mecmuası C.IV. S. 44*, s. 2533-35.

486. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 97, 101.

Gagauzlarda yağmurdan sonra çıkan "**Ebem kuşağı**"nın yerden göğe su taşıyan bir hortum ve tulum olduğuna, Ebem kuşağının altından geçen kadınların erkek ve erkeklerin de kadın olacağına inanılır.⁽⁴⁸⁷⁾ Ebem kuşağının altından geçme ile ilgili bu inanç Kars ve yöresinde de vardır. Kars, Erzurum ve Ağrı'da Ebem kuşağını gören çocuklar "**Yeşili benim**" diye bağırlar. Böylece yeşile sahiplenmekle cennete gideceklerine inanılır.

Gagauzlarda dumanın bacadan dosdoğru çıkması halinde yağmurun yağacağına inanılır. Ayrıca kargaların bağırsarak toplu halde uçmaları da, yağmur yağacağına işaret kabul edilir.⁽⁴⁸⁸⁾ Yağmurun yağacağına inancına işaret olarak Doğu Anadolu'da halkın emare olarak kabul ettiği benzeri tesbitler vardır.

Bereket muhtevalı halk inançlarının içerisinde, halk takvimi önemli bir yer tutar. Halk; yağışı, kuraklığı, havanın soğuyup ısınacağına inandığı bu takvimden öğrenir.

Zara'da mezar tahtası veya mezar ağacı suya atılırsa, balıklar sudan dışarıya zıplarlarsa, köpekler atılırsa, köpekler çöplükte yatarsa, sıcak günler de sinekler alçaktan uçarlarsa, yılanlar diri diri yakılırsa, tavuk erken tünemek isterse, kurbağalar çok öterse, güneş çok yakıcı olursa ve bulutlar sabahtan kızarırsa, yağmurun yağacağına inanılır. Ayrıca kül sobanın içinde kalmayıp borudan taşarsa, horozlar akşamdan öterse ertesi gün yağmur yağacağı kanaati hakimdir inancı vardır.⁽⁴⁸⁹⁾ Çemizgezek'de de yağmurun yağacağına dair emare olarak kabul edilen bazı inançlar vardır.⁽⁴⁹⁰⁾ Kerkük'de çarşamba günü yağmur yağarsa, bütün haftanın yağmurlu geçeceğine, akşam grubu sırasında parça bulutlar kızarırsa yağmur yağacağına inanılmaktadır.

Doğu Anadolu'da göçebe aşiretler arasında, yağmur yağarken ve rüzgar eserken yapılan duaların kabul edildiğine dair bir inanç vardır. Azerbaycan Türklerinde halk inancına göre ise, "**rüzgarlar göze görünmeyenlerin nefesidir**". Rüzgarlar cinlerin 1/3'üdür.⁽⁴⁹¹⁾

487. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 46.

488. H. Güngör-M. Argunşah, a.g.e., s. 46.

489. İ.H.Acar, a.g.e., s. 159.

490. N. Çiftçi, a.g.e., s. 70.

491. G. Paşayev, a.g.e., s. 27-32.

Azerbaycan Türklerinin halk inançlarındaki bereketle ilgili inanç ve dini pratiklerinin Anadolu'daki aynı amaçlı olanları ile benzerliği çok fazladır. Azeri Türklerinde **Nevruz** arefesinde "**Semeni göyertmek**" adeti, Zerdüştlükten de evvel vardı ve bolluk mutluluk için yapılıyordu.⁽⁴⁹²⁾

Azerbaycan'da ahır çarşamba günü pencere önüne konulan yumurtaların Hıdır tarafından çizildiğine inanılır. "**Karahat**" bereketsizliği, "**Kırmızı hat**" bereketi anlatmaktadır.⁽⁴⁹³⁾

Azerbaycan'da özellikle Nevruzda bu türden çeşitli etkinlikler yapılır. Bu şenlikler sırasında,

"Heccaler, Hücceler,

Uzanar Gündüzler

Gısalar Geceler

Salnar Torbalar⁽⁴⁹⁴⁾" şeklinde deyişler söylenir.

4. MEVSİM MERASİMLERİ

Döneme bağlı törenlerle çok kere mevsimlik merasimler kastedilir. Bunlar daha çok koç katımı, yavrulama, tohum atma, ürün alma türünden uygulamalardır. Yenigün şenlikleri ise, kıştan çıkış, baharın giriş dönemine ve bereket amaçlı dini pratikleridir.

Yenigün kültür şenliklerinde, eski Türk inanç sistemi, Gök Tanrı İnancı'nın kültlerinden; su, toprak, ateş gibi kültlerin de bulunduğu görülmektedir.

Yenigün ikram şenliklerinde her uygulamanın altında "hayır vesile olması" temennisi vardır. Yengün/Nevruz şenliklerindeki uygulamalardan birisi de helva ikramıdır. Helva kavurmak, koku çıkarmak, komşuya göndermek, kavururken ve yerken geçmişlerin ruhuna Fatiha okumak gerektiğine inanılır. Eski Türk inancındaki, ruhun kabirden çıkıp eski evine gittiği inancı günümüzde de yaşanmaktadır. Helva kavrulması, özellikle cuma akşamına rastlatılır, zira cuma geceleri ruhların ailelerini ziyaret ettiklerini bir hayrat yapıldığını gördüklerinde memnun döneceklerine inanılır.

492. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 20.

493. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 118.

494. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 20.

Sivas yöresinde, "Acele Bacı'ya Helva" diye bilinen bir adak adanır ve niyet tutulur. Tebriz yöresinde, Caferi inançlı Türklerde "Yenigün" münasebeti ile yapılan kutlama kartlarında Kelam-ı Kadim'in resmi Yenigün/Nevruz'un Simgesi olan Semeni'nin resmi bir arada verilmektedir. Divanü Lügat-it Türk'de geçen "Uğut" Sivas ve Tebris yöresi Türklerinde "Fadime Ana Ana Helvası olarak bilinmektedir."⁽⁴⁹⁵⁾ Doğu Anadolu'daki birçok dini uygulamada Umay'ın yerini Fadime Ananın aldığını görüyoruz. Gök Tanrı İnânc Sisteminde Umay kadınları ve çocukları koruyup kurtarıken, Nahçıvan, Doğu Anadolu ve Erbil yöresinde Fadime Ana aynı misyonu yüklenmiştir.⁽⁴⁹⁶⁾

İncelediğimiz Bölgede, "Sofra Açmak", "yedirip içirmek" evinin bereketli olmasını isteyen kişi oğlunun boyanının bören ıdığına inanılır. Yenigün kutlama sofralarında yedirmek ve içirmek, nimetleri verenin rızasını kazanmak içindir. Bektaşiler "Hak Sofrası" ile Tanrıdan helal rızık talep etmiş olurlar.

Hıdırellez'de yapılan uygulamalar çoğunlukla bereket muhtevalıdır. Hızır inancı özellikle Zaza'ca konuşan Türklerde çok güçlüdür. Her yıl ocak ayının son haftası ile şubat ayının ilk haftası arasında Hızır Haftası şölenleri yapılır. Bunlar, sünnet, şükran ve talep şölenleridir. İnanca göre Hızır "darda kalan, sıkıntıda olan insanların yardımına koşan ulu bir varlıktır." Bu haftada üç gün oruç tutulur. Orucun sonunda pişirilen çörekler, yatır ve Ata mezarı gibi kutsal mekanlarda dağıtılır. Komşulara ve çocuklara Hızır Lokması, dağıtılır. İftara doğru ise kurbanlar kesilir. Yapılan dualarda Allah'dan bereket, bolluk, kismet, nimet, saadet ve sağlık istenir. Hızır'ın gaypdan dilek sahibi muhtaçlara elma sunacağına inanılır.⁽⁴⁹⁷⁾ Hızır, Eski Türk İnânc Sisteminde, yolda kalanların yardımına koşan Boz Atlı Yol İyesi olarak tasavvur edilmiştir.⁽⁵⁰⁰⁾

Soya, koyunların döl lenmesi günü yapılan şenliğe verilen addır. O gün, kuzular, ana karnında canlanmış, hayat bulmuş kabul edilir.⁽⁴⁹⁹⁾ Bereket ile ilgili bu şenlikler bayram niteliği taşır. Bu bayram, Kars ve civarında "Saya kutluluğu" adıyla da kutlanır.⁽⁵⁰⁰⁾ Doğu Anadolu yöresinde, hayvancılıkla uğraşan hemen her ilde döl almayla ilgili şenliklerin yapıldığı, o günün kutlandığı görülmektedir. Döl olmanın bereketli bereketli olması için yapılan şenlikler, şüphesiz başlangıçtaki inançlarda görülen iyeleri memnun etmek için yapılan merasimlerin kalıntılarıdır.⁽⁵⁰¹⁾ Onları memnun etmek suretiyle, döl almanın bereketli geçeceğine inanılırdı.⁽⁵⁰²⁾

495. Y. Kalafat, "Yenigün/Nevruz ve Döneme Bağlı Merasimlerde Bereket Motifi Anayurttan Atayurda Türk Dünyası 1977, S. 11. sh. 60-65 "Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, 1977, s. 12, s. 35-44.

496. Y. Kalafat, "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnânclarının İzleri s. 101-102.

497. Y. Kalafat, "Yenigün/Nevruz ve Döneme Bağlı Merasimlerde Bereket Motifi, s. 38.

498. A. İnan, "Eski Türk Dini Tarihi", s. 132-134.

499. P.N. Boratav, "Saya" Folkloru Doğru, 1975, s. 42, s. 3-10; A. Özcan "Saya" Folklor Postası, 1945, S. 5, s. 11; M.F. Kızıoğlu "Koyuncu Türklerde Saya Şenliği ve Karsta Derlenen Soyacı Türküler" Türk Folklor Araştırmaları, 1959, s. 115, s. 846-47.

500. H. Çay, "Türk Ergenekon Bayramı... Ankara, 1988, s. 56.

501. M. Turan, "Kars'da Koçatımı" Türk Folklor Araştırmaları, 1967, S. 214, s. 4103.

502. M. Turan, a.g.m.

SONSÖZ

İncelediğimiz coğrafi alan olan Doğu Anadolu'da, onun güneyine uzanan Kuzey Irak ve Kuzeyine uzanan Kuzey Azerbaycan'da, din tabakalaşması itibariyle bir bütünlük bulduk. Doğu Anadolu'nun kuzeyindeki ve güneyindeki coğrafi uzantının, halk inançları bağlamında bölge dinlerinin katmanlaşması bakımından aynı karakteri arzettiğini gördük. İncelediğimiz bölge, malzeme (dini pratik ve halk sofismi) bakımından Anadolu'nun batısı ve Türk dünyasının karşılaştırma imkanı bulabildiğimiz diğer bazı bölgeleri itibariyle özde aynılık arzetmekte, önemli farklılıklar arzetmemektedir.

İncelediğimiz bölgede, Dinler Tarihi itibariyle derinlemesine irdelenmesinde; İslamiyet, Hristiyanlık, Yahudilik ve "Gök Tanrı İnancı"nı esas aldık. Anadolu'da İslamdan örneklemeler yaparken, sadece Sünnî inançtan Hanefi ve Şafilikten misaller vermedik, onlarla birlikte Sünnî kabul edilmeyen İslam mezheplerinden Şii, Alevi ve Bektaşî inançlardan da örneklemeler yapabildik. İslâm tarikatları itibariyle ele alırken halk tasavvufundan örneklemeler yapmaya çalıştık.

Hristiyan inançları izlerken konuyu sadece Ortodokslar ve Gregoryanlar itibariyle irdelemeye çalıştık. Musevilik cümlesinden konumuzla ilgisi bakımından sadece Karayları örnek olarak aldık.

Gök Tanrı İnanc Sistemi itibariyle, örneklemeler yaparken, Türklerin Tarih boyunca mensubu oldukları diğer dinlere fazla yer vermedik. Gök Tanrı İnancının, muhtelif tarihi Türk devletleri itibariyle örneklerini verirken, Saka-İskit devletlerindeki dinî yapı üzerinde durmaya çalıştık.

Anadolu'daki, Türk kesimleri itibariyle örneklemeler yaparken; Türkmen, Karapapak, Azeri, Kirmanç, Zaza'lar üzerinde durduk. Anadolu dışı Türkler'den ise, Azseri, Türkmen, Tuva, Karaçay, Mal-

kar gibi Türk unsurlar üzerinde durduk. Tabii ki, Türk boyları ve kesimleri bu kadar değildir.

Yapmış olduğumuz inceleme ve karşılaştırmalar neticesinde ele almış olduğumuz üç bölgede inanç katmanlarında tesadüfle izah edilmeyecek kadar büyük bir benzerlik tesbit ettik. Kuzey Azerbaycan Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta ortaya çıkan bu benzerliklerin temeli İslam Öncesi Türk İnancı olan "Gök Tanrı Dini"ne dayanmaktadır. Bu durum incelediğimiz bölgelerde yaşayan ve kendilerine farklı etnik kimlik kazandırılmak istenen insanlar arasında farklılık olmadığını da ortaya koymaktadır. Kuzey Azerbaycan'da yaşayan bir Azeri ile Kuzey Irak'ta yaşayan bir Zaza veya Kirmanç'ın, hatta Doğu Anadolu'da yaşayan bir Gregoryan'ın aynı gelenek ve göreneğe sahip olması, aynı inancı taşıması bir raslantı olarak değerlendirilemez.

Günümüz Türkiye'sinde içerden ve dışardan yürütülmekte olan etnik farklılaştırma çalışmaları sonucunda karşılaştığımız durumu bu çalışmamız çerçevesinde değerlendirdiğimiz zaman bu çalışmaların bilim ve gerçeğe ihanet ettiklerine şahit oluruz. Çünkü etnik farklılığın temelinde kültür farklılığı vardır. Kültürel açıdan aynı temele dayanan toplumlar etnik açıdan farklılaşamazlar. Dil, Din, müşterek tarih gibi unsurlarla şekillenen kültür, toplumları birleştiren, onları millet yapan yani onları "etnik bir yapıya" kavuşturan en önemli unsurdur. Kuzey Irak'taki, Kuzey Azerbaycan'daki ve Doğu Anadolu'daki insanlar aynı gelenek ve göreneklere sahip iseler, aynı inanca bağlı iseler, geçmişlerinde de aynı inancın izleri varsa, bunlara farklı etnik kimlik aramak; bilim ve gerçeğe aykırı olur.

Araştırmamızın en önemli noktalarından biri Doğu Anadolu'da yaşayan Gregoryanlarla ilgili olarak vardığımız sonuçtur. Bu araştırmamızda Doğu Anadolu'da yaşayan ve Hristiyanlığın Gregoryan mezhebinde olan Ermeni vatandaşlarımızın İslam öncesi döneme

ait eski Gök Tanrı İnancının izlerini taşıması; bölgede yaşayan bu insanların büyük çoğunluğunun etnik bakımdan Kuzey Azerbaycan ve Kuzey Irak ve bütün Türkiye'deki insanlarla aynı kökten geldiklerini ortaya koyar.

Araştırmamızda ele aldığımız üç farklı bölgedeki inanç tabakalaşması çalışması Kafkasyanın diğer bölgelerinde, Kırım'da, Balkanlar'da hatta Suriye'de dahi aynı çizgide yürütülebilir. Yapılacak böyle bir çalışma buralarda yaşayan insanlarımızın aynı ortak kültür materyallerine sahip olduklarını gösterecektir. Türk Dünyasının birliği ve Türk kimliği ile kültürünün korunması bakımından bu tür çalışmaların yapılması ve yaygınlaşması gereklidir.

BİBLİYOGRAFYA

ABBASOĞLU, Agit,

"Ahıska Türklerinin İnançlarında Ağaç ve Su Kültü", Erciyes, s. 157, Ocak 1991, s. 10-11.

ACAROĞLU, M.Türker,

"Gagauzcada Takma Adlar, Soyadlar, Yer Adları" T.D.A., S. 72, Haziran 1991, s. 111- "Gaguazlar atasözleri ve Değimleri" T. A. 1986/1, Ankara, 1986, s. 25-54.

ACIPAYAMLI, Orhan,

"Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı İnanmalar" Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, 20. C1-2, Ocak-Haziran 1962, s. 1-40.

"Türkiye'de Yağmur Duası", Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, 1963.

"Tas ve Kuru Kafa Motifleri" Antropoloji, Ankara, 1978.

"Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü", Erzurum, 1961.

AÇIKGÖZ, Namik,

"Ahmed-i Hani'nin Mem ü Zin Adlı Mesnevisi ve Klasik Edebiyattaki Yeri", TDA, S.67, Ağustos 1990, s. 1-4.

ADULLAYEV, B.,

Arozam Kupe Bendem, Yazıcı, 1986.

AHUNDOV, E.,

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, (Düzenleyen, S. Tezcan), Ankara, 1978.

AKA, İsmail,

"Hazar-Ötesi Türkmenlerinde Din ve Dini İnançlar", T.K., S. 215-216, Eylül-Ekim, 1980, s. 307-311.

AKALIN, S.H.,

"Şor Türkleri ve Şor Türkçesi" TDA., S.90, Ekim 1992, s. 121-138.

AKÇİÇEK, Eren,

"Türk Halk Hekimliğinde Sarmısak" T.H.H.S.B. (23-25 Kasım 1988, Ankara), Ankara, 1989, s. 9-32.

"Anne Sütü ile İlgili Adet ve İnançlar", İ.M.T.H.E.F.K., 11-12 Ekim 1988, Konya.

AKPINAR, Turgut,

"Eski Türklerin Dini Tek Tanrı İnancımıydı?" Tarih ve Toplum, S. 27, Mart 1986, s. 17-21.

"Domuz Eti Yeme Yasağı ve Türkler", Tarih ve Toplum, S. 12, Aralık 1964, s. 365, 367.

ALP, Münevver,

"Eski İstanbul'da Kurşun Dökmek" T.D.A. C.VIII, S. 180, Temmuz 1964, s. 3457.

ALPASLAN, İ.,

"Atatürk Yılında Ağrı", Ankara 1982,

ALPTEKİN, A.B.,

"Fırat Havzası Efsaneleri", (Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli), Elazığ, 1990, (Gayri Matbuu) Genişletilmiş Baskı, Antakya, 1993

"Fırat Havzasında Tesbit Edilen Ağıtların Türk Kültürü İçindeki Yeri", İ.F.H.F.E.S., S.7-23, Elazığ, 1989.

ALPTEKİN, Coşkun,

The Reigon Of Zangi, (1127-1146) Erzurum 1978.

ALTAN, Gündüz,

"Kirvelik" TFA, S. 120, Temmuz 1959, s. 1231.

ALTAY, Doğan,

"Muskacılık ve Yan Konuları", İçel Kültürü, S. 19, Ocak 1992, s. 8-9.

"Anadolu Gencinin Evlenme Dili", Erzurum Kültür Müdürlüğünün Araştırması, Hürriyet, 29 Mart 1991.

ANDA, İ.H. Çetinkaya,

"Tahtacılar" Cumhuriyet, 3 Ekim 1979.

ARAZ, R.,

"Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Tezi, Ankara, 1991, 1995.

ARGUNŞAH, M.,

"Gagauz Türklerinin Manileri", T.K., S. 332, Aralık 1990, s. 752-758.

"Gagauz Halk Edebiyatında Osmanlı Kültürünün İzleri", T.K., S. 341, Eylül 1991, s. 533-538.

ARIK, R.,

"Batılılaşma Döneminde Anadolu Tasvir Sanatı", Ankara, 1988.

ARIK D.

"Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnançları, Ankara, 1995, Ankara, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi

ASLAN, Kevork,

L'Arm'enie et Les Armeniens, Constant, 1914.

Etude Historique Sur Le Peuple Armanien, Paris, 1909.

ARSLAN, Mahmut,

"Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çift Hükümdarlık Meselesi", T.M.T.T.M.K., Elazığ, 1990, s. 223-245.

ASLANAPA, O.,

"Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişimi", Ankara, 1991.

ARVASI, İ.,

"Hatıratım", Ankara, 1954.

ATALAY, B.,

Divanü Lugati't-Türk Tercümesi, C.III, Ankara, 1985.

- ATALAY, D.A.,
"Köy Gençliği Üzerinde Sosyolojik Bir Araştırma, Büyük Geçit Köyü Araştırması", Erzurum, 1979.
- ATAÖV, T.,
A Brief Glance at the Armenian Question, ankara, 1984.
- AVRAMOĞLU, Ç.B.,
"İstanbul Karai Türklerinde Nişan ve Düğün Merasimleri" Türk Yurdu, s. 11, Ankara, 1961, s. 12.
- AYDIN, M.,
"Toplu Yemek Törenlerinin Gerisindeki Dinî ve Folklorik Unsurları", II. M.T.H.E.F.K., 19-21 Ekim 1992, Konya.
- BANG, W-R.R.Araf,
"Oğuz Kağan Destanı", İstanbul, 1936.
- BARTHOLD, W.,
"Azerbaycan ve Ermenistan", Trc. İsmail Aka, T.A.D., S. 14-23, Ankara, 1970-74, s. 77-78.
- BORATAV, P.N.,
Saya, Une Fete Pastorale de Turcs d'Anatolie et d'Azerbaïdjan Tur C.III., 1971.
- BAŞAR, ZEKİ
"İçtimai Adetlerimiz, İnançlarımız ve Erzurum İlinde Ziyaret Yerleri", Ankara, 1972.
"Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları", Ankara, 1973.
"Şifalarına İnanılan Kutsal Sular", T.H.H.S.B., Ankara, 1989, s. 47-59.
"Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları", Ankara, 1972.
- BAŞBUĞ, H.,
"Kürt Türklerinin Doğu Destanı ile Ergenekon Destanı Üzerine Düşünceler", T.K., S. 248, Ankara, 1983, s. 826-837.

- BAŞÇI, M.Yaşar,
"Tarihte Silvan", Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Lisans Tezi, Elazığ, 1989.
- BAŞER, S.,
"Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre, Ankara, 1990.
"Esmâül-Hüsna'ya Göre Eski Türk Dinindeki Tanrı'nın Vasıfları", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Mezuniyet Tezi; "Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâül-Hüsna Açısından Bakış" İstanbul, 1991.
Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna, İstanbul 1995.
- BAYAT, A. Haydar,
"Anadolu'da Sarılık Hastalığı", III. M.T.F.K.B., C.IV., Ankara 1987.
"Türk Dünyasında Özellikle Anadolu Tıp Folklorunda Akıl Hastalarının Tedavi Yolları ve Kaynakları", T.H.H.S.B., Ankara, 1989, s. 61-65.
- BAYDAŞ, Muhyettin,
"Her Yönüyle Karakoçan", Fırat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Lisans Tezi, Elazığ, 1980.
- BAYMURADOV, Aman Murat,
"Yedi Hanım Yedi Yıldız" C.I-II, Türkmenistan, 1989.
- BAYRI, M. Halit,
"Nazar ve Nazarlık", TFA., S. 69, Nisan 1955, s. 1107-1108.
- BEDREDDİN, S.,
Varidat (Trc. Dr. Ketene), Ankara, 1990.
- BELEKOĞLU, N.,
"Erzurum Türküleri", Adana, 1971.
- BEYSANOĞLU, Ş.,
Kültürümüzde Diyarbakır", Ankara, 1992.

BİLGİÇ, E.,

"Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler", Belleten, S. 39, X/3y, Ankara, 1946, s. 381-423.

BİRAY, H.,

"Türkmen Şairlerinden Miskin Kılıç "Milli Folklor, C.1, S. 8. Aralık, 1990, s. 48-50.

"Bitlis'te Şeyh'ül-Garip Yatırı-Keremeti Zincirinden Menkul", Tempo, 8-14 Nisan 1990, s. 15, S. 38-39.

BOLAY, S.H.-O, Karmış,

"Din Bilgisi, Lise 1" Ankara, 1976.

BOYRAZ, Şeref,

"Göç Destanı ve İncelemesi", Erciyes, S. 159, Mart 1991, s. 12-16.

BRIAN, Marcal,

"Hunların Hayatı", İstanbul, 1981.

BROSSET,

Histoire de la Georgie C.1., Basım yeri ve Tarihi

BULUÇ, Sadettin,

"Şaman" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, C.XI., s. 330,

"Şamanizm" Türk Amacı, 1942, s. 1-9.

BURAN, A.,

"Fırat Havzasında Yağmur Duası Yada Taşı" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1988, s. 74-76.

CAFEROĞLU, A.,

"Türk Teamül Hukukuna Ait Notlar", Atsız Armağanı" İstanbul, 1976, s. 6773.

CAHEN, C.,

Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri, Çev. Y. Yücel-B.Yediyıldız, Ankara, 1988.

- İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, Türkiyat Mecmuası, C.XVII. 1972, s. 92-94.

CENGİZ, H.E.,

Açıklamalı Divan Şiiri Antolojisi, Ankara, 1987.

CLCHOCK, Dalnsz,

"Türk Mitolojisinde Kurt Ana Sembolüne Dair TDA,, Ağustos 1985, S. 37, s. 117-130.

CUMBUR, M.,

"Denizli Kültür Tarihinde Gaziler ve Ahiler", T.K.T.D.S.B., 27-30 Eylül 1988, Denizlili, 1989, s. 16-21.

Evliya Çelebiye Göre Tunceli'nin bazı ilgileri ve Anadolu Babaları S.B. K. Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 9-13.

ÇANTAY, G.,

Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları, Ankara 1992.

ÇAVADOV, Kamerşah

Azerbaycan'da Ekincilik Takvimi ve Halk Meteorolojisi, Bakü, 1984.

ÇAVDAR, Ayşenur,

"Türk Halk Hekimliğinde Bağlama", T.H.H.S.B., Ankara, 1989, s. 84-85.

ÇAY, Abdülhaluk,

Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri, Ankara, 1990.

Anadolu'nun Türkleşmesi I. Selçuklu Öncesi" T.K., Mart 1983, Ankara, s. 183, 188.

"Tunceli Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri" D.A.S.İ.M.S.B.; Ankara, 1986 s. 381-397.

Anadolu'da Türk Damgası, Koç Heykel Mezartaşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi, Ankara, 1983.

ÇELEBİ, İ.C.

Ömerhanlı Köyü, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Mezuniyet Tezi Ankara, 1979.

- ÇELİK, Yakup,
Türk Milli Kültüründe Urfa (Mukayeseli Şanlıurfa Folklorü),
Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Bölümü Lisans Tezi, Er-
zurum, 1986.
- ÇEMŞİDOV, Ş.,
Kitab-ı Dede Korkud (Aktaran, Ü. Bulduk) Ankara, 1990.
- ÇETİN, İsmet,
Kızıl Elma, Ankara, 1997
- ÇETİNKAYA N.
İğdır Tarihi (Tarih - Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine),
İstanbul, 1996.
- ÇETİNKAYA, H,
"Kars yöresi Terekeme Köy Düğünlerinde Şah Bezeme ve
Kaldırma Geleneği", II. M.T.F.K.B., C.IV., Ankara, 1982, s.
83-93.
- ÇİFTÇİ, Nuran,
Çemizgezek Tarihi, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakül-
tesi, Lisans Tezi, Elazığ, 1989.
Cumhuriyetin 50. yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, İstanbul,
1974
Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır, 1973 İl Yıllığı İstan-
bul, 1973.
- ÇİNİ, Mehmet
"Urfa'ya Özgü İnanış ve Vesveseler", Harran Kültür ve Fikir Der-
gisi, Temmuz 1980, s. 16.
- DEDE, Abdurrahim,
"Batı Trakya Türklerinde Eski Türk Dini Şamanizm'den Ka-
lıntılar", II. M.T.F.K.B., C.IV. s. 93-109, Ankara 1982.
- DEMİRCİ, Nefi,
Mum Kimin Yanan Kerkük, İstanbul.

- DERE, Kemal,
Dumrul Köyü (Hacıbel) Kültürel Yapı ve Kültürel Değişme,
Seminer Ödevi, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fak, Ankara,
1981.
- DİERL, Anton Jozef,
Anadolu Aleviliği, İstanbul, 1991.
- DİVİTÇİOĞLU, S.,
Kök Türkler, İstanbul, 1987.
- DOĞAN, D.,
Bütün Yönleri ile Sorgun, Ankara, 1990.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat
Hun Sanatı, İstanbul, 1972.
Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", T.S.T.A.İ. II., İstanbul,
1969, s. 112-204.
"Orhun'dan Geliyorum", T.K., S. 198-199, Ankara, Nisan-
Mayıs 1979, s. 321-384.
- DOĞRU, A. Mecit,
Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma, İs-
tanbul, 1985.
"Orta-Asya, Ön-Asya Kültür Birliğinde Yaşayan Örnekler",
İ.M.H.E.F.K., Konya
"Kür nehri Boylarında Şahıs ve Aile Adları ile Lakapların
Arzettiği Özellikler", III. M.T.F.K.B., C.II., Ankara, 1986.
"Orhon-Altay Ekpedisyonu, Ağustos 1990" Ankara.
"Gagauz Folklor ve Antroponomik Özellikler",
IV.M.T.H.K.K.B., C.1, Ankara, 1992, s. 17-19.
- DUVARCI, Ayşe,
"Halk Hekimliğinde Ocaklar" Millî Folklor, S.7. Eylül 1990 s.
34-38.

EBERHARD, D.W.,

Çin'in Şimal Komşuları, Ankara, 1942.

ECER, Vehbi

"Türklerin Eski Dini Hakkında Söylenenler", Töre, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, S. 139, Aralık 1982, s. 33-36.

EFENDİEV, R.,

Daşlar Danışır, Neolit Devirden XI:X Yüzyıladek, Kençlik, Bakü, 1980.

EFENDİYEV, A.,

"Milli Kültürün Oluşmasında Dilin Yeri", T.D.A., S. 71, Nisan 1991, s. 115-121.

ELÇİN, Ş.,

"Tuz Ekmek Hakkı Üzerine", Halk Edebiyatı Araştırmalar, Ankara, 1977, s. 74-81.

Türkiye Türklerinde Ağıtlar, Ankara, 1990.

Halk Edebiyatında Giriş, Ankara, 1988.

Çömçe Gelin TFA, S. 225, 1968, s. 4718.

ELİADE, M.,

Dinin Anlam ve Sosyal Fonksiyonu (Çev. M. Aydın), Ankara 1990.

Shamanizm, Princeton, 1974.

Mit'lerin Özellikleri (Çev. S. Rifat), İstanbul, 1993.

ELİZADE, Samet,

Oğuzname, Bakü, 1987.

ELMAS, Y.,

"Kızılalma" TFA., S. 146, Eylül 1961, s. 2510-2511.

EMRAH,

"Nazar ve Söyleme" BASP, S.10, Aralık 1939, s. 11-15.

ERCİLASUN, A.B.,

"Türk Destanları", Büyük Türk Klasikleri, C.1, İstanbul, 1985, s. 54-55.

"Gagauzlar'dan Yeni Haberler", T.K., C.XXVII, S. 316, Ağustos, 1989, s. 476-483, (28-35).

ERDEN, Mehmet,

Dereköy, Ankara-Üniversitesi, D.T.C.F., Antropoloji Bl.Lisans Tezi, Ankara, 1978, (Gayri Matbuu).

ERDENTUĞ, Nermin,

Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki, Ankara, 1975.

ERGİN, M.

Orhun Abideleri, İstanbul, 1970.

ERÖZ, Mehmet,

"Türk Toplumlarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme", T.D.A., S. 35, 1985, s. 56-57.

Eski Türk Dini (Gök Tanrı inancı) ve Alevilik Bektaşilik, İstanbul, 1992.

"Türk Boylarında Kansız Kurban Geleneği", T.K., S. 211, 1980, s. 211-216.

Türklerde Alevilik ve Bektaşilik, İstanbul, 1977.

Hristiyanlaşan Türkler, Ankara, 1983.

Doğu Anadolu'nun Türklüğü, İstanbul, 1982.

"İslami Unsurlar Meselesi", T.D.A., S. 27, Ankara, 1983, s. 246-254.

ERİAN, M.,

Hunların Hayatı, İstanbul, 1981.

ERSEVEN, İlhan Cem,

Aleviler'de Semah, Ankara, 1990.

ERSOYLU, H.,

"Türk Dünyasının İnanç ve Yaşayışındaki Bazı Kuşlar", T.D.A., S. 17 Nisan 1982, s. 167-192.

ERTUĞRUL, Mustafa

Dua Hazinesi, İstanbul, 1989.

ESİN, Emel,

"Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı-(Doğu Türkistan ve Kansu'da)" T.D.E.K., C.II., Kısım; La İstanbul 1972, s. 211-410.

- Türk Kosmolojisi, İstanbul. 1979.
İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi, İstanbul, 1978.
- FEDOTOVİC, Jelebtsow,
"Saha Yeri ve Saha Türkleri", (Çev. S. Gömeç), T.K. S. 356,
Ankara, 1992, s. 742-752.
- FEHER, G.,
"Turko-Bulgar-Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin
Kültürü", II. T.T.K., İstanbul, 1937, s. 290-300.
- FEYZİLİ, T.,
İslamda ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban, İstanbul, 1988.
- FIĞLALI, E.R.,
"Tarih ve Din", T.M.T.T.M.K., Elazığ, 1990, s. 67-70.
- FIRAT, M. Şerif,
Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara, 1982.
- FİLELENKO, V.İ.,
"Kırımçak Etütleri", Çev. H. Necefoğlu-A. H. Bayat, T.K., S. 352,
Ankara 1992, s. 471-485.
- GENÇ, R.,
"XI. Yüzyılda Türklerde Evlenme", Türk Yurdu, S. 40, Aralık 1990, s. 19-21.
- GÖKALP, C.,
Göktürk Devletinin Kuruluşundan Cingiz'in Zuhuruna Kadar
Altaylarda ve İç Moğolistan'da Kabileler, Ankara, 1973.
- GÖKALP, M.,
"Kars ve Dolaylarında Cirit Oyunu", TFA., S. 181, Ağustos 1964, s. 3485.
- GÖKALP, Z.,
Türk Medeniyet Tarihi, İstanbul, 1976.
Türk Devletinin Tekamülü, Ankara, 1962.

- GÖKOVALI, Şaban,
"Mythologia (Söylence Bilim) ve Anadolu Söylenceleri",
İzmir, 1990, s. 15-17.
- GÖKYAY, O. Şaik,
"Rüyalar Üzerine", II.M.T.F.K.B., Ankara, 1982, s. 190-197
Dede Korkud Hikayeleri, Ankara, 1975.
- GÖZAYDIN, Z.,
"Dağıstan İran ve Türkiye'de Yağmur Duası Üzerine Karşı-
laştırmalı Bir Araştırma", III. M.T.F.K.B.,
"Çuvaşlarda Yağmur Duası", M.F.H.E.S.B., 27-29 Ekim
1975 Konya.
"Türkiye Folklorunda Tuz", I. Uluslararası T.F.K.B., C.II,
Ankara, 1971, s. 61-65
"Tarihi Bir Şahsiyetin İki Efsane ve Bazı Düşünceler", T.K.,
S. 243, Temmuz 1983.
Folklor Dünyasından, Ankara, 1991.
- GÖZE, Egün,
"Kızilelma 1970", Türklük Kavgası, İstanbul, 1970.
- GROUSSET, Rene,
Bozkurt İmparatorluğu, Çev. Reşat Uzman, İstanbul, 1980.
- GUBOĞLU, Mihail,
"Gagauzlar'ın Aslına Ait Feraziyeler ve Kendi Fikirlerim",
IX.M.T.T.K.B., Ankara, 1981, s. 54-55.
"Türk Romen İlişkileri Hakkında Bir Takım Sözler Adlı Ef-
sanelerin Tarihsel Değerleri", III.M.T.F.K.B., C.I, Ankara,
1986, s. 117-118.
- GÜNGÖR, H.,
"Gagauzlarda Tepe Göz Efsanesi", T.K.A., XXIV/2 Ankara,
1986, s. 141-142.
"Gagauzlarda Kurban Kültü", Türk Dünyası Dergisi, S. 18,
1988, s. 45-48.

- "Gagauz İnançlarında Orta Asya Türk Kültürünün İzleri", T.D.A., S. 57, Eylül 1991, s. 19-23.
- "Gagauzların Hristiyanlığı Kabulünde İnançlarındaki İslami Unsurlar Meselesi", T.D.A., S. 27, 1983, s. 246-254.
- GÜNGÖR, M.Argunşah,
Gagauz Türkleri, Tarih, Dil Folklor ve Halk Edebiyatı, Ankara, 1991.
- GÜNGÖR, S.,
"Tasavvuf Notları" (Yayınlanmamış), İzmit, 1991.
"Tasavvuf Mektupları", İzmit, 1989-90. (Gayri Matbuu).
- GÜL, Yusuf,
Tunceli'de Şavaklar, Ankara, 1974
- GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR, H.- KUZGUN., - SAYIM, H.- TAŞTAN .V
Kayseri ve Çevresinde Ziyaret, Kayseri, 1996.
- GÜLENSOY, Tuncer,
"Elazığ, Bingöl ve Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış", T.Y.A.S.B., Ankara, 1984, s. 149-156.
"Türk Mitolojisinin Kaynaklarından Bir Halk Oyunu ve Türküsü Çayda Çıra", M.K., S. 44, Mart, 1984.
"Pülümür'ün Sağlamtaş Köyü Mezarlığı Üzerine Notlar" F.H.F.E.S.B., Elazığ, 1985, s. 105-108.
- GÜNAY, Umay,
Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüüyü Totifi, -Ankara, 1986.
"Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın Türk Halk Edebiyatına Bakışı", Milli Folklor, S. 9, Bahar 1991, s. 4-6.
- GÜLER, Ali,
"Ölüye Telkin Vermek Sünnettir", Türkiye, 28 Ocak 1991.
"Hülasat-ül-Kelam, Günahlara Tövbe", Türkiye, 8 Eylül 1991.
- GÜZEL, A.,
Bazı Müesseselerimiz ve Şahsiyetler Etrafında Mill Kültür-Millî Birlik, Ankara, 1991.

- GÜZEL, A-SEFEROĞLU Ş.K.
"Türk Milli Kültüründe Babalar", Erol Güngör için Ankara, 1982.
"İslamiyete Anadolu'da Giren Türkler", Milli Kültür S.54, Eylül 1986 Ankara, s. 32-40.
- GÜZELBEY, C.C.,
"Ağlayan Kayalar", Güneyde Kültür, Millî Kültür S. 18, Ağustos 1990, s. 48.
"Gaziantep Tıbbi Folklorundan Yapraklar" H.K.F.D., S. 4, 1984, s. 19-36.
- HACİYEVA, Marife,
"Folklor ve Çağdaş Şiir Süreci", Bakü, 1991.
- NAFİZ, Nimetullah,
"Arnavutlukta Bektaşilik", I.M.H.V.A.T. (15 - 18 Ağustos 1990, Hacibektaş) Ankara, 1991, s. 21-31.
- HAFİZ, Tacide,
"Kosova'da Yağmur Duaları", II.M.T.F.K.B., C.X, Ankara, 1982.
- HALICI, Feyzi
Aşıklık Geleneği ve Günümüz Halk Şairleri, Ankara, 1992.
- HAMAMZADE, İhsan,
"Trabzon Adetleri, Fal, Kurşun Dökme, Mum Dikme" H.B.H. S.17, Mart 1931, s. 104.
- HARVA, Uno,
"Altay Kavimlerinde Doğum ve Çocuk Ruhları", (Çev. E. Kayıran), Türk Yurdu, S. 8, 1954, s. 143-149.
"Altaylı Kavimlerde Doğuma ve Çocuğa Ait İnanışlar", Çev. E. Koşar Ülkü, S. 5, 1950, s. 36-39.
- HAYIT, B.,
Türkistan, Rusya ile Çin Arasında, Ankara, 1964.
- HELİMOĞLU, M. Yavuz,
Diyarbakır Efsaneleri, C.I-II., Ankara, 1984.
"Azerbaycan Halk Edebiyatı Diyarbakır Arasındaki Benzerlikler" (Karşılaştırılmalı Örnekler), Ankara, 1990.

HELVACIOĞLU, A.,

Ovabağ Köyünün Kültür Değişmesi Bakımından İncelenmesi, Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F., Etnoloji Kürsüsü, 1982.

HENZE, Mary L.,

"19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkas'da Din", (Çev. A.E.Uysal), Ankara, 1984.

HINCER, İ.,

"Cirit Oyunu", T.F.A., S. 283, Ankara, 1973

"Helvacı Baba ve Yatırları" T.F.A. S. 137, Ankara, 1960, s. 1

İBN, Fadlan,

İbn Fadlan Seyahatnamesi, (Çev. R. Şeşen), İstanbul, 1975.

İNAN, A.,

"Tarihte ve Bugün Şamanizm", Ankara, 1972.

"Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar", T.K.A., Ankara, 1966 - 1969.

Makaleler ve İncelemeler, C.I-II, Ankara, 1968.

Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul, 1976.

"Türk Destanları", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976.

"Türk Rivayetlerinde Bozkurt", Türkiyat Mecmuası, C.II, S. 28. 1926.

"Nazarlık", T.F.A., S. 169, Ağustos 1963.

"Eski Türk Düğünlerinde Gelenekler" T.F.A., S. 185, Aralık 1964, s. 35-97.

"Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Mecmuası, S. 4, 1954, s. 19-30.

İNAN, Afet,

"Osmanlı Tarihinin Karakteristik Notlarına Bir Bakış", II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943.

İŞİK, H.,

Dersimli Memik Ağa, İstanbul, 1990.

İŞÇİLER, Sami Salim,

"Kurşun Dökme, Nazar Okuma, Yakı", T.F.A., C.VII. S. 154, Mayıs 1962, s. 2718.

İZGİ, Ö.,

İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", M.K., S. 2, Şubat 1977

Kutluk Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar, Ankara, 1986.

KAÇAR, Abdullah,

Çukurova Evliyalari, Adana, 1990.

KAFESOĞLU, İ.,

"Türk Millî Kültürü", İstanbul, 1988.

Eski Türk Dini, Ankara, 1980.

Türk Bozkır Kültürü, Ankara 1987.

Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara, 1990.

KALAFAT, Yaşar,

"Göktenri İncından Günümüze Kadar Efsunlama", T.D.T.D., S. 69, Eylül 1992, s. 50-57.

Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara, 1995,

"Halk İnançlarımızda Hususiyle Tahtacılar Ayna" 1 Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları sosyo-kültürel yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri 26-27 Nisan 1993, Antalya, Ankara, 1995, sh. 75-107

(Ahmet Doğan ile) Kuzey Irak'ta Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları, Ankara 1995

"Kars ve Yöresinde Eski Türk İnançlarının İzleri" Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri Ankara 1972 c. IV. s. 149-171.

(Zeynelabidin Makas ile) Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları Azerbaycan Doğu Anadolu, Samsun, 1993

"Yenigün / Nevruz ve Döneme Bağlı Merasimlerde Bereket Motifi" Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, 1977 S. 12 s. 35-44

"Doğu Anadolu Çevresinde Karaim-Hazar Türklerinin Dinî İzleri" Anadolu'da Türk Mührü Ahlat 20-23 Ağustos 1992 s. 67-125

"Doğu Anadolu'da Gregoryan Türklerinin Kültürel İzleri" GAP ve DAP Projeleri Çerçevesinde Van Gölü Havzasının Yeri Sempozyumu, 23 Ağustos 1993, Ahlat s. 91-105

"Doğu Anadolu ve Çevresinde Ortadoks - Gagouz Türklerinin Dinî İzleri" Anadolu'nun Kapısı Türkiyenin Tapusa, Ankara, 1983, sh. 67-125

KALMAZ, S.,

"Çayesinde Evlenme ile İlgili Gelenek ve Düşünceler", Kemalist Atılım Aylık Fikir Dergisi S. 87, Kasım 1990, s. 25-27.

KAPAKLI, M.C.,

Tümen Köyü, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Mezuniyet Tezi, (Monografik Çalışma), Ankara, 1978.

KAPLAN, M.,

"Türk Edebiyatı ve Türk Milletinin Kültürel Değerleri", Kültür ve Dil, İstanbul, 1982.

KARABAĞ, Yaşar,

"Karabağ'da Kültür Ortamı", Türkiye ve Sovyetler Birliği'ndeki Son Gelişmeler Koleksiyonu, 16-19 Eylül 1991, Bodrum.

KARAMAĞRALI, Beyhan,

"Ahlat Mezar Taşları", Temmuz-Ağustos 1970, Ankara, 1972,

"Türk Halk Sanatında Kurt Motifi", III.M.T.F.K. (23-29 Haziran 1986 İzmir), s. 157-158, Ankara, 1986.

KARAMAĞARALI, Haluk,

"Ahlat'ta Bulunan Tümülüs Tarzındaki Türk Mezarları", Önasya, C.V., s. 59-60.

KARAŞEMSI, R.S.,

Hazar Türkleri, İstanbul, 1934.

KARPAT, Kemal,

"Gagauzların Tarihi Menşei Üzerine ve Folklorundan Parçalar", I.U.T.F.K.B., C.1, Ankara, 1976, s. 163-173.

KAŞGARLI, M.A.,

"Türk Hazar İmparatorluğu İnanç Doktrinini Karaizm Hakkında Düşünceler", (Yayınlanmamış Makale), Ankara, 1991.

"Uygur Nasturi Hristiyanlığı Hakkında Düşünceler", 1. Milletlerarası Doğu Türkistan Kültür Tarihi Semineri (6-8 Nisan 1988), İstanbul.

"Mardin ve Yöresi Halkından Türko-Semitler", Kayseri. 1991.

"Uygur Türklerinin Mitolojisi Buku Kağan Miti", Doğu Türkistan'ın Sesi, C.VII, S. 28, Aralık 1990, s. 11-14.

"Uygur Tarihi Açısından Orta Çağ Bizans-Ermeni İlişkileri", 1990, (Gayri Matbuu).

KAYDU, Ekrem,

"Türklerde Kutsal Hükümdarlık", Prof. Dr. Tayyip Okiç Armağanı, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayını, 1978, s. 97-103.

KAZICI, Ziya-M.Şeker,

İslam-Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul, 1982.

KELOMAN, A.,

"Macar Şamanizminin Psikolojik Araştırmaları Hakkında", XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi, Ankara, 1979, s. 183-193.

KIRCA, COŞKUN,

"Gagauzların mücadelesi", Milliyet 7 Kasım 1990.

KIRZIOĞLU, F.,

(III. Yüzyılın İlk Yasında Çenastan (Türkistan) dan Siyasî Mülteciler Olarak Gelip Van Gölü Kuzeyi ve Yukarı Murat Boylarına Yerleşen Mamık ve Konak Kardeşler" (Manukonyan Karakonuk Uruğ); X.T.T.K., 22-26 Eylül, 1986.

"Milli Destanlarımızdan Dede Korkut Oğuznamelerinin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri, Armanya/Yukarı Eller Tarihi'nin İç Yüzü", Belleten, C.1. S.198, s. 915-928.

"440-660 Yılları Arasında Yazılan Grober/Eski Ermenice Metinlerde Geçen Türkçe Sözcükler ve Sebepleri", VIII. Millî Türkoloji Kongresi, 14-18 Eylül 1987, İstanbul.

"Türk Milli Geleneğinde Kızıl Elma ve Yerleri", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Mart 1985, S. 1. s. 30-37, Nisan 1985, S.2. s. 41-48.

Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, (1451-1590), Ankara, 1976.

Kars Tarihi, İstanbul, 1953.

Ani Tarihi, Ankara, 1982.

KOÇAR, Çağatay

"Türkistan Halk Edebiyatında Yağmur Çağırma Törenleri", Türkistan ile İlgili Makaleler, Ankara, 1991, s. 236-245.

KOESTHER, A.,

13. Kabile, Hazar İmparatorluğunun Mirası, (Çev. Belkıs Çorakçı), İstanbul, 1977.

KORKMAZ, R.,

Çıldır Folklor ve Etnoğrafyası, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Lisans Tezi, Erzurum, 1985.

KOŞAY, H.Z.,

"Kültür Tarihimiz Bakımından İki Önemli Mezar Taşı", T.K.A. Dr. E. Esin'e Armağan, Ankara, 1986, s. 81-84.

KOVCAR, Cahit-M.Yardımcı,

Efsanelerimiz, İnönü Üniversitesi Efsane Derleme Yarışması, Malatya, 1988.

KOZ, M. Sabri,

"Aşık Edebiyatımızdaki Kızıl Elma", III. M.T.F.K.B. (23-28 Haziran 1986), s. 59-60.

KÖPRÜLÜ, M.F.,

Edebiyat Araştırmaları, Ankara, 1986.

Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1966, 7. Baskı, Ank. 1991.

"Eski Türklerde Dini-Sihri Bir Anane Yad veya Yağmur Taşı", İstanbul Darü'l Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, S.1. 1925, s. 1-11.

KURAT, A. Nimet,

Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972.

KUZGUN, Şaban,

"Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri", Ankara, 1985. Genişletilmiş İkinci baskı, Ankara 1993.

KÜÇÜK, A.,

Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara, 1997.

"Ermeni Katogikosluğu Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1983.

"Belgelerin Işığında Türk Ermeni münasebetlerine Genel Bir Bakış", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXXI, Ankara, 1989, s. 245-260.

Ermeni Kilisesi ve Türkiye, Ankara, 1992.

KÖSE, M.,

"Godu Godu" T.F.A., S. 187, 1965, s. 36-52.

KÖYMEN, Mehmet,

"İrak Selçuklular Devleti (1118-1194)" Tarihte Türk Devletleri I, Ankara, 1987, s. 415-421.

- "Selçuklu Devri Türk Tarihi", Ankara, 1963.
- KUTLU, M.,
Şavaklı Türklerinde Göçer Hayvancılık, Ankara, 1978.
- KUTLUAY, Yaşar,
İslam ve Yahudi Mezhepleri, Ankara, 1965.
- MAHMUT, K.,
Divanü Lügati't-Türk, (Hz. B. Atalay) Ankara, 1985.
- MAKAL, T.K.,
"Anadolu'da Ağır Kadınlar", III. M.T.F.K.B., C.II, Ankara, 1986, s. 245-250.
- MANOF, Atanos,
"Gagauzlar IV." Bazı Yatırımlarla Alakalı Adetler, (Trc., Türker Acaroğlu), Varlık, S. 156, 1 Aralık 1946, s. 322-328.
- MEHMEDLİ, Allahverdi,
"Neredesin Gök Oğuz, Stephan Kuroğlu ile Bir Mülakat", (Aktaran; İ. Bozyel), Kardeş Edebiyatlar, S. 6, s. 10-16. Erzurum, 1983,
- MEHMEDOVA, Güllü,
"Azerbaycan Gagauzlar Folklor İlgileri", I. Uluslararası Karacaoğlu ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu, 21-23 Kasım 1990, Adana.
- MELİKOF, M.,
"Helva Töreni" (Çev. C. Uğur) Tarih ve Toplum, S. 13, 1985, s. 16-19.
- MEMİŞOĞLU, F.,
Harput Ahengi, İstanbul, 1966.
"Harputtan Kına Geceleri" Türk Folklor Araştırmaları, S. 32, 1952, s. 500-502, S. 38, s. 603-605.
"Bulgarların Menşei" T.D.A.; S. 71, Nisan 1991, s. 67-73.
- MENZEL, T.,
"Gagauzlar" İslam Ansiklopedisi, CIV. s. 706-707.

- MİRZAEV, Tura, JURAEV Mamatkul,
Nevruz, Taşkent, 1992.
- MUHTAROĞLU, Güllü,
Doğu Anadolu Düşünleri, Hacettepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Halk Bilimi, Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1968.
- NAHYA, Zümrüt,
"Van'ın Bazı Köylerinde Halk Hekimliği Açısından Çocuğa Kalma ve Çocuk Düşürme ile İlgili Uygulamalar", T.H.H.S.B., S. 185-191. Ankara, 1989.
- NEBİYEYEV, Azad,
Nağmeler, İnançlar, Alkışlar, Bakü, 1988.
- NEVET, Cevat,
Azerbaycan Şifalı Halk Edebiyatı, Bakü, 1990.
- NİRUN, Nihat,
Sistematik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp, İstanbul, 1981.
- NOYAN, Bedri,
"Bektaşilikte Dokunulmayan Hayvanlar", T.F.D., S. 274 Ekim 1972, s. 6437.
- OCAK, A.Y.,
Türk Halk inançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleleri, Ankara, 1984.
"Bektaşî Menakiblerinde Tenasüh İnancı", II. M.T.F.K.B., C.IV, s. 378-409, Ankara, 1982.
İslam İnançlarında Hızır Yahut Hızır İlyas Kültü, Ankara, 1985.
- ONURLU, R.,
"Cirit Oyunları", Ulusal Verem Savaş Derneği Kongresi (27-30 Haziran 1968 Erzurum) Erzurum, 1968, s. 177-178.
- ORHON, M.N.,
"Yayınlanmamış Tasavvuf Notları", İstanbul, 1991.

- ÖGEL, Bahattin,
Türk Mitolojisi, Ankara, 1989.
Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1988.
"Erzurum Anıtlarında Altay Türk Sanatının İzleri" Erzurum, 1974.
"İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre" Ankara 1991.
"Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler, Uygurlar'ın Menşei Efsanesi", Ankara, 1948.
- ÖNAY, M.N.,
"Allah Nazarından Saklasın", Yatağan Dergisi, S. 7, Ekim-Kasım 1991, s. 18.
- ÖNDER, A.R.,
"Anadolu'nun Bazı Yörelerinde Şemmas Geleneği", IV. M.T.H.K.K., Antalya, 1992, s.197-263.
- ÖNDER, Mehmet,
"Selçuklular ve Artuk Oğullarında Çift Başlı Kartallar", Türk Yurdu, S. 286, Temmuz 1960.
- ÖNEY, G.,
"Tek ve Çift Başlı Kartallar", Malazgirt Armağanı, Ankara, 1972.
"Artuklu Devrinde Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında" Vakıf Dergisi, S.7, 1968, s. 117-125.
"Anadolu Selçuklu Geleneğinde Kuşlu Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezartaşları, V. Vakıflar Dergisi, S.8, 1969, s. 293-301.
"Anadolu Selçuklularında Heykel Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar" Selçuklu Araştırmaları Dergisi I, Ankara, 1970, s. 187-191.
- ÖRNEK, S.V.,
Sivas ve Çevresinden Hayatın Çeşitli Safhaları ile İlgili Batıl İnanç ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki, Ankara, 1966.

Anadolu Folklorunda Ölüm, Ankara, 1971.

"Anadolu Folklorunda Yas", I.U.T.F.S.B., Ankara, 1974, s. 399-409.

Halk Bilimi, Ankara, 1978.

ÖZBEBİL, Orhan,

Ağırnas'ın Sosyal Yapısı ve Tarihçesi, Kayseri, 1988.

ÖZCAN, Mualla,

"Çömlek Ovası Köyünün Kültür Değişimi Bakımından İncelemesi", Ankara Üniversitesi DTCTF, Lisans Tezi, 1977-78.

ÖZDEMİR, A.,

"Asırlardır Geleneklerini Koruyan Türk Aşireti Karakeçililer" Türkiye, 8 eylül 1991.

ÖZEN, K.,

Sivas ve Divriği Yöresinde Eski Türk İnançlarına Bağlı Adak Yerleri, Sivas 1996.

"Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri İsimli Esere Dair Tanıtma Yazısı", T.D.A, S. 74, Ekim 1991, s. 9-20.

"Divriği Köylerinde Kirvelik Geleneği Peygamber Dostluğu", Folklor ve Etnoğrafya, İstanbul, 1985, s. 239-254.

"Divriği Yöresinde Ziyaretler Yoluyla Çocuk Sahibi Olma İnanç ve Diğer Uygulamalar", Türk Folkloru, S. 18. 1981, s. 22-27.

ÖZER, Ali,

"Burukan Aşiretinin Sosyo Kültürel ve Ekonomik Yapısı", H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1978.

ÖZTUNA, Yılmaz,

"Türkiye Tarihi", C.I, İstanbul, 1977.

ÖZÖNDER, M.C.,

"Türk ve Kore Halk İnançları Arasındaki Benzerlikler", III. M.T.F.K.B., C.IV, Ankara, 1987, s. 241-256.

PALANA, Şevket,

"Kosova ve Makedonya Efsanelerinde Önemli Folklor Motifleri", III. M.T.F.K.B., C.II, Ankara, 1986.

PAŞAYEV, G.,

"Kerkük", Bakü, 1987.

"Kerkük Folkloru Antolojisi", Bakü, 1990.

PETRİ, Zevrak,

"Gagauzlar Arasında Kullanılan Halk İnançları", H.B.H., S. 89-90, 1939, s. 111-112.

"Gagauz Bilmeceleri H.B.H., S. 89-90, s. 113-114.

"Gagauz Manileri" H.B.H., S. 84, 1938, s. 378-285.

"Gagauz Türkleri" H.B.H., S. 86, Ocak, 1939, s. 71-72.

"Gagauz Manileri" H.B.H., S. 83, Eylül 1938, s.250-264.

PİLİÇKOVA, Sevim,

"Makedonya Sosyalist Cumhuriyetinde Yaşayan Türklerin Manileri", Üsküp, 1986.

POLAT, M.,

"Malazgirt ve Yöresi", Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Lisans Tezi, Elazığ, 1985.

POYRAZ, Şeref.

"Göç Destanı ve İncelenmesi", Erciyes, S.15, 1991, s. 12-16.

RADLOFF, W.,

"Kazak Türklerinde Koyunculuk Hakkında Notlar", (Ter.A.Temir) T.K., S.240, 1983, s. 293-296.

Sibiryadan İstanbul, 1954-1957; İst. 1994.

RASONYI, L.,

Türk Devletinin Batıdaki Varisleri, Ankara, 1983.

Tarihte Türklük, Ankara, 1971.

REINHARD, K.,

"Güney Türk Ağıtlarının Biçimleri", I.U.T.F.S.B., Ankara, 1974, s. 192-216.

RIZA, A.,

"Anadolu'da Bozkurt", H.B.H., 1930, s. 12-14.

ROUX, J.P.,

"Türk Göçebe Sanatının Dinî Bakımdan Anlamı", T.K.E.K., C.III., İstanbul, 1992, s. 75-80.

Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İkibin Yıl, İstanbul, 1989.

Aksak Timur İslamın Kutsal Savaşçısı, İstanbul 1994.

SAATÇI, Suphi,

"Harput ile Kerkük Yöresi Halkı Edebiyat Ürünleri Arasındaki Benzerlikler". F.H.F.E.S., s. 317-334, Elazığ, 1985.

"Kerkük Folkloründe Düğün Geleneği", III. M.T.F.K.B., C.IV, s. 319-329, Ankara, 1987.

Kerkük Çocuk Folklorü, İstanbul, 1984.

Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, İstanbul, 1996.

SAFROYEVA, S.,

Sumalak-Nevruz Tacmi, Taşkent, 1991.

SAFRUN, (Elman AĞAOĞLU),

Yeni Oğuz Sözü, Bakü, 1991.

SAĞLAM, Feyyaz,

"Gagauz Yazarlar Birliği Başkanı Stephan, Bulgar Kültür Merkezimiz Türkiye ile Daha Sıkı İşbirliği İstiyoruz", Milli Kültür Dergisi, S. 90, Kasım 1991, s. 18-19.

SANDALGIAN, Joseph,

"Hıristiyanlıkta Armenie des Agesdu Paganisme V" II, Rome, 1917.

SELVİ, H.,

"Suruç Köyünde Yağmur Duası", TFA., S. 254, s. 52-91.

SARI, Nil,

"Halk Hekimliğinde ve Osmanlı Tıp Yazmalarında Akıl ve Sinir Hastalıklarının Tedavisi", II. M.T.F.K.B., C.IV., s. 429-446, Ankara, 1982.

SERTKAYA, O.-D.D.VASİLYEV,

"Kansız Kurban Kesme", II. M.T.H.E.F.K., 1992, Konya.

SARIKCIOĞLU, Ekrem,

"Samsun Bölgesinin Dinler Tarihindeki Yeri", II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (1-3 Haziran 1988), Samsun, 1990, s. 152-159.

İsparta ve Çevre Köylerindeki Ziyaret ve Adak Yerleri, A.Ü. İslami İlimler Fakültesi Dergisi, S.3, Fasikül 1-2'den Ayrı Baskı, 1979.

SEVENGİL, R.A.,

Eski Türklerde Dram Sanatı, (Türkiye Tiyatro Tarihi), Ankara, 1969.

SATI, Tokturbayev,

Ospurumder Oyunları, Bişkek, 1991.

SEVGEN, N.,

Zazalar ve Kızılbaşlar, İstanbul, 1946 (Gayri Matbuu)

SEVİM, Ali,

Malazgirt Meydan Savaşı, Ankara, 1971.

Ünlü Selçuklu Komutanları, Ankara, 1991.

SEVİNÇ, Necdet,

Gaziantep'de Yer Adları ve Türk Boyları, Türk Aşiretleri, İstanbul, 1983.

SEYİDOĞLU, B.,

"Bir Elazığ Masalının Tahlili", (Ateşkar Oğlan), II. F.H.F.E.S., Elazığ, 1989.

SEYİDOV, Mirali,

Azerbaycan Mistik Tefekkürünün Kaynakları, Bakü, 1983.

Azerbaycan Halkının Soy Kütüğünü Düşünürken, Yazıcı, 1989.

SÖNMEZ, Z.,

Solakzade Tarihi, Ankara, 1989.

SÖNMEZ, Z.,

Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk Mimarisinde Sanatçılar, Ankara, 1989.

SOYLU, Sıtkı,

"Türk Folkloründe ve İçel'de Kına Yakma", İçel Kültürü, S.2, Mayıs 1987, s. 8-9.

SUNGURLU, İ.,

Harput Yollarında, İstanbul, 1961.

SÜLEYMANLI, Mevlüt,

Göç, İstanbul, 1990.

SÜMER, Faruk,

"Selçuklu Devleti Türk Beyleri IV", T.D.A., S. 71 Nisan 1991, s. 9-17.

"Çepniler", T.D.A., Dergisi, S.55, Temmuz 1991, s. 3-9.

"Eski Türklerde Yağmur ve Kar Yağdırma Adeti", Resimli Tarih Mecmuası, C.IV, S. 44, 1953, s. 2533-55

"Eski Türklerde İsim Koyma Geleneğinden Atsız", Türk Halk Edebiyatı ve Folkloründe Yeni Görüşler, C.II., Ankara, 1985, s. 23-37.

ŞAFAK, S.,

"Hakkari ve Civarında Dini ve Ahlaki Yaşayış Üzerinde Bir Deneme", Atatürk Üniversitesi XX. Yıl Armağanı, Ankara, 1978, s. 127-170.

ŞAHİN, Ali,

Güney Anadolu'da Beydili Türkmenleri ve Baraklar, Ankara, 1962.

ŞAHİN, Recep,

Tarih Boyunca Türk İdarisinin Ermeni Politikaları, İstanbul, 1988.

ŞAHİNLER, N.,

"Son Şahitler Bediuzmaman Said Nursi'yi Anlatıyor", C.II, İstanbul, 1971.

ŞAPŞALOĞLU, Süreyya,

"Kırım Karai Türkleri", Türk Yılı, C.I, ankara, 1928, s. 576-615.

ŞENTÜRK, A.,

Malatya-Malatya, Malatya, 1984.

TACEMEN, Ahmet,

Bulgaristan Türkleri Mevsim Törenlerinin Silsilesi, Kayseri, 1992.

Bulgaristan Türkleri İnanışları veya Türk Kimliği C.I-II, Ankara 1995.

TAN, N.,

"Karahan'da Ölü Gömme ve Yas Tutma", T.F.A., S. 189, 1965, s. 37.

TANYU, Hikmet,

Tarih Boyunca Türkler ve Yahudiler, İstanbul, 1975.

Türklerin Dinî Tarihçesi, İstanbul, 1978.

"Eski Türklerin Dini Totemcilik ve Şamanlık Değildir" V. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1985.

İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul, 1985.

"Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar", I.U.T.F.S.B., Ankara, 1974, s. 414-416.

TANYU, Haluk, Cemil,

Tunç Derililer, İstanbul, 1969.

TARHAN, Tarhan,

"İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri" Tarih Dergisi, S. 2, İstanbul, 1969, s. 145-169+VIII.

"Anadolu'nun Bozkır Kavimleri Kimmerler ve İskitler", İstanbul, 1982.

"Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", İstanbul, 2 Mayıs 1984.

TAVKUL, U.,

"Karaçay-Malkar Topluluklarında Sosyal Yapı ve Değişme", H.Ü.S.B.E., Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991;

Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür, İstanbul, 1993.

"Karaçay-Malkar Türklerinde Eski İnançlar", T.K., s. 313-319.

"Karaçay-Malkar Halkının Kökeni" Türk Yurdu, S.3, s. 36-43.

"Karaçay-Malkar Kültüründe Şamanizm İzleri", T.D.A., Prof. Dr. Bahattin Ögel'e armağan, S.65, Nisan 1990, s. 303-310.

TEBRİZLİ, M.N.,

"Bugünkü Azerbaycan Davası, Esas ve Sebepleri", İstanbul, 1946.

TEKİN, Mehmet.,

"Yer Adlarının Önemi ve Aydoğmuş Yer Adları", Güneyde Kültür S.18, 18 Ağustos 1990.

TEMİR, A.,

"Türkçe Kül Tigin ve Moğolca Od Çiğın Adları ile İlgili Tartışmalar Üzerine", Şükrü Elçin Armağanı, Ankara, 1983, s. 293-299.

TERZİBAŞI, Ata.,

"Irak Türkmenleri Arasında Yağmur Duası Törenleri", I.U.T.F.K.B., C.IV., Ankara, 1976, s. 6-86.

TEZCAN, Mahmut,

- "Beşik Kertme Nişanlı Geleneği ve Çayırbağı Köyü Uygulaması", II.U.T.F.K.B., C.IV., Ankara, 1982, s. 499-500.
- TOGAN, Zeki, Velidi,
"Sakalar" BTT. Dergisi S.17-23, İstanbul, 1942.
Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970.,
- TOKDEMİR, Hayrettin,
Artvin Yöresi Folklorü, Ankara, 1992.
- TOĞRAL, Beglam,
Direniş Bulgaristan Türklerinin 114 Yıllık Ömür Mücadelesinin Karşılaştırmalı Psikolojik İncelenmesi, İstanbul, 1991.
"Aile Yapısı ile İlgili Araştırmalar" Türk Yurdu, S.40, Aralık 1990, s. 7-10.
- TUNCER, O.C.,
"Anadolu Kümbetleri", 1. Selçuklu Dönemi, Ankara, 1986.
"Anadolu Selçuklu Kümbetlerinin Gelişimi ve Özellikleri" X.M.T.T.K. Ankara, 1986, s. 97-98.
- Wu, HSİNG TUNG,
Beş Sülale Çağında Şatoların Çin Toplumuna Etkileri Taipei, Ankara, 1970.
- TURAN, Ahmet,
Türk Kültür Araştırmaları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu I. Ankara, 1991.
"Töremizde Beşik Kertme Adeti", Erciyes, S. 159, Mart 1991, s. 17-18.
- TURAN, O.,
Selçuklular Zamanı Türkiye, İstanbul, 1971.
Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1978.
Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul, 1980.

- TUYCİYEY, Mahmut,
Nevruz ve Tabiat Suları, Taşkent, 1991.
- TÜRKDOĞAN, Orhan,
"Eski Türklerde Aile Tipolojisi", Türk Yurdu, S.40, Aralık 1990, s. 4-6.
- TÜMER, G. - KÜÇÜK, A.,
Dinler Tarihi, Ankara, 1993.
- TÜRKÖZÜ, H.K.,
Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi, Ankara, 1982.
"Türk Sakalar İskitlerin Batıya Göçleri ve Türklerin Önas-ya'da Doğuşları", Türk Kültür Dergisi, s. 226. Şubat 1987, s. 232-237.
- UÇAR, İ.,
"Tarih Kültür ve Folklorüyle Atmalı Aşireti", Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Lisans Tezi, Elazığ, 1989, (Gayri Matbu).
- UĞUR, A.,
"Türkmen ve Avşarlarda Ad Verme veya Adlandırma Adetleri", T.D.T.D., S. 55, s. 12-16.
- URAS, Esat,
Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950.
- ÜÇÖK, Hamdi,
Bünyan, Kayseri, 1953.
- ÜLKER, H.,
"Karaçay-Malkar Türklerinde Ağaç Kültü", S. 344, T.K., Aralık, 1991, Ankara, s. 735-742.

- ÜLKÜSAL, Müstecip,
Dobruca ve Türkler, Ankara, 1966.
- ÜNAL, R.H.,
"Aşağı Söylemez Köyü (Karayazı) Kümbetleri", Atatürk Üniversitesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan Kitabı, Erzurum, 1974, s. 117-123.
"Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar", Vakıflar Dergisi, S. XI, Ankara, s. 121-163.
- ÜNAL, Oğuz,
Türkiye Tarihine Giriş, Horasan'dan Anadolu'ya Ankara, 1980.
- ÜNVER, Süheyl,
"Mistik Folklor ile Telkin Tedavileri Esasları", I.U.T.F.K.B., C.IV., Ankara, 1976, S. 397.
- YALÇIN, A. R.,
Cenup'ta Türkmen Oymakları, Ankara, C. II
- YALVAÇ, Mehmet,
"GAP Güneydoğu Anadolu Projesinin Adıyaman İçinde Su Altında Kalacak Yerlerde Sosyolojik Bir araştırma", GAP Dergisi, S. 77. IV Nisan, 1990
- YAŞA, Receb,
Bitlis'te Türk İskanı (XII-XIII. Yüzyıl), Ankara, 1992
- YAVUZ, M. H.,
Azerbaycan Halk Edebiyatı İle Diyarbakır Arasındaki Benzerlikler (Karşılaştırmalı Örnekler), Ankara, 1990
- YASBAYEV, K., T. CANUZAKOV
Kazak İsimleri, Alma Ata, 1956
- YILDIRIM, Dursun
"Kök-Türk Çağında Tanrı mı, Tanrılar mı vardı?", IV. U.T.F.K.B C.II Antalya, 1991, s. 351-363

- "Kök-Türkler'de Kağanlık süreci Yağış (Kaldırma, Kötürme ve Oturma)", IX. T.T.K.B., Ankara, 1991
"Coğrafya'dan Vatana Geçiş ve Vatan İle Göç Ediş Problemi" T.Y.A.S.B., Ankara, 1984, s. 157-168

- YILDIZ, H.D.,
İslamiyet ve Türkler İstanbul, 1980
"Abbasiiler Devrinde Türk Kumandanları El-Afşan, Haydar B. Kâvus", İ.Ü.E.F.T.E.D., S. 4-5 (1973-1974) s. 12
"Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Saç Oğulları I. Ebu's-Sâca Divdâd b. Yusuf Divdest" İ.Ü.E.F.T.E.D., S. 30 (Mart-1975), s. 12
- YILMAZ, M. Halil,
Türkiye Tarihi (Selçuklar Devri) İstanbul, 1994.
- VELİYEV, Kamil
Elin Yaddası, Bakü, 1988
- VELİYEV, Vagit,
Azerbaycan Folkloru, Bakü, 1985
- WANBERİ, Hırman,
Buhara Yuhut Meveraünnehir Tarihi, Taşkent, 1990
- ZABIT, Şakir Sabir,
Irak'da Türkmenler C. 1, Bağdat, 1950
Kerkük'de İctimai Hayat, Folkloru, C. 1, Bağdat, 1964
- ZAJACZKOWSKI, A.,
Karaims'in Poland, Warsaw, 1961
- E. ZEKİOĞULLARI,
Türk Tarihi ve Kültür Bütünlüğü İçerisinde Tunceli, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Tezi, Elazığ, 1984
- ZÜLFİKAR, Hamza,
Bitlis, Muş Yörelerinde Halk Kültürü Atatürk ve Kuvay-ı Milliye Hareketleri, Ankara, 1992

A

Abuzer Gaffari	160
Aca in	51
Adad	40
Adakutay	40
Adak Kurbanı	156-160
Adar	40
Ad Verme	101-105-107
Aftar/Abitor	51
Ağ Baba	47
Ağız Arama	120
Ağcin /Akcin	51
Ağıt	101-125-141-150
Ağaç Han	40
Ağada	40
Ağalim	40
Ahret Kardeşliği	95
Aiss / Kötüruh	44
Ak İye	44-46-51-78-85
Akkoyunlular	13-35
Ak Han	40
Ak Toyun	40
Akarsu	144
Hz. Ali	63-64-67-89
Almastı	55-56
Ali Himmet Baba	107
Alp Kuş	108
Altın	113-115-119-120-122
Al Karısı / Al Apar	82
Al Kızı	55
Alay Müftüsü Mehmet Hulusu Efendi	55
Altay Türkleri	46-48-49-50-62-99

Allahlık	157
Ank	40
Anşar	40
Anu	40
Ana Maykıl	40
Anatu	40
Andorkon	40
Anunni	40
Ana Hakkı	122-166
Ammun	40
Arunas	40
Arinna	40
Aryna	40
Aruru	40
At Mezarı	146
Atlı Yığma	130
At Yarışı	113-131-133
Ata Mezarı	176
Ateş Babası	84
Ata Ruhü	86
Ateşe Sitayış	85
Ay	49-50-58-61-62-63
Ayak Açmak	130
Ayı	104
Ayrılık Yası	145
Ay Tutulması	59
Ayna	49
Azeri Türkleri	Bir çok yerde
Aziz İlyas	60-68
Aul İççite /Yol İyesi	73

B

Baba	47-48-64-70-76-81-84-94-95-97-98
Baldır	44
Balıklı Göl	47
Balık Eti	28
Balta Tıymez	76-77
Baba Gulgul	76-94
Bayraktar	133
Bayrak Kaldırma	133
Bal	127-128
Baydara	143
Bayındır Kümbeti	149
Beyaz	133
Berdel Usulü	140
Beşik Kertme	136-137
Betük	92
Beden	136
Beşik Bölgen	112-116
Berne	124-167
Börk Takgan	114
Büyü	131
Bülüş Ev	121

C

Cangulaz / Koncoloz / Cnogul	44
Can Pidesi	161-162-163
Can Helvası	163
Celalettin Harzemşah	160
Cin / Cin Tائفesi	43-44-50-51-53-58-72
Cıl Gırgın / Yaş Çörağı	114

Ç

Çarşamba	118-133-150-174-175
Çaba	118-166
Çevrek Çayı	75
Çeptce Gelin	75
Çellini	57
Çiftkale Mezarlığı	77
Çift Başlı Kartal	132
Çuvaldız	81-82

D

Dağ	65-69-70-73
Dağ Han	40
Demir	55-58
Demir Han	40
Dede Balıkları	47
Dev / Div	50-51-53-62
Dev Ana	50
Deli	45
Dede	48-86-98
Deve	158
Diş Hediğı	111
Diş Cırna	114
Dilek	102-176
Dil Hakkı	120-166
Doğum Aşı	46
Dolunay	64-65
Dokuz Dallı Ağaç	77
Dursun Dede	48
Durak Abdal	101
Dul	124-140-141
Duvak Açma	121-166
Düzgün	70
Dünürcü / Keleci	137
Düğün Hamamı	134

E

Ebedi Hayat / Ebedilik	66
Edi Hamamı	134
Efsuncu	64-65
El	79
Elma / Elmalı yerler	78
Ejder	50-72
Erbil Atabeyleri	13
Ermeni / Ermenistan	44-132
Erlik	44
Ermış Kimse	106
Erlik Han	48-50-72
Eshabı Kara	71
Eş	103
Eşek Bediş	135-139
Evren	50
Ev İyesi	78
Eyyubi Türkleri	108

F

Fadıl Baba Ocağı	81
Ferişte / Feriştah	106
Fındık Ağacı	170

G

Gada almak	119
Gagauzlar	Birçok yerde
Gazi balıklar	47
Gelin Görme	121-131
Gerdek	101-121-127-128-129-134-139-160-166
Gelin Hamamı	75-127-128-134-158
Gelin Dili Açma	138

Gibilik

Godu Godu	64-65
Göz Hakkı / Göz Kirası / Göz Payı	90
Gök Baba	41
Gök tanrı ikinci	Birçok yerde
Gök	40-41-42-43-44-49-57-58-59
Gök Gürültüsü	60
Gök Medrese	59
Gul Yabani	53
Güvit Ocağı	81
Güneş	42-43-49-58-59-61-62-63-64-65-66-67-68-82
Güney Han	51

H

Hac	28
Hamile	49-55-89
Hazar Türkleri	2-3-4-8-10-81-95
Hasan Paşa Ocağı	81
Havuz	48
Hatre Geceleri	84
Hela	78
Hızır Nebi	74
Hıdırellez	74-75
Hortlak	53

I

Işık	58
Ishak Sungarî	76

İ

İlhanlılar	6-13
İmam Ahmet Türbesi	93
İmam Ebun	84
İsevi	Birçok yerde
İstar	40
İsimsiz Dede	48

K

Karga Ulug Ata	95
Kan Kardeşliği	95
Kartal / Karakuş	36
Kapuz	52
Kara	43-44-53-54-56-57-78-79-80
Karalı	54
Kara bayram	54
Kaya	69-71
Kandil Baba	70
Kam	45-47-62-64-65-94-97-99
Kaftar Küskü	51-53
Kama	55
Kalbur	71
Kabir Ateşi	75
Kara Albastı	55
Kara İye	43-79-85
Karakter	38-78-95
Karakoyunlular	13
Karapapak	29
Karakura	44-52-58
Kalchk (Kaçlar)	44
Kamruşsaba	40
Keçi	56
Kesik Baş	48
Kemik, K.Kırma	63
Keko/Kaka Bezirci	83
Kepoz/Kopoz	44
Kelime-i Şahadet	59
Kırk Kaşık Su	57
Kırmanç	45-57-58-71-72-73-74-75-76-79-80-81-82-83-90-91-92-93
Kıyam	63

Kısmet	75-85-91-99
Kırmızı Öküz	100
Kırk Gün	74-91
Kırgız	50-56-61
Kırım	76-77
Kıpçak Türkleri	4-18
Kırk	54-56-74
Kırmızı Albastı	55
Kişi Ruhu	41-67-93
Kişioğlu /Kişi Ruhu	58-68-72-85-86-88-89-90-91-92-93-94
Kilit	73
Koruyucu Muska	82
Koku	56-78-79
Köktürk	58-72-89
Kut	40-66-89
Kut Dağı	59-70
Kut Sür	38
Kurbağanın Kırkı	57
Kurban Kanı	54-79
Kuzey Azerbaycan	Birçok yerde
Kurgan	26
Kurt	9-31
Kuman-Kıpçak	29
Kumarbi	40
Kutsal Sular	74
Kudro (Oyun ve Udağon)	39
Kutsal Ateş	25
Kurban	54

L

Ligal	40
Lilil	40

M

Macarlar	1
Maniheizm	20-34
Mamikonlu Türkleri	32
Manyas	40
Maykıl	40
Mayıs	44-61
Marca	48-87
Meleği Ala	24
Meth	26
Mezulla	40
Melek	40
Mezar	45-51-54-73-74-75-76-77-81-83-85
Mezar-ı Besi	51
Mezar Taşı	53
Mezar Talfosu / Ağacı	77
Meşe Ağacı	77
Meşale	84
Mikail	4
Miraç	41
Moğollar	31
Musa	76
Musevi	Birçok yerde
Mum	81-84-93
Muska / Nuska	
Munzur Baba	70
Müslüman Kıpçaklar	4

N

Nalboyay	40
Narada	40
Nazar	49-53-92-93

Nar	78
Neme	40
Nergal	40
Niyet Çaputu	74
Niyet Tutma	59-66-81
Nina	40
Nur	84-85

O

Obur / Hobur	44-51-53
Ocak / Od	45-64-77-80-85
Ocak Başı	81
Oğuzlar	Birçok yerde
Oğan	40
Ortodoks Peçenek Türkleri	31
Ozan / Oyun	98-99

Ö

Ölülerin Ruhu	94
Ölüm Ziyafeti	26

P

Pasavan Ailesi	81
Pancar kokusu	53-79
Peçenek	4-29-31
Peri	43-45-47
Pınar Başı	75-81
Pirelik	52
Pirabak	52
Putperest	23

R

Rusali	45
Rus	47-48-83-87
Ruh	39-45-46-55-86
Rüya	66

S

Sahipli Yerler	54-72
Saçı	65-73-74-75-76-78-86-89
Savlan	65-73-74-75-76-77-78-86-89
Sarı Albastı	55
sarılık Ocağı	81-85
Sarı Öküzün Boynuzu	99
Sağ	88
Sekirme Yoraları	88
Serement Dede	48
Selçuklular	54
Sere Suvare	76
Siyah	54-56
Sibirya Türkleri	21
Siduri	40
Sıbıla	44
Sihir	38-50-64-86
Sır	49-90
Siyah Boncuk	82
Sos /Gümüşlü Kavak	77
Slav	1-23
Sol	88-97
Son	46
Süryani	33
Süt Kardeşliği	95
Sultan Muzaffer	81
Sümerler	63

Ş

Şarap	28
Şamanizm	38-39
Şan-Yü	39
Şah	6
Şeyh Ocağı	83
Şeytan	43-57
Şeker Baba	48
Şeytan Pazarı Köprüsü	72
Şivat	52
Şimşek	59-60
Şirvanşahlar	4-6

U

Ulu Ata (Lanethan Baba)	95
Ulu Ağaç	76-77
Umay	40-44-46
Uygur	50-61
Uyku Hali	89
Uzlar	4

Ü

Üç Şehitler	47
Üç Gün	55
Üçleme	67
Üç avuç Toprak	73
Ülgeh (Tanrı)	48-96
Ürkütücü ses	82
Üzeyir Peygamber	71

T

Tanrı	38-39-40-41-42
Targın	40

Taun (Mencikli)	45
Taş	49-54-60-64-65-69-71
Taş Kesilme	71
Tavşan	84
Tekin	79-85-92
Tendük	68
Tengri	37-39-40-42-43-48-89-96
Tılsım	25
Tıran	40
Tırnak	96
Toprak	39-54-72-73-79
Toprağa Emanet Etmek	73
Tombak	68
Tork	63
Tövbekar Olmak	70
Töre	42-78-79-95-97-98
Tümsek (Mezar)	63
Türkmen	Birçok yerde
Turanî Kavimler	2-11
Tunguzlar	60-63
Tu-tu-tu	67-68-82-97
Tramat	40

V

Vapir-Obur	53-85
Veli Kültü	47

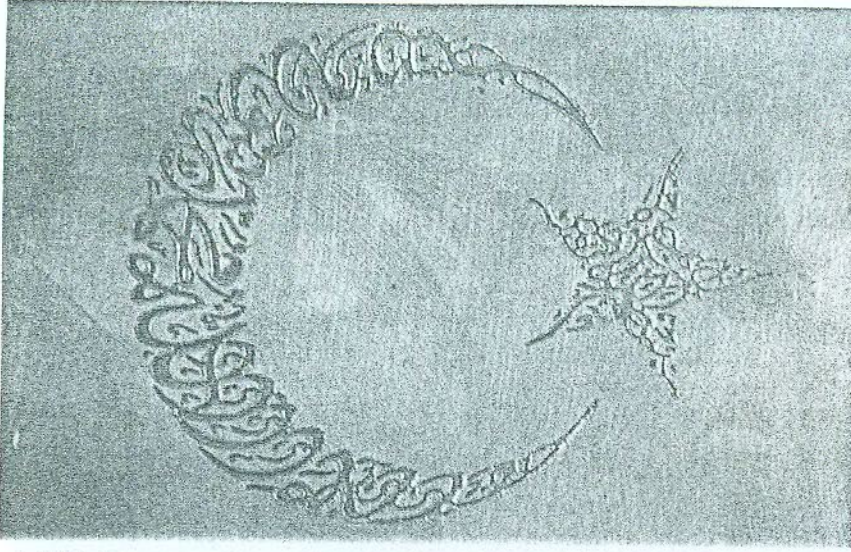
Y

Yada Taşı	71
Yahudi Dini	23
Yağmur Duası	70-75-76
Yakut Türkleri	46-73-78-99

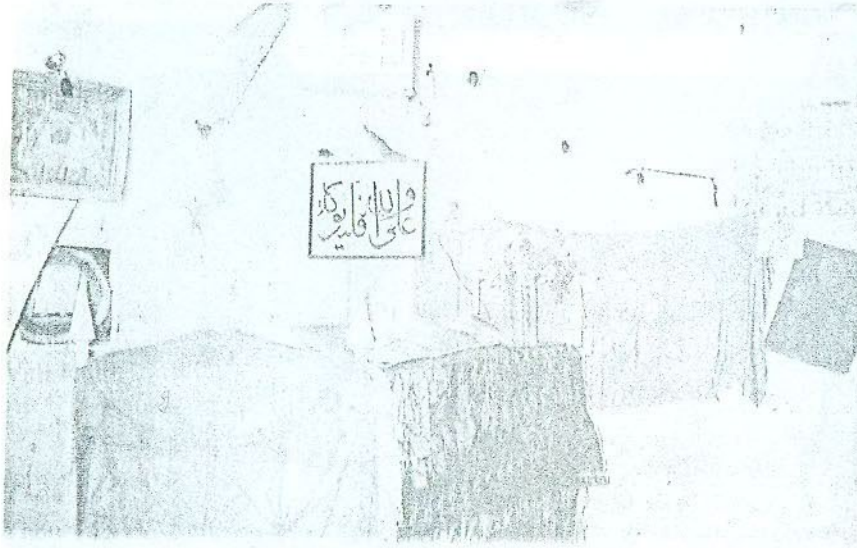
Yarı Kırk	54
Yas	54-85
Yas Bayrağı	54
Yedi	74-77-81-82-93
Yedi Defa Dönmek	71
Yedi Adet Kaya	43
Yedi Baba Dağı	43
Yedinci Baş	70
Yel Baba	70
Yer-sub	43-47
Yerin Gözü	99
Yerin Merkezi	99
Yıldızlar	58-59-60-61-68
Yılan	48-50-54-86
Yıldız Taşı	73
Yol İyesi	4
Yunus	1
Yunan Kolonisi	

Z

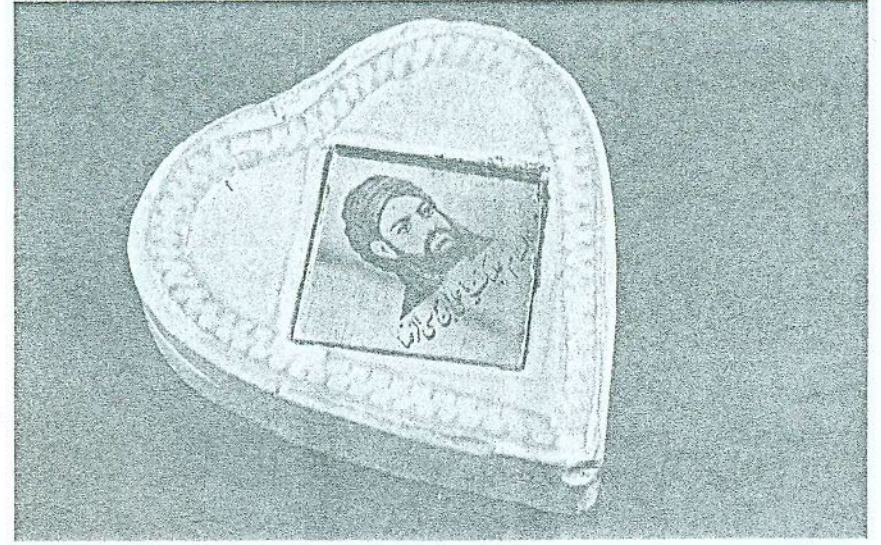
Zerdüşlük Dönemi	35
Zifaf Gecesi	75
Zü'l Karneyn	77

Ay-Yıldızdan Ay'ın içerisinde "Bismillahirrahmanirrahim" ve Yıldız'ın içerisinde "La ilahe illallah Muhammeden Resulullah" yazıları vardır. Türkistan'da genel kanaat, Ay-Yıldız'ın islamın simgesi olduğu şeklindedir.

Erbil'de Şeyh Abdullah Gülbrül Medar'ın türbesinde de Ay-Yıldız bulunmaktadır.

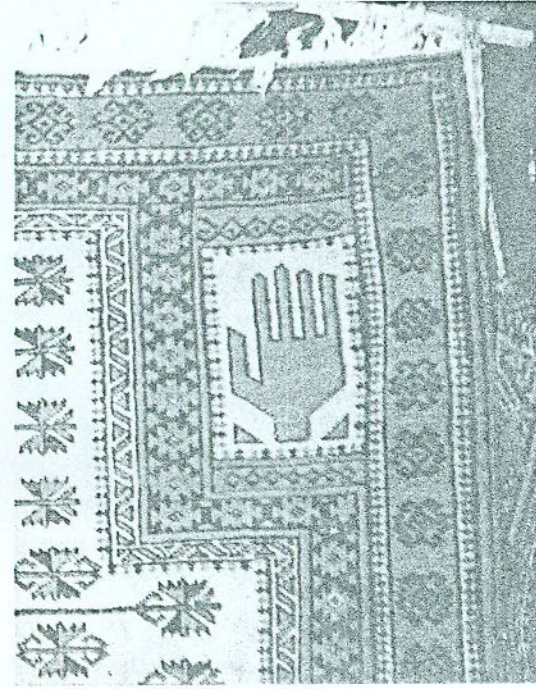
Üzerinde İmam Hüseyin'in aynaya işlenmiş resmi bulunan ve preslenmiş Kerbelâ toprağından yapılmış olan Türbet (Mühür) Tebris (Güney Azerbaycan)

Hız, Ali Ehli Bey'ten, sahabeden oluşunun, İslamiyete olan büyük hizmetleri ve ilminin yanı sıra, bölge Türklüğü'nün gönlünde, kahramanlık, haksızlığa uğratılmışlık ve efsanevi gücün sembolü olarak yer almıştır. Hz. Ali'nin temsili resimleri; posterler, afişler ve gelin çizimleri, camilerdeki kutsal örtülerle işlenmektedir.

Gurgur Baba Ziyareti ve
Dilek taşı
(Kuzey Irak)

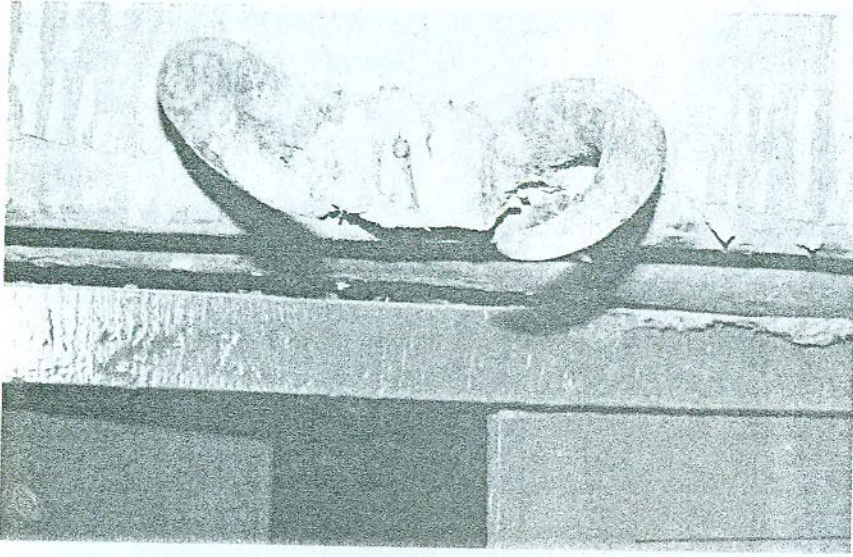
"Beşparmaklı Halı"
Erbil - (Kuzey Irak)

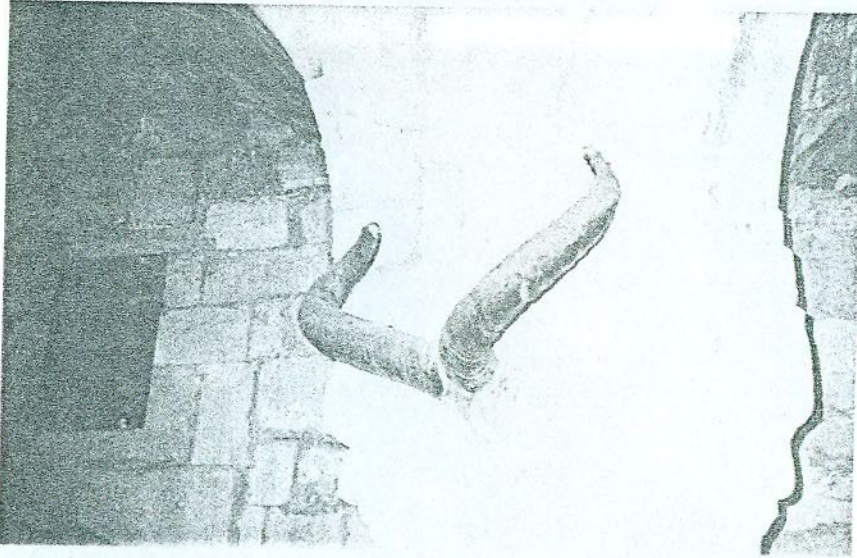
Genç aşıkların, ziyaret edip adakta bulundukları "Mem ile Zin" Türbesi
(Güneydoğu Anadolu)

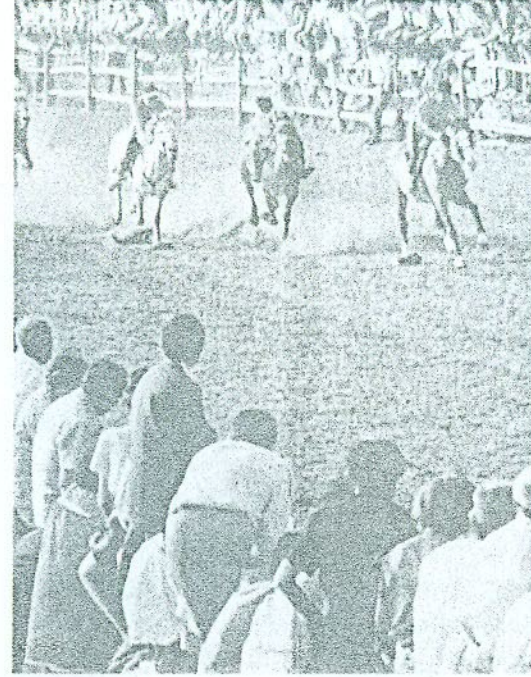
Beşparmaklı Kutsal makam (Eshabül Khef (Yedi Uyuyanlar))
Nahçıvan (Kuzey Azerbaycan)

*Korunma ve bereket niyetiyle; ambar, depo, ahır ve değirmen kapı başlarına
çakılan koç boynuzu, Iğdır*

*Koç, boğa, geyik gibi hayvan boynuzlarının kem gözden koruyucu olduğuna inanılır. Bakü
Kalesi Açık Hava Müzesi (Kuzey Azerbaycan)*

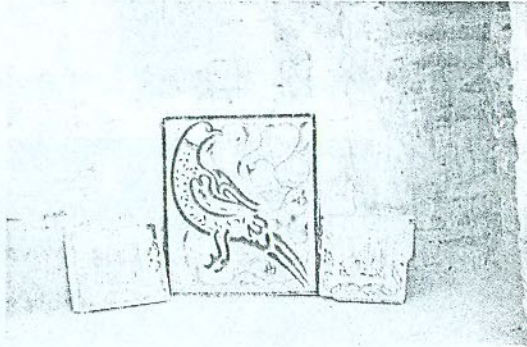
*Saban Toyu incelediğimiz
bölgede farklı isimlerle bereket
şenlikleri olarak kutlanmakta ve
bu münasebetle çeşitli sportif
etkinlikler gösterilmektedir.
(Doğu Anadolu)*

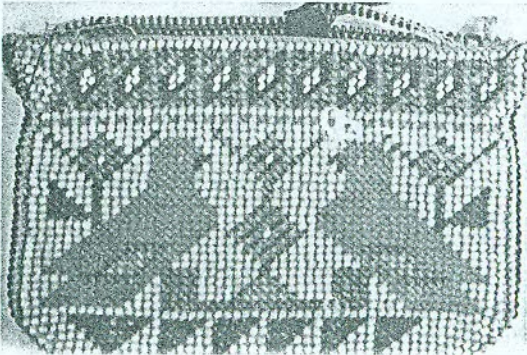
*Mevsimlik bereket merasimlerini Gök Tengri İncancının hala yaşamakta olduğu Kuzey
Türklerinde de eski dini bir uygulama olarak görmekteyiz.*

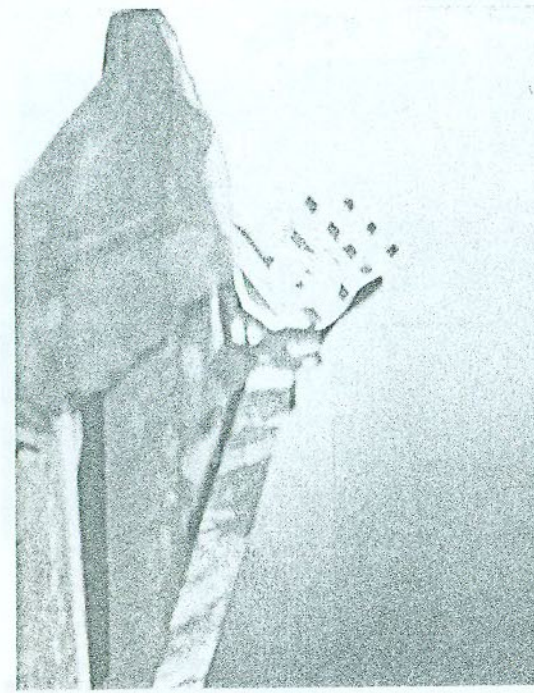
Sadaka Kumbarasında
Güvercin,
Güney Azerbaycan

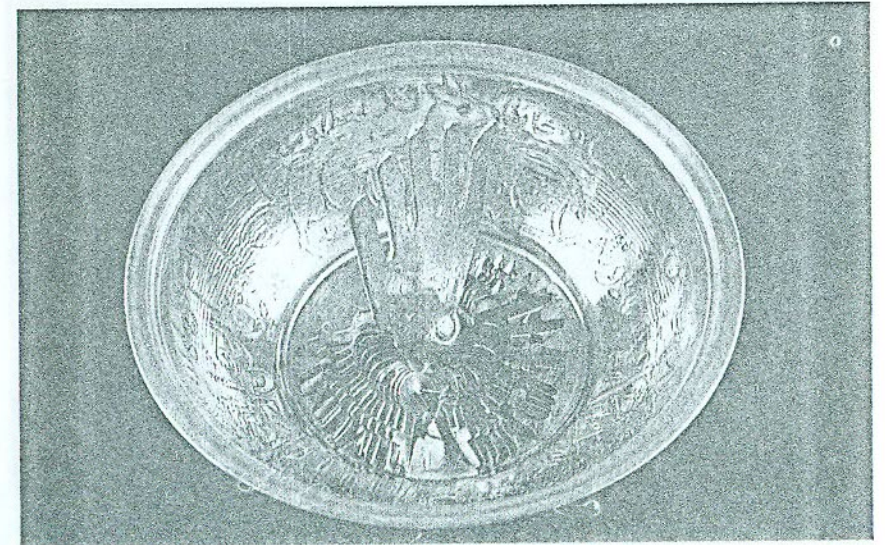
Besmeleyle Güvercin
Nişabur

Güvercin, mutlu haber, barış ve
kutsiyetin simgesidir. Kader ve
kısmetin belirlenmesinde aracı
olur. (Doğu Anadolu)

"Siti İmamı" Türbesinin içten
görünüşü
Erbil (Kuzey Irak)

"Şifa Tası" Tebris (Güney Azerbaycan)

*Halk Ozanları, muamma sorarak
ve çözerek yarıtır, mahiyeti
gaipten haber verme türünden
olan keşiflerde de bulunabilirler.
(Kemal Muhyettin
Kuzey Azerbaycan)*

*İncelenilen bölgede kına gecesinde mumlar eşliğinde oynanılır. Gelinin Sandığının
getirilmesinde ve gelinin duvağını açılmasında aydınlığın simgesi olan avna bulundurulur.*

*Zerdüşt (Ateşperest) tapınağı
(Müze)
Temsili Ateşgede Mumyası
Bakü - Kuzey Azerbaycan*

*Yenigün (Nevruz) Şenliklerinde Ateşten atlayarak aklandığına, paklandığına inanarak
eylenen halk (Doğu Anadolu)*